RADOVI

Filozofskog fakulteta u Sarajevu

ISSN 2303-6990 | KNJIGA XXVIII | SARAJEVO, 2025.

RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XXVIII, 2025.
JOURNAL of the Faculty of Philosophy in Sarajevo, Volume XXVIII, 2025.

Izdavač/Publisher:
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
71 000 Sarajevo, BiH

Za izdavača/For the Publisher: Adnan Busuladžić

Glavni urednik/Editor in Chief: Mehmed Kardaš

Urednice/Editors: Amela Ljevo-Ovčina i Amila Kasumović

Redakcija/Editorial Board:
Krešimir Bagić (Sveučilište u Zagrebu), Željko Bošković (University of Connecticut), Nermina Čordalija (Univerzitet u Sarajevu), Alma Čović-Filipović (Univerzitet u Sarajevu), Keith Doubt (Wittenberg University), Elma Durmišević (Univerzitet u Sarajevu), Nermin Đapo (Univerzitet u Sarajevu), Nadina Grebović-Lendo (Univerzitet u Sarajevu), Hrvoje Jurić (Sveučilište u Zagrebu), Andrea Lešić-Thomas (Univerzitet u Sarajevu), Velida Mataradžija (Univerzitet u Sarajevu)

Sekretar Redakcije/Secretary to the Board: Nihada Bećirović-Gabeljić

Lektura/Proofreading: Elma Durmišević, Selma Đuliman

UDK/UDC: Biblioteka Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta

DTP: Amra Mekić

Dizajn korica/Cover design: Tarik Jesenković

Štampa/Printing press: SOR "GRAFOSTIL" Sarajevo

ISSN 0581-7447 (Print)
ISSN 2303-6990 (Online)

Indexing and Abstracting: ERIH Plus, Modern Language Association (MLA), Central & Eastern European Academic Source (EBSCO), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Scholarly Resources (ROAD), Slavic Humanities Index, Dimensions and MIAR
Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu arhivirani su u/Digitally stored in LOCKSS (Lots of Copies Keep Stuff Safe)

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje članova Redakcije/View expressed in the texts do not necessarily express opinions of the Editorial Board

Objavljivanje ovog broja časopisa finansijski je podržalo
Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

RADOVI

Filozofskog fakulteta u Sarajevu
knjiga XXVIII, 2025.

Sarajevo, 2025.

University of Sarajevo – Faculty of Philosophy

JOURNAL

of the Faculty of Philosophy in Sarajevo

Volume XXVIII, 2025.

Sarajevo, 2025.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNIKA 9

ČLANCI I RASPRAVE

I

Elma Dizdar
POLIFUNKCIONALNOST KAO PRINCIP: UPOTREBA LEKSEMA *ḤATTĀ* U ARAPSKOM JEZIKU
POLYFUNCTIONALITY AS A PRINCIPLE: THE USE OF LEXEME *ḤATTĀ* IN ARABIC 13

Damir Horga
NEFONEMSKI GLASNIK /ə/ KAO ELEMENT GOVORNE DISFLUENTNOSTI
NON-PHONEMIC SOUND /ə/ AS AN ELEMENT OF SPEECH DISFLUENCY 45

Erika Kum
ISKUSTVA IMIGRANATA U SLOVENIJI I U UČENJU SLOVENSKOG KAO DRUGOG I STRANOG JEZIKA
EXPERIENCES OF IMMIGRANTS IN SLOVENIA AND IN LEARNING SLOVENIAN AS A SECOND AND FOREIGN LANGUAGE 57

Minela Majstorić, Nermina Čordalija, Ajla Pizović, Amela Vilić
SECOND LANGUAGE PROCESSING OF ASPECTUAL VIOLATIONS IN ENGLISH: A PILOT STUDY
PROCESIRANJE NEGRAMATIČNIH OBLIKA GLAGOLSKOG VIDA U ENGLESKOM KAO STRANOM JEZIKU: PILOT STUDIJA 73

Emira Mešanović-Meša
ADMINISTRATIVIZMI U STANDARDNOM BOSANSKOM JEZIKU
ADMINISTRATIVE EXPRESSIONS IN THE STANDARD BOSNIAN LANGUAGE 99

Dženisa Mujević
STEREOTIPNI IDEALI FIZIČKE LJEPOTE I MLADOLIKOSTI ŽENE U FRAZEMAMA GOVORA ROŽAJA
STEREOTYPICAL IDEALS OF FEMALE PHYSICAL BEAUTY AND YOUTH IN THE PHRASES OF ROŽAJE SPEECH 129

Melisa Okičić
UPOREDNI PRIKAZ DISTRIBUCIJE MODALNIH GLAGOLA U BRITANSKIM PRAVNIM AKTIMA I PRAVNIM AKTIMA EVROPSKE UNIJE
A COMPARATIVE OVERVIEW OF THE DISTRIBUTION OF MODAL VERBS IN BRITISH LEGAL ACTS AND LEGAL ACTS OF THE EUROPEAN UNION 157

Alma Sokolija, Mahira Pašalić
O UČTIVOSTI U PERZIJSKOM, JAPANSKOM, KOREJSKOM, FRANCUSKOM I BOSANSKOM JEZIKU
ON POLITENESS IN PERSIAN, JAPANESE, KOREAN, FRENCH AND BOSNIAN.....187

Ivana Šarić Šokčević, Manuela Karlak
O UPORABI ADITIVNIH KONEKTORA U NJEMAČKOM I ENGLESKOM KAO STRANIM JEZICIMA
ON THE USE OF ADDITIVE CONNECTIVES IN GERMAN AND ENGLISH AS FOREIGN LANGUAGES 211

Silvana Vranić, Adriana Car-Mihec
DIJALEKTNA STILIZACIJA U ISAKOVIĆEVOJ *HASANAGINICI*
DIALECTAL STYLIZATION IN ALIJA ISAKOVIĆ'S *HASANAGINICA* 233

Drago Župarić
AUTOIRONIJA I FIGURA PJESNIKA U HORACIJEVIM *SATIRAMA*
SELF-IRONY AND THE FIGURE OF THE POET IN HORACE'S *SATIRES*..... 253

II

Adem Olovčić, Shahzad Dastgir Nousherwani, Sara Arslanagić
THEORIZING WAR: A PROLEGOMENON TO INTERPRETATIVE FRAMEWORKS
TEORETIZIRANJE RATA: PROLEGOMENA ZA INTERPRETATIVNE OKVIRE.....277

Mihaela Daradan, Sonja Stančić, Strahinja Dimitrijević
IZVRŠNO FUNKCIONISANJE OBOLJELIH OD PARKINSONOVE BOLESTI
EXECUTIVE FUNCTIONING OF PATIENTS WITH PARKINSON'S DISEASE.....303

PRIKAZI

Enisa Bajraktarević
NEOLOGIZMY A NEOLOGIZÁCIA V LINGVISTICKEJ REFLEXII
Ološtiak, M. ur., *Neologizmy a neologizácia v lingvistickej reflexii*,
Prešov: Vydavatelstvo Prešovskej univerzity, 2023, 653 str. 335

Elma Durmišević
REKLAMA KAKVA NIKAD NIJE BILA
Bagić, K., *Stilistika reklame*, Zagreb: Ljevak, 2025, 197 str. 347

Hena Jusić
O HUMORU – TEORIJSKI I PRAKTIČNO
Đuliman, S., Sadiković, A., *O humoru – teorijski i praktično,*
Sarajevo: Slavistički komitet, 2024, 157 str. 351

IN MEMORIAM

Safet Kešo
POSLJEDNJI POZDRAV PROFESORU ALEKSANDRU DONEU 359

UPUTE ZA AUTORE 363

GUIDELINES FOR THE AUTHORS.....369

KONTAKT PODACI AUTORA/AUTORICA 375

DOI: 10.46352/23036990.2025.9

RIJEČ UREDNIKA

Akademskoj zajednici, ali i široj čitalačkoj publici, sa zadovoljstvom predajemo dvadeset i osmi broj časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, koji se pojavljuje u vizuelno redizajniranom – osvježenom izdanju. Kao i ranije, tematski okvir *Radova* je veoma širok, a ovaj broj donosi članke i rasprave iz oblasti jezika i književnosti, sociologije i psihologije.

Prvi, obimniji tematski blok, koji okuplja radove iz oblasti jezika i književnosti, čine članci i rasprave koji razmatraju različite lingvističke probleme – upoređivana je distribucija modalnih glagola u britanskim i pravnim aktima Evropske unije, zatim upotreba aditivnih konektora u njemačkom i engleskom kao stranim jezicima, kao i jezičke forme kojima se iskazuje učtivost u perzijskom, japanskom, korejskom, francuskom i bosanskom jeziku. Zasnovan na kontrastivnoj analizi je i članak koji se bavi polifunkcionalnošću lekseme *ḥattā* u arapskom jeziku. Pojedini radovi bave se problemima usvajanja drugog jezika – analizirano je procesiranje negramatičnih oblika glagolskog vida u engleskom kao stranom jeziku te iskustva imigranata u Sloveniji u učenju slovenskog kao drugog i stranog jezika.

Veću podskupinu radova čine rasprave koje se bave različitim temama iz oblasti bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika: razmatran je nefonemski glasnik /ə/ kao element govorne disfluentnosti, zatim administrativizmi u standardnom bosanskom jeziku, potom stereotipni ideali fizičke ljepote i mladolikosti žene u frazemama govora Rožaja te dijalekatska stilizacija u Isakovićevoj drami *Hasanaginica*.

Iz polja književnohistorijske problematike je članak koji se bavi autoironijom i figurom pjesnika u Horacijevim *Satirama*.

Drugi tematski blok, obimom skromniji, donosi po jedan rad iz oblasti sociologije i psihologije – prvi se bavi višestrukim dimenzijama rata, njegovim porijeklom, načinima vođenja i metodama prevencije kroz različite teorijske okvire, dok se drugi bavi izvršnim funkcioniranjem oboljelih od Parkinsonove bolesti.

Pored članaka i rasprava, ovaj broj časopisa sadrži i nekoliko prikaza te *in memoriam* nekadašnjem profesoru Filozofskog fakulteta Aleksandru Doneu.

Na samome kraju želim izraziti nadu da će novi broj *Radova Filozofskog fakulteta u Sarajevu* naći svoju čitalačku publiku te biti podsticaj istraživačima i istraživačicama različitih humanističkih usmjerenja da svojim prilozima učestvuju u oblikovanju narednih brojeva.

Glavni urednik
Mehmed Kardaš

I

DOI: 10.46352/23036990.2025.13
UDK/UDC 811.411.21'367.633
Primljen/Received: 20. 9. 2025. 811.411.21'367.7
Prihvaćen/Accepted: 17. 10. 2025. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

ELMA DIZDAR

POLIFUNKCIONALNOST KAO PRINCIP: UPOTREBA LEKSEMA *ḤATTĀ* U ARAPSKOM JEZIKU

Sažetak

Leksemu *ḥattā* u arapskom jeziku, kao članu više kategorija zatvorenih klasa riječi, posvećeno je značajno mjesto u gramatičkom opisu arapskog jezika od vremena klasičnog arapskog jezika do danas.[1] Međutim, sadržaj opisa leksema *ḥattā* u oštroj je suprotnosti sa prostorom koji mu je u literaturi posvećen. Tako je opis značenja i upotrebe prijedloga *ḥattā*, iz kojeg se razvijaju druge realizacije ovog polifunkcionalnog leksema, uveliko usaglašen, dok je analiza njegovih drugih funkcija puna nedosljednosti i međusobno suprotstavljenih tvrdnji, daleko od sveobuhvatnosti i sistematičnosti. Sintaktičke funkcije leksema *ḥattā* u takvom se opisu spominju tek rijetko i sporadično, a njihova sistematska analiza uglavnom izostaje. Stoga ovaj rad kao svoj osnovni cilj postavlja analizu različitih sintaktičkih funkcija koju leksem *ḥattā* može imati u arapskoj rečenici. Analiza se zasniva na analitičko-deskriptivnom metodu i tipološko-funkcionalnom pristupu, a njeni rezultati pokazuju kako se leksem *ḥattā* u modernom standardnom arapskom jeziku upotrebljava u nizu sintaktičkih funkcija, od prijedloga sa dimenzionalnim (vremenskim i prostornim) i nedimenzionalnim značenjima, priloga za naglašavanje fraza i rečenica, subordinatora rečenica u funkciji adverbijalne odredbe vremena, namjere i posljedice, te korelativne partikule u vremenskim rečenicama u značenju neposredne poslijevremenosti. Ovakva analiza, uz sistematski opis različitih funkcija leksema *ḥattā*, doprinosi i proširenju opisa njegovih pojedinačnih funkcija, te ukazuje na njegovu ulogu u bogaćenju inventara sredstava stilskog izbora u arapskom jeziku.

Ključne riječi: *polifunkcionalni leksem*, *prijedlog*, *prilog*, *subordinator vremenske rečenice*, *subordinator posljedične rečenice*, *subordinator namjerne rečenice*, *korelativna partikula*

[1] U transkripciji arapskih imena i riječi u radu korišten je sistem transkripcije DMG-a (Deutsche Morgenländische Gesellschaft).

1. UVOD

Leksem *ḥattā* u arapskom jeziku ističe se po svojoj polifunkcionalnosti. Kako će primjeri analizirani u ovom radu pokazati, ovaj se leksem upotrebljava kao prijedlog, prilog, veznik, tj. subordinator nekoliko vrsta adverbijalnih rečenica, te kao korelativna partikula uz specifičnu formu arapske rečenice u funkciji adverbijalne odredbe vremena. Riječ je o leksemu čiju upotrebu i opis pratimo još od doba klasičnog arapskog jezika.[2] Međutim, usprkos činjenici da je leksem *ḥattā* u fokusu pažnje lingvističkog opisa arapskog jezika od perioda klasične arapske gramatike do današnjih dana i gramatike modernog standardnog arapskog jezika, njegov opis u literaturi ostaje nepotpun, gotovo anegdotalan, pun nedosljednosti i međusobno suprotstavljenih tvrdnji.[3]

Etimologija leksema *ḥattā* ne može se sa pouzdanošću odrediti. Dok W. Wright povezuje prijedlog *ḥattā* sa refleksima iz drugih semitskih jezika i traži njegovo porijeklo u ranijim stadijima razvoja semitskih jezika (1996, str. I.280), a M. Esseesy, citirajući 'Ibn Manẓūrov rječnik *Lisān al-ʿArab* iz 13. stoljeća, navodi da je leksem *ḥattā* evoluirao iz imenice *ḥatt* u značenju *trljanje*, *guljenje* (2006, str. IV.39), M. Waltisberg tvrdi da etimologija prijedloga *ḥattā* još uvijek nije objašnjena (2006, str. I.467–468).

[2] C. Holes tako ubraja veznik *ḥattā*, zajedno sa veznicima *lammā*, *'iḏ*, *'iḏā* i *munḏu* u najstarije subordinatore arapske vremenske rečenice (1995, str. 232).

[3] Potrebno je naglasiti kako se ovakva karakterizacija lingvističkog opisa leksema *ḥattā* u arapskom jeziku zapravo može generalizirati i primijeniti i na druge sintaktičke fenomene, a posebno na polifunkcionalne lekseme. Naime, s obzirom na prevashodno morfološku motiviranost opisa arapskog jezika u klasičnoj arapskoj gramatici, sintaktičke kategorije u takvom opisu nalaze mjesto samo u kontekstu razmatranja njihovog oblika, tvorbe, rekcije, kongruencije i sličnih morfološki uvjetovanih fenomena. Nažalost, ni u modernim gramatikama arapskog jezika obično ne nailazimo na veću sistematičnost u sintaktičkom opisu. Tako sintaktički opis arapskog jezika ostaje sporadičan, nepotpun, nesistematičan i neusaglašen. Možda je najbolja ilustracija statusa sintakse u istraživanjima arapskog jezika tvrdnja P. Behnstedta i M. Woidicha kako se sintaksa u velikom broju gramatika arapskog jezika i dalje tretira kao siroče (2013, str. 277).

2. OPIS LEKSEMA *ḤATTĀ* U LITERATURI

Najveći dio prostora posvećenog leksemu *ḥattā* u literaturi zauzima razmatranje njegove rekcije, tj. različitih oblika imenica i glagola koje njegova upotreba zahtijeva, te subordinatora koji se često upotrebljavaju u kombinaciji s njim.[4] Za razliku od značajne pažnje poklonjene opisu rekcije leksema *ḥattā*, analiza i jasno određivanje njegovih sintaktičkih funkcija ostali su uglavnom izvan fokusa i spominju se tek sporadično, tako da se i novije gramatike modernog standardnog arapskog jezika nerijetko naslanjaju na morfološki motiviran opis ovog leksema iz klasičnih gramatika.

Da bismo stekli jasnu predstavu o tome kako je leksem *ḥattā* opisan u gramatikama arapskog jezika, korisno je prvo razmotriti opis ovog leksema u gramatikama arapskog jezika nastalim na arapskom jeziku,[5] a zatim razmotriti da li i do kakvih promjena u njegovom opisu dolazi u gramatikama arapskog jezika nastalim na drugim jezicima, kako klasičnim tako i gramatikama modernog standardnog arapskog jezika.

U prvoj skupini gramatika, opis različitih upotreba leksema *ḥattā* smješten je u poglavlja o pravim prijedlozima i o veznicima koordinacije.[6] Budući da leksem *ḥattā* promatraju prvenstveno kao prijedlog,[7] te da je u fokusu njihovog interesovanja rekcija ovog leksema, autori navode da prijedlog *ḥattā* u značenju dostizanja krajnje tačke kretanja (*do*, *sve do*) regira oblik genitiva imenice, te oblike konjunktiva i indikativa imperfekta

[4] U ovom će radu rekcija i karakteristike upotrebe leksema *ḥattā* biti razmatrane u odgovarajućim dijelovima rada posvećenim njegovim različitim funkcijama.

[5] Bitno je naglasiti da u ovoj skupini gramatika praktično ne postoje razlike u opisu leksema *ḥattā* od perioda klasičnog arapskog jezika do danas.

[6] Vidi npr.: Barakāt, 2007, str. IV.275–278, V.284–289; Ḥasan, 1999, str. II.482–486, III.580–584; Muġālasa, 1997, str. 354, 404; al-Sakkākī, 1987, str. 101, 249. Izuzetak u ovoj skupini autora je M. Ḥamīda, koji u opisu vezničkih sredstava u arapskoj rečenici svrstava leksem *ḥattā* među koordinatore, ali i među konjunktivne partikule, iako se ne određuje o njihovoj sintaktičkoj funkciji (1997, str. 200–201).

[7] Tvrdnja da je upotreba leksema *ḥattā* kao prijedloga, iako danas znatno rjeđa nego njegove druge upotrebe, primarna, te da su se iz nje razvila njegova druga značenja i upotrebe, jedan je od elemenata opisa ovog leksema oko kojeg uglavnom postoji konsenzus. Vidi npr.: Badawi, Carter i Gully, 2004, str. 186; Cantarino, 1975, str. II.296; Waltisberg, 2006, str. 467.

glagola. Njegovu upotrebu uz glagole u konjunktivu objašnjavaju izostavljanjem pretpostavljene konjunktivne partikule *ʾan* poslije leksema *ḥattā*.[8] Naravno, s obzirom na prvenstveno morfološko ishodište opisa leksema *ḥattā*, sintaktičke funkcije u njemu neminovno izostaju.

Ako je ovakav opis prijedloga *ḥattā* neuobičajen iz perspektive savremene lingvistike, opis upotrebe leksema *ḥattā* kao koordinatora mogao bi se, uz korigiranje njegove pripadnosti funkcionalnim klasama, donekle i objasniti. Naime, u tradicionalnoj arapskoj gramatici, kojoj bez razlike pripadaju djela iz ove skupine, opisani su strogi uvjeti što ih mora ispunjavati koordinator *ḥattā* u značenju *(sve do) uključujući i*, izvedenom iz prvobitnog značenja prijedloga *ḥattā*, kada u rečenicu uvodi novi element.[9] Koordinatorom ga smatraju budući da nekom od rečeničnih dijelova, najčešće objektu ili subjektu, pridružuje drugi objekat, odnosno subjekat.

Za razliku od uveliko usaglašenog opisa leksema *ḥattā* u gramatikama arapskog jezika nastalim na arapskom jeziku, u njegovom se opisu u gramatikama nastalim na drugim jezicima može naći mnoštvo razlika, ali i nagovještaja različitih funkcija ovog leksema. Jedini zajednički imenitelj u takvom opisu jeste status prijedloga *ḥattā*, čiji obuhvat, međutim, pokazuje značajne varijacije. Tako je u jednom broju gramatika upotreba priloga *ḥattā* u značenju *čak*, koja je u klasičnim gramatikama opisana kao forma koordinacije, obrađena u okviru razmatranja prijedloga *ḥattā*.[10] U drugim je, pak, upotreba priloga *ḥattā* svrstana među veznike koordinacije

[8] Interesantno je da Ḥasan, iako u razmatranju prijedloga *ḥattā* navodi primjer sa glagolom u perfektu, ipak naglašava da *ḥattā* u ovom slučaju nije prijedlog budući da poslije njega ne slijedi oblik imperfekta (1999, str. II.487).

[9] Takvi su uvjeti, npr., da između rečeničnog člana koji se uvodi koordinatorom *ḥattā* i rečeničnog člana kojem se on dodaje postoji odnos dijela i cjeline, odnos jedinke i skupine, te da se uvedenim rečeničnim članom dodaje ili oduzima sema intenziteta (Ḥamīd, s.a., str. 449–450). Uporedi sa: Barakāt, 2007, str. V.284–289; Ḥasan, 1999, str. III.580–683.

[10] Vidi npr.: Buckley, 2004, str. 295–297; Cantarino, 1975, str. II.296–298; Ryding, 2005, str. 384. Istina, K. Ryding upotrebu priloga *ḥattā* opisuje kao prilog ili prijedlog (2005, str. 384), dok V. Cantarino navodi da je riječ o priložnom značenju i upotrebi leksema *ḥattā*, iako ga obrađuje u poglavlju o prijedlozima (1975, str. II.296; III.93). Isti autor, međutim, čak i leksem *ḥattā* upotrijebljen kao subordinator u značenju *dok ne*, *sve dok* naziva prijedlogom (Cantarino, 1975, str. III.84).

po uzoru na klasične gramatike, ali bez insistiranja na strogim uvjetima takve upotrebe propisanim u njima.[11] Konačno, W. Fischer opisuje upotrebu priloga *ḥattā* u postklasičnom jeziku kao riječcu (2002, str. 165).

U ovoj skupini gramatika svoje mjesto pronalaze i upotreba subordinatora *ḥattā*, kao i upotreba ovog leksema u funkciji korelativne partikule. Upotrebi subordinatora *ḥattā* autori najčešće posvećuju pažnju u kontekstu razmatranja njegove rekcije, tj. upotrebe perfekta, te konjunktiva ili indikativa imperfekta poslije veznika *ḥattā*, ili pak u razmatranju značenja rečenice koju uvodi.[12] Mnogo rjeđe nailazimo na konkretno upućivanje na sintaktičke funkcije vremenske, posljedične i namjerne rečenice.[13] Opis korelativne partikule *ḥattā* uglavnom je ograničen na razmatranje različitih oblika formulaičnih izraza u značenju *neposredne poslijevremenosti*[14] u kojima se partikula *ḥattā* realizira, kao i rekcije glagola u nadređenoj rečenici.[15] Upotrebu partikule *ḥattā* autori obično razmatraju u kontekstu upotrebe subordinatora *ḥattā*, iz čega bi se dalo zaključiti da ne prave

[11] Iako bismo takvo nešto očekivali u gramatikama koje se naslanjaju na klasičnu arapsku gramatiku, kao što su djela W. Wrighta (Wright, 1996, str. II.147) i T. Muftića (Muftić, 1997, str. 348), na ovakvu klasifikaciju nailazimo i u gramatici modernog standardnog arapskog jezika (Badawi, Carter i Gully, 2004, str. 302). Kao rezultat izostajanja opisa strogih uvjeta upotrebe koordinatora *ḥattā* propisanih u klasičnim gramatikama, u ovim izvorima mogu naći mjesto i primjeri gdje se funkcija leksema *ḥattā* definitivno ne može karakterizirati kao koordinacija (Badawi, Carter i Gully, 2004, str. 302).

[12] Vidi npr.: Badawi, Carter i Gully, 2004, str. 625–627; Buckley, 2004, str. 864–866; Cantarino, 1975, str. III.85–86, III.89; Ryding, 2005, str. 384, 413, 611; Wright, 1996, str. II.29–30.

[13] Vidi npr.: Fischer, 2002, str. 223–224; Muftić, 1997, str. 457, 640, 643–644.

[14] Termini korišteni u analizi odnosa izraženih prijedlogom *ḥattā*, ali i odnosa između radnje vremenske i glavne, odnosno nadređene rečenice u dijelu rada posvećenom funkciji veznika i partikule *ḥattā*, posuđeni su iz semantičke analize prijedloga u hrvatskom jeziku I. Pranjkovića (2001, str. 7–29). Izuzetak su odnos *efektiva* u opisu nedimenzionalnih značenja prijedloga *ḥattā* i odnos *neposredne poslijevremenosti* u opisu upotrebe partikule *ḥattā*. Dok je termin *efektiv* skovan za potrebe analize funkcija prijedloga *ḥattā* u ovom radu, termin *neposredna poslijevremenost* preuzet je iz E. Dizdar i A. Mulović (2004, str. 85–88). Osim toga, bitno je napomenuti da se i opis odnosa izraženih prijedlogom i veznikom *ḥattā* oslanja na opis odnosa između *objekta lokalizacije* i *lokalizatora*, te *događaja* i *vremenskog lokalizatora* koji u svojoj analizi daje I. Pranjković (2001, str. 7–17).

[15] Vidi npr.: Badawi, Carter i Gully, 2004, str. 628–629; Buckley, 2004, str. 866–867; Cantarino, 1975, str. III.87–89; Al-Warraki, Hassanein, 1994, str. 133, 139.

razliku između ove dvije funkcije leksema *ḥattā*.[16] Jedini izuzetak u tom smislu donose S. Badawi, M. Carter i A. Gully, koji upotrebu partikule *ḥattā* sa "fosiliziranim negativnim izrazima" opisuju kao korelativni subordinator (2004, str. 628–629).

U analizi koja slijedi u ovom radu opisana je upotreba prijedloga *ḥattā* u prijedložnim frazama sa vremenskim, prostornim i nedimenzionalnim značenjima, upotreba priloga *ḥattā* za isticanje različitih formi fraza i rečenica, upotreba veznika *ḥattā* kao subordinatora rečenice u funkciji adverbijalne odredbe vremena, posljedice i namjere, te upotreba korelativne partikule *ḥattā* u različitim formama idiomatskih izraza u funkciji vremenske rečenice sa značenjem neposredne poslijevremenosti. Na sljedećim stranicama prikazani su primjeri upotrebe leksema *ḥattā* u navedenim funkcijama preuzeti iz djela koja pripadaju književnoumjetničkom stilu modernog standardnog arapskog jezika.

3. LEKSEM *ḤATTĀ* U FUNKCIJI PRIJEDLOGA

Prijedlog *ḥattā* pravi je (primarni ili neizvedeni) prijedlog u arapskom jeziku i, za razliku od većine drugih arapskih prijedloga, ne upotrebljava se sa skraćenim oblicima ličnih zamjenica. Njegovo značenje u literaturi obično se opisuje kontrastiranjem sa značenjem prijedloga *'ilā*.[17] Dok prijedlog *'ilā* označava samo direktivno kretanje ka prostornom ili vremenskom lokalizatoru, prijedlog *ḥattā* označava kretanje ka lokalizatoru i njegovo dostizanje, tj. dostizanje krajnje tačke kretanja.

3.1. Vremensko značenje prijedloga ḥattā

Iako je u opisu značenja prijedloga uobičajeno prvo promatrati njihovo prostorno značenje budući da se vremensko značenje obično razvija iz prostornog, u ovom će radu prvo biti opisano vremensko značenje prijedloga *ḥattā*. Razlog za to jeste, s jedne strane, mnogo veća frekventnost njegove

[16] Vidi npr.: Buckley, 2004, str. 866–867; Cantarino, 1975, str. III.87–89.

[17] Vidi npr.: Buckley, 2004, str. 294; Cantarino, 1975, str. II.296; Muftić, 1997, str. 457; Wright, 1996, str. II.146.

upotrebe u vremenskom značenju, a, s druge strane, činjenica da neki autori dovode u pitanje upotrebu prijedloga *ḥattā* u prostornom značenju.[18]

Prijedlog *ḥattā* upotrijebljen u značenju *direktivno-granične temporalnosti* označava da se događaj odvija do granice vremenskog odsječka označenog vremenskim lokalizatorom. Ova njegova upotreba ilustrirana je narednim primjerima.

فَالطَّرِيقُ تَحْتَ حُجْرَتِهَا لَا يَنَامُ حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ، (...)
[19](*Bayna al-qaṣrayn*, str. 5)

(...) *ulica ispod njene sobe ne smiruje se sve do zore,* (...)
(*Put između dva dvorca*, str. 5)

The street noise outside her room would continue until dawn.
(*Palace Walk*, str. 1)

(...) وَظَنَّ أَنَّهُ سَيَبْقَى بِالْفِرْدَوْسِ حَتَّى آخِرِ الْأَجَلِ، (...)
(*al-Ḥarāfīš*, str. 11)

(...) *misleći da će vječno u raju ostati.*
(*Saga o bednicima*, str. 12)

(...) *and imagined he would remain in this paradise till the end of time.*
(*The Harafish*, str. 6)

U prijevodu na srpski jezik, prijedložna fraza s prijedlogom *ḥattā* na poziciji upravnog člana prevedena je prilogom *vječno*. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *i mislio je da će ostati u raju do samog kraja*.

[18] V. Cantarino navodi kako se čini da se prijedlog *ḥattā* više ne upotrebljava u prostornom značenju (1975, str. II.296), a K. Ryding odlazi korak dalje i tvrdi kako prijedlog *ḥattā* označava kretanje u vremenu, a ne u prostoru (2005, str. 384). T. Muftić, s druge strane, samo napominje kako se prijedlog *ḥattā* češće upotrebljava u značenju dostizanja cilja kretanja u vremenu nego u prostoru (1997, str. 457).

[19] Budući da korpus korišten pri izradi ovog rada obuhvata po više djela jednog autora, uz primjere iz korpusa i njihove prijevode bit će naveden naziv djela, tj. romana ili kratke priče, i broj stranice. Uz primjere će biti navedeni njihovi prijevodni ekvivalenti iz objavljenih prijevoda djela na bosanski, srpski i engleski jezik koji su bili dostupni tokom izrade rada. U primjerima navedenim u radu, leksem *ḥattā* i fraze ili rečenice koje on uvodi označeni su podvlačenjem. Na isti način označeni su i njihovi prijevodni ekvivalenti u navedenim prijevodima primjera.

مَكْتَبَةُ التَّارِيخِ مُنْذُ الْعَصْرِ الْخَالِي حَتَّى عَصْرِ الذَّرَّةِ.
(*Ṯarṯara fawqa al-Nīl*, str. 12)

Tu je čitava povijest, od prahistorije pa sve do atomskog doba.
(*Razgovori na Nilu*, str. 21)

It was a library of history, from the dawn of time to the atomic age, (...)
(*Adrift on the Nile*, str. 13)

(...) وَلَكِنْ خُذِي حِذْرَكِ مِنْهُ فَهُوَ يَقُولُ إِنَّهُ مَا زَالَ يَفْتَقِدُ حَتَّى الْيَوْمِ أُنْمُوذَجَهُ الْمُفَضَّلَ مِنَ النِّسَاءِ.
(*Ṯarṯara fawqa al-Nīl*, str. 19)

Međutim, dužnost mi je da te upozorim u vezi s njim, jer on ni sam ne krije da sve do danas nije pronašao svoju idealnu družicu.
(*Razgovori na Nilu*, str. 33)

But beware of him, my dear, for he says that to this day he has not found the perfect ideal of womanhood...
(*Adrift on the Nile*, str. 27)

وَتُرَى كَيْفَ يُفَسِّرُ الرَّاصِدُ مَجْلِسَنَا الضَّاحِكَ مَا بَيْنَ اِجْتِمَاعِ شَمْلِهِ حَتَّى تَقَوُّضِهِ؟
(*Ṯarṯara fawqa al-Nīl*, str. 33)

No, kako li bi taj posmatrač sudio o našem komedijaškom posijelu, počev od samog okupljanja pa sve do završetka?
(*Razgovori na Nilu*, str. 54)

How, I wonder, does the observer of our evenings full of laughter interpret what goes on between the meetings and the partings?
(*Adrift on the Nile*, str. 52)

Prijedlog *ḥattā* je u arapskoj rečenici gotovo redundantan poslije prijedloga *bayna* (između) i upotrijebljen je samo radi insistiranja na dostizanju krajnje granice kretanja u vremenu. Stoga je u prijevodu na engleski jezik potpuno izostavljen, dok je u prijevodu na bosanski jezik sačuvan.

3.2. Prostorno značenje prijedloga ḥattā

Prijedlog *ḥattā* upotrijebljen u značenju *direktivno-granične lokativnosti* označava da se objekt lokalizacije kreće ka lokalizatoru i dostiže lokalizator kao krajnju granicu kretanja. Iako je u okviru razmatranja vremenskog značenja prijedloga *ḥattā* bilo riječi o preispitivanju upotrebe prijedloga *ḥattā* u prostornom značenju, te o manjoj frekventnosti takve upotrebe u odnosu na njegovu upotrebu u vremenskom značenju, primjeri koji slijede potvrđuju da je upotreba prijedloga *ḥattā* u prostornom značenju i dalje prisutna i ovjerena u djelima moderne arapske književnosti.

(...) وَوَدَّعْتُهُ حَتَّى بَابِ الْعَرَبَةِ، (...)
("al-Šahāda", str. 18)

Ispratio sam ga do vrata vagona.
("Svedočanstvo", str. 55)

وَفَرَّ الصَّفَحَاتِ الْبَاقِيَةَ حَتَّى الْغِلَافِ فَلَمْ يَعْثُرْ عَلَى كَلِمَةٍ وَاحِدَةٍ.
(*Ṯarṯara fawqa al-Nīl*, str. 59)

Na brzinu prelista ostale stranice, do zadnje korice,
ne našavši ni jednu jedinu riječ.
(*Razgovori na Nilu*, str. 89)

He turned over the succeeding pages until he reached the cover,
but found not another word.
(*Adrift on the Nile*, str. 100)

(...) ثُمَّ مَضَى صَوْبَ الصَّاغَةِ، وَمِنْهَا إِلَى الْغُورِيَّةِ حَتَّى قَهْوَةِ سِي عَلِيٍّ، (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 69)

Uputi se prema Sagi, pa onda prema Guriji do kafane gos'n Alija.
(*Put između dva dvorca*, str. 128)

He proceeded to the Goldsmiths Bazaar and from there to al-Ghuriya
till he reached al-Sayyid Ali's coffee shop.
(*Palace Walk*, str. 91)

U oba prethodna primjera je u prijevodu na engleski jezik prijedložna fraza s prijedlogom *ḥattā* na poziciji upravnog člana prevedena rečenicom u funkciji adverbijalne odredbe vremena.

أَوْصَلَهُمَا رَجَبٌ حَتَّى الْبَابِ، (...)
(*Ṭarṭara fawqa al-Nīl*, str. 68)

Redžep ih otprati do vrata.
(*Razgovori na Nilu, str.* 102)

Ragab accompanied them to the door, (...)
(*Adrift on the Nile*, str. 115)

(...) وَلَشَدَّ مَا كَانَ الْبَهْوُ مَوْسُومًا بِطَابِعٍ بَلَدِيٍّ جَذَّابٍ بِكَنَبَاتِهِ الْمُتَلَاصِقَةِ الْمُزَرْكَشَةِ النَّاعِمَةِ الْمُوحِيَةِ بِالنَّفَاسَةِ وَالْخَلَاعَةِ، الْمُمْتَدَّةِ عَلَى الْجَانِبَيْنِ حَتَّى الصَّدْرِ، (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 75)

Koliko je salon bio u znaku prijatne domaće atmosfere sa svojim nanizanim, ukrašenim i mekanim kanabeima, koji su mamili na uživanje i opuštenost, a koji su se protezali sa obje strane sve do vrha salona, (...)
(*Razgovori na Nilu*, str. 138)

The chamber was remarkable for its attractive, Egyptian look. A row of comfortable sofas with brocade upholstery, suggesting both luxury and dissipation, stretched out on either side (...)
(*Adrift on the Nile*, str. 97)

Prijedložna fraza s prijedlogom *ḥattā* na poziciji upravnog člana u prijevodu na engleski jezik je u ovom slučaju u potpunosti izostavljena.

3.3. Nedimenzionalna značenja prijedloga ḥattā

Iako je u literaturi upotreba prijedloga *ḥattā* opisana isključivo u dimenzionalnim značenjima, najčešće u vremenskom, a rjeđe i u prostornom značenju, u korpusu koji je poslužio za izradu ovog rada pronađeni su i primjeri upotrebe prijedloga *ḥattā* u nedimenzionalnom značenju *metronala*. U značenju metronala, prijedlog *ḥattā* označava mjeru u kojoj, tj. do koje je radnja izvršena.[20]

[20] Interesantno je da je ovakva upotreba prijedloga *ḥattā* suprotstavljena njegovom opisu u tradicionalnoj arapskoj gramatici, gdje autori insistiraju na tome da imenica koja slijedi poslije prijedloga *ḥattā* mora označavati krajnju tačku kretanja, te da upotreba prijedloga *ḥattā* uz imenicu u značenju mjere do koje se radnja vrši nije uobičajena (al-Sakkākī, 1987, str. 101; al-Sayyid, 1975, str. 348).

(...) وَبَيْنَ يَدَيْهَا مِدْفَأَةٌ كَبِيرَةٌ دُفِنَتْ كَنْجَةُ الْقَهْوَةِ حَتَّى النِّصْفِ فِي جَمْرَتِهَا الَّتِي يَعْلُوهَا الرَّمَادُ، (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 42)

(...) *pred njom je bila povelika mangala, u čijem je pepelom prikrivenom žaru do polovine bila zapretana džezva za kafu.*
(*Put između dva dvorca*, str. 75)

In front of her was a large brazier where the coffeepot was half buried in the embers topped by ashes.
(*Palace Walk*, str. 52)

(...) أَخْفَى زُجَاجَةً مَمْلُوءَةً حَتَّى النِّصْفِ فِي مَكَانٍ خَفِيٍّ لِلرُّجُوعِ إِلَيْهَا عِنْدَ الضَّرُورَةِ الْقُصْوَى، (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 200–201)

(...) *sakrio pola flaše pića na skrovito mjesto da bi joj se vratio u slučaju krajnje nužde.*
(*Put između dva dvorca*, str. 370)

(...) *he took the precaution of hiding a half-filled bottle in a secret place so he could retrieve it if there was a pressing need.*
(*Palace Walk*, str. 264)

Konstrukcija prijedložne fraze samo je u prijevodu prvog navedenog primjera na bosanski jezik izražena prijedložnom frazom. U prijevodu na engleski jezik, prijedložna fraza s prijedlogom *ḥattā* na poziciji upravnog člana u oba je primjera izražena prilogom *half*, a i u prijevodu drugog primjera na bosanski jezik u prijevodu je također upotrijebljen prilog *pola*. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *sakrio je do polovine punu flašu na skrovito mjesto da bi joj se vratio u slučaju krajnje nužde*.

(...) لَمْ يَكُنْ يَبْدُو مِنْهَا إِلَّا وَجْهُهَا؛ إِذْ اِشْتَمَلَتْ بِبَطَّانِيَّةٍ حَتَّى الذَّقَنِ، (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 323)

Vidjelo joj se samo lice jer je, sve do brade, bila pokrivena dekom.
(*Put između dva dvorca*, str. 604)

Since she was wrapped in a blanket up to her chin, only her face was visible, (...)
(*Palace Walk*, str. 429)

U narednom primjeru prijedlog *ḥattā* ima ne samo značenje metronala, odnosno mjere u kojoj se radnja vrši, nego i značenje posljedice vršenja radnje. Stoga bi se značenje prijedloga *ḥattā* u ovom i sličnim primjerima moglo posmatrati kao svojevrsno značenje *efektiva*, tj. značenje posljedice vršenja glagolske radnje.

وَمَعَ أَنَّهُ كَانَ يُعَاقِرُ الْخَمْرَ كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى إِفْرَاطٍ فِي الشُّرْبِ حَتَّى السُّكْرِ، إِلَّا أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيُقَرِّرَ الْعَوْدَةَ إِلَى بَيْتِهِ حَتَّى تُزَايِلَهُ سَوْرَةُ الْخَمْرِ، (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 11)

Iako je svake noći mnogo pio, toliko da bi se potpuno opio, on se ipak nije odlučivao na povratak kući sve dok ga pijanstvo ne bi popustilo (...)
(*Put između dva dvorca*, str. 16)

Although he was in the habit of drinking to the point of intoxication every night, he postponed his return home until the effects of the wine had worn off (...)
(*Palace Walk*, str. 9)

U prijevodu na bosanski jezik, prijedložna fraza s prijedlogom *ḥattā* na poziciji upravnog člana prevedena je zavisnom rečenicom u funkciji adverbijalne odredbe posljedice. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Iako je svake noći pretjerivao u piću, do potpune opijenosti, ipak se nije odlučivao na povratak kući sve dok ga pijanstvo ne bi popustilo*.

4. LEKSEM *ḤATTĀ* U FUNKCIJI PRILOGA

Upotreba leksema *ḥattā* u funkciji priloga za isticanje, odnosno naglašavanje, veoma je frekventna u obrađenom korpusu. U ovoj upotrebi, o čijim je različitim karakterizacijama u literaturi bilo dosta riječi, prilog *ḥattā* može naglašavati riječi, fraze i cijele rečenice. U primjerima koji slijede prilog *ḥattā* upotrijebljen je s ciljem isticanja uz imeničke fraze, prijedložne fraze i rečenice.

حَتَّى النِّسَاءُ كُنَّ يَتْرُكْنَ مَا فِي أَيْدِيهِنَّ مِنْ عَجِينٍ أَوْ خَبِيزٍ أَوْ طِينٍ وَيُسْرِعْنَ مَلْهُوفَاتٍ إِلَى الْخَلِيجِ، (...)
(*al-Ḥarām*, str. 10)

Čak i žene napustiše miješenje tijesta ili gline i pohitaše prema kanalu (...)
(*Haram*, str. 10)
Even the women left whatever they were doing, putting down the dough, bread or clay that was in their hands, and hurried breathlessly to the canal, (...)
(*The Sinners*, str. 5)

وَتَمَشَّى عَبْدُ الْكَرِيمِ فِي الْوَاسِعَةِ وَأُذْنُهُ لَا تَسْمَعُ حِسًّا وَلَا حَرَكَةً، وَلَا حَتَّى صَيْحَةَ فَرْخَةٍ، (...)
("ʾArḥaṣ layālī", str. 8)

Abdu-l-Kerim je išao poljanom, do ušiju mu nije dopirao nikakav zvuk niti pokret, čak ni pijev pijetla, (...)
("Bijedna noć", str. 96)[21]

وَلَمْ يَكُنْ فِكْرِي أَفَنْدِي حَتَّى فِي حَاجَةٍ لِسُؤَالِ الْمَرْأَةِ، (...)
(*al-Ḥarām*, str. 18)

Uostalom, nije ni bilo potrebe da Fikri-efendija pita staricu.
(*Haram*, str. 25)
Fikri Afendi did not even need to question the old woman, (...)
(*The Sinners*, str. 18)

U arapskoj rečenici prilog *ḥattā* naglašava prijedložnu frazu u funkciji predikata imenske rečenice. Analitički prikaz rečenice glasio bi: *nije bio Fikri-efendija čak u potrebi za pitanjem žene*.[22] U prijevodu na bosanski jezik, prilog *ḥattā* nije izražen, ili eventualno možemo pretpostaviti da je preveden prilogom *uostalom*. Prijevod rečenice sa izraženim prilogom *ḥattā* bio bi: *nije bilo čak ni potrebe da Fikri-efendija pita staricu*.

[21] Bitno je naglasiti kako su u rečenici s ciljem naglašavanja i ostvarivanja većeg stilskog potencijala upotrijebljeni i polisindet i ponavljanje partikule za negaciju, koji zajedno tvore svojevrsnu figuru gradacije.

[22] U ovom je slučaju analitički prikaz tek doslovan prijevod rečenice s arapskog jezika. Radi lakšeg čitanja, riječi su stavljene u odgovarajuće oblike, što je bilo moguće budući da struktura arapske rečenice odgovara potencijalnoj strukturi rečenice u bosanskom jeziku.

(...) يَرْضَى بِالْمَلِيمِ أَوْ بِالرَّغِيفِ أَوْ حَتَّى بِكَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ.
(*al-Ḥarāfīš*, str. 16)

Zadovoljiće se kakvom parom ili hlebom, čak i lepom rečju.
(*Saga o bednicima*, str. 17)
(...) *grateful for the odd coin or loaf of bread, or even a kind word.*
(*The Harafish*, str. 12)

U strukturi navedene arapske rečenice prilog *ḥattā* vezuje se za prijedložnu frazu *bi kalima ṭayyiba*. U prijevodu na srpski jezik upotrijebljena je padežna konstrukcija *lepom rečju*, dok je u prijevodu na engleski jezik zadržana forma prijedložne fraze *for a kind word*.

Interesantno je primijetiti da ni u jednom od navedenih primjera prilog *ḥattā* sam za sebe nema funkciju uvođenja novog rečeničnog člana, opisanu u tradicionalnoj arapskoj gramatici. Tako je u prvom primjeru prilog *ḥattā* upotrijebljen na početku rečenice ispred imeničke fraze u funkciji subjekta, u drugom i četvrtom primjeru prije imenica u funkciji objekta uvedenih koordinatorom *wa* i *ʾaw*, a u trećem primjeru prije prijedložne fraze u funkciji imenskog predikata kao obaveznog dijela rečenice.

Upotrebu priloga *ḥattā*, koja bi zadovoljavala uvjete propisane u tradicionalnoj arapskoj gramatici, te u kojoj se može reći da prilog *ḥattā* zaista uvodi novi dio rečenice, nalazimo u primjeru:

فَتَعَلَّمَتْ مِنْ هَذَا الدَّرْسِ وَغَيْرِهِ مِمَّا لَحِقَ بِهِ أَنَّهَا تُطِيقُ كُلَّ شَيْءٍ — حَتَّى مُعَاشَرَةَ الْعَفَارِيتِ — إِلَّا أَنْ يُحَمِّرَ لَهَا عَيْنَ الْغَضَبِ، (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 8)

Iz ove i sljedeće lekcije naučila je da može podnijeti sve, čak da opšti i sa demonima, ali ne može podnijeti srdit, bijesan pogled.
(*Put između dva dvorca*, str. 9)
She learned from this, and from the other lessons that followed, to adapt to everything, even living with the jinn, in order to escape the glare of his wrathful eye.
(*Palace Walk*, str. 4)

U prijevodu na bosanski jezik imenička fraza koja slijedi poslije priloga *ḥattā* prevedena je rečenicom. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Iz ove i lekcija koje su uslijedile naučila je da može podnijeti sve, čak i druženje sa demonima, samo ne njegov bijesni pogled.*

(...) مَعَ أَنَّهُ كَانَ لَهُ — مِثْلَمَا لِمُعْظَمِ النَّاسِ— عَلَاقَاتٌ قَبْلَ أَنْ يَتَزَوَّجَ وَحَتَّى بَعْدَ أَنْ تَزَوَّجَ.
(*al-Ḥarām*, str. 12)

(...) *iako je, kao i većina drugih muškaraca, imao odnose sa ženama prije nego što se oženio, čak i poslije ženidbe.*
(*Haram*, str. 13)

Although Fikri Afendi, like most people, had had relationships with women before he got married and even afterwards, (...)
(*The Sinners*, str. 8)

U navedenim je prijevodima rečenica koju naglašava prilog *ḥattā* prevedena prijedložnom frazom, odnosno prilogom. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *iako je, kao i većina drugih muškaraca, imao odnose sa ženama prije nego što se oženio, pa čak i nakon što se oženio.*

(...) اَلنِّسَاءُ كُلُّهُنَّ يَخْرُجْنَ حَتَّى مِنْ غَيْرِ أَنْ يَرْتَدِينَ «الْمَلَسَ» الْأَسْوَدَ فَوْقَ ثِيَابِهِنَّ الْمُلَوَّنَةِ. (...)
(*al-Ḥarām*, str. 12)

(...) *sve su se slobodno pokazivale ne noseći čak ni crni šal preko obojene odjeće.*
(*Haram*, str. 15)

All of the women went out even without wearing a malas over their coloured dresses.
(*The Sinners*, str. 9)

U prijevodu na bosanski jezik, rečenica je organizirana tako da prilog *ḥattā* naglašava imeničku frazu *crni šal*. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *sve su žene izlazile, a da čak nisu oblačile ni crni šal preko raznobojne odjeće.*

وَفِي أَعْمَقِ أَغْوَارِهِ — وَحَتَّى لَوْ كَانَ قَدْ قَرَأَ الْخَبَرَ فِي جَرِيدَةِ الْمُقَطَّمِ نَفْسِهَا اَلَّتِي يُؤْمِنُ بِكُلِّ كَلِمَةٍ تَقُولُهَا — فَإِنَّهُ كَانَ يَجِدُ نَفْسَهُ لَا يَكَادُ يُصَدِّقُ الْخَبَرَ، (...)
(*al-Ḥarām*, str. 11)

U dubini duše nije vjerovao takvim pričama čak ni kada ih je čitao u listu al-Mukatam čiju je svaku riječ, inače, smatrao istinitom.
(*Haram*, str. 12–13)

Deep inside himself, even if he had read the news in the Muqattam newspaper itself (every word of which he believed wholeheartedly), he would have found himself scarcely able to believe it (...)
(*The Sinners*, str. 7)[23]

5. LEKSEM *ḤATTĀ* U FUNKCIJI SUBORDINATORA

Upotrijebljen kao subordinator rečenica u funkciji adverbijalne odredbe vremena, posljedice i namjere, leksem *ḥattā* zadržava svoje prvobitno značenje, razvijeno iz prijedložnog značenja kretanja do i dostizanja krajnje tačke kretanja u vremenskoj ili prostornoj dimenziji, ili pak u nedimenzionalnom, figurativnom značenju. Stoga se nerijetko njegovo značenje i funkcija rečenice koju uvodi mogu protumačiti dvojako. Tako je česta sinonimija, odnosno mogućnost dvojakog tumačenja vremenskih i posljedičnih rečenica, ali i vremenskih i namjernih rečenica uvedenih subordinatorom *ḥattā*.

5.1. Leksem ḥattā *kao subordinator vremenske rečenice*

Kao subordinator rečenice u funkciji adverbijalne odredbe vremena, veznik *ḥattā* upotrebljava se u značenju *direktivno-granične temporalnosti*, tj. označava vremensku granicu vršenja radnje glavne rečenice. Ponekad dostizanje vremenske granice podrazumijeva i nastanak posljedice radnje glavne rečenice, a nekad se kretanje ka vremenskoj granici može poistovjetiti s namjerom postizanja odgovarajuće posljedice radnje. U takvim slučajevima, kako je već naglašeno, vremenska rečenica uvedena subordinatorom *ḥattā* može istovremeno biti i posljedična ili namjerna. Mogućnost takvog

[23] Prilog *ḥattā* inače se često upotrebljava s ciljem isticanja, odnosno dodavanja intenziteta pogodbenim i koncesivnim rečenicama. Vidi npr.: Badawi, Carter i Gully, 2004, str. 644, 669; Buckley, 2004, str. 751; Ryding, 2005, str. 676.

dvojakog tumačenja, barem u slučaju namjerne rečenice, donekle je ograničena upotrebom glagolskih oblika u zavisnoj rečenici uvedenoj subordinatorom *ḥattā*. Po pravilu, u rečenici kojom se iskazuje čista vremenska granica vršenja radnje, poslije subordinatora *ḥattā* mogu biti upotrijebljeni oblici perfekta ili indikativa imperfekta glagola.[24] Međutim, ukoliko je radnja zavisne rečenice uvedene subordinatorom *ḥattā* smještena u budućnost u odnosu na radnju glavne rečenice, glagol u zavisnoj rečenici ima oblik konjunktiva.[25]

جَعَلَتْ تَنْظُرُ إِلَى الطَّرِيقِ، وَتُنْصِتُ إِلَى السُّمَّارِ حَتَّى تَرَامَى إِلَيْهَا وَقْعُ سَنَابِكِ جَوَادٍ، (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 9)

Gledala je na ulicu i slušala noćobdije, dok do nje ne doprije topot konjskih kopita.
(*Put između dva dvorca*, str. 12)

She continued to watch the road and listen to the people chat until she heard a horse's hoofbeats.
(*Palace Walk*, str. 6)

(...) وَسُقْتُ أَنَا فِيهَا رَغْبَةً فِي الْاِحْتِفَاظِ بِاللَّقَبِ، مَضَيْتُ أُذَاكِرُ كَالْآلَةِ حَتَّى اِنْتَقَلَ الْحِفْنِي أَفَنْدِي إِلَى مَدْرَسَةٍ أُخْرَى.
("al-Šahāda", str. 17)

(...) *a ja sam se trudio da taj naziv zadržim sve dok Mustafa-efendi nije prešao u drugu školu.*
("Svedočanstvo", str. 54)

ظَلَّ سَائِرًا هَكَذَا وَوَرَاءَهُ الجَمْعُ حَتَّى وَصَلُوا فِي النِّهَايَةِ إِلَى «أُمِّ التَّرْحِيلَةِ» كَمَا كَانَ يَدْعُوهَا أَطْفَالُ العِزْبَةِ...
(*al-Ḥarām* str. 17)

Hodao je tako sa svojom grupom sve dok najzad ne stiže do starice koju su djeca nazvala "majkom došljaka".
(*Haram*, str. 25)

He kept this up, the group of men following him, until they came upon the woman whom the farm children called "Old Mother Migrant".
(*The Sinners*, str. 17)

[24] Vidi npr.: Fischer, 2002, str. 109; Wright, 1996, str. II.29–30.

[25] Vidi npr.: Buckley, 2004, str. 865; Cantarino, 1975, str. III.85.

Vremensko značenje je u ovom primjeru neodvojivo od posljedičnog budući da rečenica uvedena subordinatorom *ḥattā* istovremeno označava i vremensku granicu do koje se radnja vršila, ali i posljedicu, tj. rezultat vršenja radnje. Slične rečenice koje istovremeno imaju funkciju adverbijalne odredbe vremena i adverbijalne odredbe posljedice bit će navedene u okviru razmatranja posljedične rečenice uvedene subordinatorom *ḥattā*.

(...) فَتَقُومُ عَلَى خِدْمَتِهِ حَتَّى يَنَامَ.
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 5)

(...) *i da ga posluži dok on ne zaspi*.
(*Put između dva dvorca*, str. 5)

Then she would serve him until he went to sleep.
(*Palace Walk*, str. 1)

(...) تَغْفُو سَاعَةً، وَتَأْرَقُ أُخْرَى، حَتَّى يَعُودَ الزَّوْجُ الْعَتِيدُ مِنْ سَهْرَةٍ طَوِيلَةٍ.
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 7)

(...) *čas kunjajući, čas posve budna, čeka svog uvaženog muža da se vrati sa noćne sjedeljke*.
(*Put između dva dvorca*, str. 7)

She would doze for an hour and lie awake the next, until her redoubtable husband returned from a long night out.
(*Palace Walk*, str. 3)

U prijevodu na bosanski jezik, vremenska rečenica uvedena subordinatorom *ḥattā* prevedena je objekatskom rečenicom sa proleptičkim konstituentom. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *čas kunjajući, čas posve budna, čeka dok se njen uvaženi muž ne vrati sa noćne sjedeljke*.

(...) فَمَا تَمَالَكَ أَنْ رَفَعَ عَيْنَيْهِ إِلَى وَجْهِ أَبِيهِ حَتَّى إِذَا مَا اِلْتَقَتَا بِعَيْنَيْهِ الزَّرْقَاوَيْنِ الْحَادَّتَيْنِ خَفَضَهُمَا مُتَوَرِّدَ الْوَجْهِ لَائِذًا بِالصَّمْتِ، (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 214)

Nije mogao da se savlada a da ne podigne pogled prema očevom licu, ali kad su se njegove oči srele sa očevim strogim, plavim očima, on obori pogled, porumenje i produži da ćuti.
(*Put između dva dvorca*, str. 394)

He could not keep himself from raising his eyes to look at his father's face. When they met his father's piercing blue ones, he looked down, blushed and kept silent.
(*Palace Walk*, str. 282)

Zapravo, upotreba subordinatora *ḥattā* ispred rečenice uvedene pogodbenim ili vremenskim subordinatorom *'iḏā* podrazumijeva ostvarivanje jedne vremenske rečenice u drugoj, budući da u takvim slučajevima subordinator *'iḏā* ima isključivo vremensko značenje.[26] Uz subordinatore *ḥattā* i *'iḏā* se, kao u navedenom primjeru, često upotrebljava partikula *mā*, koja ne dovodi do promjene značenja. Tako prijevod ovog primjera koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice glasi: *Nije mogao da se savlada da ne podigne pogled prema očevom licu sve dok, kad se njegove oči sretoše sa očevim strogim, plavim očima, ne obori pogled, porumenje i produži da ćuti*.

Međutim, s obzirom na frekventnost upotrebe subordinatora *ḥattā* ispred subordinatora *'iḏā*, neki autori govore o srastanju dvaju subordinatora u složeni vezнички izraz, ili pak navode prijevodne ekvivalente izraza *ḥattā 'iḏā* koji upućuju na njihov tretman kao složenog vezničkog izraza.[27] Neovisno o tretmanu ove konstrukcije u gramatici, u njenom prijevodu na druge jezike dva se subordinatora redovito tretiraju kao jedan. Pritom se vremenska rečenica uvedena subordinatorom *ḥattā* često prevodi nezavisnom rečenicom, kao što je slučaj i u navedenim prijevodima na bosanski i engleski jezik.

5.2. Leksem ḥattā *kao subordinator posljedične rečenice*

Kao subordinator rečenice u funkciji adverbijalne odredbe posljedice, veznik *ḥattā* upotrebljava se u značenju *efektiva*, tj. označava posljedicu vršenja radnje glavne rečenice. Kako je već naglašeno, zavisna rečenica uvedena subordinatorom *ḥattā* često istovremeno označava i posljedicu radnje

[26] Vidi npr.: Badawi, Carter i Gully, 2004, str. 627–628; Buckley, 2004, str. 736; Cantarino, 1975, str. III.90–93.

[27] Vidi npr.: Buckley, 2004, str. 736; Cantarino, 1975, str. 91–93; Fischer, 2002, str. 225.

glavne rečenice, ali i vremensku granicu vršenja radnje. Rekcija subordinatora *ḥattā* u ovoj je vrsti rečenice najsloženija budući da se u njoj mogu upotrijebiti oblici perfekta, indikativa imperfekta i konjunktiva, a izbor između upotrebe konjunktiva ili indikativa imperfekta zavisi od toga da li posljedica radnje nastaje uz prisutnu namjeru, spremnost ili barem očekivanje agensa, ili je sasvim neočekivana.[28] Jedan broj autora, pak, ukazuje na to da, usprkos propisanim pravilima upotrebe konjunktiva i indikativa imperfekta poslije subordinatora *ḥattā*, u nekim slučajevima nije sasvim jasno koji oblik upotrijebiti, te da je njihova upotreba često neselektivna.[29]

(...) فَإِذَا مَا زَاحَمَ وَزَاحَمَ حَتَّى وَصَل إِلَيْهِ وَحَدَّقَ فِيهِ (...)
(*al-Ḥarām*, str. 10)

(...) *te su se probijali k njemu i jedno vrijeme su zurili u njega*, (...)
(*Haram*, str. 10)

He would push and shove until he got through and could stare at it, (...)
(*The Sinners*, str. 5)

U prijevodu na bosanski jezik, dvije koordinirane vremenske/posljedične rečenice uvedene subordinatorom *ḥattā* izražene su različitim konstrukcijama: prijedložnim izrazom i nezavisnom rečenicom. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *te su se probijali dok ne bi/tako da bi došli do njega i mogli zuriti*. Iako su ovdje uvrštene kao posljedične rečenice, obje su rečenice istovremeno i vremenske i posljedične po svojoj funkciji budući da obje izražavaju kako vremensku granicu do koje se radnja vršila tako i posljedicu vršenja radnje.

(...) بَلْ دَارَ بِقَدَمَيْهِ عَلَيْهَا حَتَّى لَمْ يَبْقَ مِنْهَا سِوَى النُّقْطَةِ وَقَدْ خَرَجَتْ مِنْهَا خُطُوطٌ مَبْتُورَةٌ، (...)
(*al-Ḥarām*, str. 17)

[28] Vidi npr.: Fischer, 2002, str. 109; Wright, 1996, str. II.29–30.

[29] Vidi npr.: Fischer, 2002, str. 109; Waltisberg, 2006, str. 468; Wright, 1996, str. II.30.

Onda stupi u krug koji izbrisa, tako da ostadoše samo tačka i linije...
(*Haram*, str. 24)

Then he erased it. He even ground his heel into it until all that was left was the central dot with a few broken lines emerging...
(*The Sinners*, str. 17)

I u ovom je primjeru u rečenici uvedenoj subordinatorom *ḥattā* posljedično značenje neodvojivo od vremenskog, tako da rečenica istovremeno može imati funkciju adverbijalne odredbe vremena i adverbijalne odredbe posljedice. Interesantno je primijetiti da je u prijevodu na bosanski jezik rečenica prevedena posljedičnom, dok je u prijevodu na engleski jezik prevedena vremenskom rečenicom.

وَقَدْ أَطَاعَتْ وَتَفَانَتْ فِي الطَّاعَةِ، حَتَّى كَرِهَتْ أَنْ تَلُومَهُ عَلَى سَهَرِهِ وَلَوْ فِي سِرِّهَا، (...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 8)

Potpuno se predala, tako da više nije imala volje da ga grdi zbog noćnih izlazaka, čak ni negdje duboko u sebi.
(*Put između dva dvorca*, str. 9–10)

She yielded so wholeheartedly that she even disliked blaming him privatly for his nights out.
(*Palace Walk*, str. 4)

(...) وَلَمْ يَعُدْ يَعْرِفُ مَوْضِعَ قَدَمَيْهِ الْكَبِيرَتَيْنِ الْمُفَلْطَحَتَيْنِ اللَّتَيْنِ تَشَقَّقَ أَسْفَلُهُمَا، حَتَّى يَكَادُ الشَّقُّ يَبْلَعُ الْمِسْمَارَ، فَلَا يَبِينُ لَهُ رَأْسٌ.
("'Arḫaṣ layālī", str. 7)

(…) *nije više znao gdje staje svojim ogromnim, plosnatim tabanima koji su bili toliko ispucali da bi jedna pukotina mogla primiti i čitav ekser, skupa sa glavom*.
("Bijedna noć", str. 95)

وَصَحَتِ الْمَرْأَةُ عَلَى آخِرِ لَعْنَةٍ أَصَابَتْ طَنْطَاوِيَ فِي لَيْلَتِهِ، وَسَأَلَتْهُ فِي غَيْرِ لَهْفَةٍ وَفَمُهَا يَمْلَؤُهُ التَّثَاؤُبُ عَمَّا جَنَاهُ الرَّجُلُ، حَتَّى يَسُبَّهُ فِي عِزِّ اللَّيْلِ.
("'Arḫaṣ layālī", str. 11)

Žena se probudi na posljednju kletvu koja ponovo te noći pogodi Tantavija i upita ga, nezainteresovano, usta punih zijeva, šta je to čovjek uradio da ga grdi usred noći.
("Bijedna noć", str. 99)

(...) وَكَانَ الْحَوْضُ قَدْ اِنْزَلَقَ رَغْمَ قَبْضَتِهَا الدَّقِيقَةِ الَّتِي اِسْتَمَاتَتْ عَلَيْهِ حَتَّى أَصْبَحَ مَا تَحْمِلُهُ كُلُّهُ مُهَدَّدًا بِالسُّقُوطِ.
("Naẓra", str. 13)

Pleh se naginjao i izmicao uprkos njenom grčevitom ali nejakom stisku, tako da je čitav teret bio u opasnosti da se sruši.
("Pogled", str. 125)

U posljedičnoj rečenici uvedenoj subordinatorom *ḥattā* može radi naglašavanja biti upotrijebljena partikula *la*. Glagol u tako uvedenoj rečenici može biti u obliku perfekta ili indikativa imperfekta, kao u narednom primjeru.

(...) وَلَمْ تَكُنْ الضَّوْضَاءُ لِتَحُولَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ تَرْكِيزِ ذِهْنِهِ بَعْدَمَا اِعْتَادَهَا وَأَلِفَهَا أَكْثَرَ مِنْ ثَلَاثِينَ عَامًا، فَاسْتَنَامَ إِلَيْهَا حَتَّى لَيُزْعِجُهُ سُكُوتُهَا.
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 31)

Ta galama i buka nisu ga mogle spriječiti da se usredsredi na posao, s obzirom da ih sluša već više od trideset godina, pa se toliko stopio s njima da ga je tišina uznemiravala.
(*Put između dva dvorca*, str. 54)

The commotion did not interfere with the proprietor's concentration. He had grown accustomed to it over a period of more than thirty years. He was so lulled by the noise that he was disturbed if it ceased.
(*Palace Walk*, str. 37)

5.3. Leksem ḥattā *kao subordinator namjerne rečenice*

Kao subordinator rečenice u funkciji adverbijalne odredbe namjere, veznik *ḥattā* upotrebljava se u značenju *finala*, tj. označava namjeru kojom je motivirano vršenje radnje glavne rečenice. Rekcija subordinatora *ḥattā* u namjernoj je rečenici mnogo jednostavnija nego u vremenskoj i posljedičnoj rečenici i podrazumijeva obaveznu upotrebu oblika konjunktiva glagola.

(...) إِمَّا أَنْ تَكُونَ الْفَاعِلَةُ الْمُجْرِمَةُ قَدْ تَحَامَلَتْ عَلَى نَفْسِهَا وَذَهَبَتْ مَعَ الْأَنْفَارِ لِتَعْمَلَ حَتَّى لَا تُكْتَشَفَ، وَإِمَّا أَنَّهَا لَيْسَتْ مِنَ الْغَرَابُوَةِ (...)
(*al-Ḥarām*, str. 18)

(...) *ili je grješnica smogla snage da sa nadničarima ode u polje kako je ne bi otkrili, ili uopće nije jedna od došljakinja*.
(*Haram*, str. 25)

(...) *either the criminal had forced herself to go to work with the laborers so she wouldn't be discovered, or she wasn't one of the Gharabwa* (...)
(*The Sinners*, str. 18)

لِنَنْتَظِرْ حَتَّى يَظْهَرَ مَنْ يَبْحَثُ عَنْهُ.
(*al-Ḥarāfīš*, str. 9)

Pričekajmo da se pojavi ona koja ga traži.
(*Saga o bednicima*, str. 9)

Let's wait until someone comes looking for him.
(*The Harafish*, str. 3)

Rečenica uvedena subordinatorom *ḥattā* ovdje se može shvatiti dvojako, kao vremenska granica u budućnosti do koje traje radnja glavne rečenice, ili pak kao namjera da radnja glavne rečenice poluči željeni rezultat. Stoga nije čudo da je na engleski jezik prevedena rečenicom u funkciji adverbijalne odredbe vremena. U prijevodu na srpski jezik, namjerna/vremenska rečenica uvedena subordinatorom *ḥattā* izražena je rečenicom u funkciji objekta. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Pričekajmo ne bi li se pojavio neko ko ga traži*.

(...) وَوَضَعَ الْبَعْضُ أَيْدِيهِمْ عَلَى بُطُونِهِمْ، حَتَّى لَا تَتَمَزَّقَ، بَيْنَمَا تَعِبَتْ بُطُونُ الْآخَرِينَ.
("Fī al-layl", str. 147)

Neki su stavili ruke na stomak koji samo što nije pukao, dok su se drugi već umorili.
("U noći", str. 9)

U prijevodu na bosanski jezik, namjerna rečenica uvedena subordinatorom *ḥattā* izražena je relativnom rečenicom *koji samo što nije pukao* u funkciji atributa imenice *stomak*. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Neki su stavili ruke na stomak da se ne bi rasprsnuo, dok je druge stomak zabolio od smijeha*.

بَلَى، عَلَيْنَا أَنْ نَتَمَاسَكَ حَتَّى نُغَيِّرَ وَجْهَ الْأَرْضِ.
(*Ṯarṯara fawqa al-Nīl*, str. 17)

Ima. Samo moramo biti složni. Tako bismo izmijenili lice svijeta.
(*Razgovori na Nilu*, str. 29)

Yes indeed – that we all pull together and change the world!
(*Adrift on the Nile*, str. 22)

U oba navedena prijevoda namjerna rečenica uvedena subordinatorom *ḥattā* prevedena je nezavisnom rečenicom. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Da, moramo se držati zajedno da bismo promijenili lice svijeta*.

وَهَلْ لِذَلِكَ سَتَنَامُ فِي الشُّرْفَةِ حَتَّى يَغْسِلَكَ النَّدَى؟
(*Ṯarṯara fawqa al-Nīl*, str. 23)

Hoćete li Vi zbog toga spavati na verandi, da Vas rosa okupa?
(*Razgovori na Nilu*, str. 39)

So will you sleep out on the balcony until the dew comes to wash your face?
(*Adrift on the Nile*, str. 33)

I u ovom se primjeru rečenica uvedena subordinatorom *ḥattā* može shvatiti i kao granica trajanja radnje glavne rečenice i kao namjera, odnosno usmjerenost ka postizanju željenog rezultata. Interesantno je da je u prijevodu na bosanski jezik iskazana namjernom rečenicom, a u prijevodu na engleski jezik vremenskom rečenicom.

6. LEKSEM *ḤATTĀ* U FUNKCIJI PARTIKULE

Korelativna partikula *ḥattā* upotrebljava se kako bi obilježila kraj vremenske rečenice u značenju *neposredne poslijevremenosti*. Ovaj tip rečenice u funkciji adverbijalne odredbe vremena interesantan je po tome što u njemu funkciju subordinatora zamjenjuju formulaični izrazi formirani kombinacijama partikula za negaciju, perfekta glagola ili imperfekta glagola poslije oblika perfekta pomoćnog glagola *kāda*, te partikula *ʾin* i *ʾan*. Iako se, kako je već naznačeno, u literaturi ova upotreba partikule *ḥattā* često obrađuje u okviru razmatranja subordinatora *ḥattā*, riječ je samo o korelativnoj partikuli koja označava kraj vremenske i nastavak glavne rečenice, dok je značenje neposredne poslijevremenosti sadržano u samim formulaičnim izrazima.

وَالَّذِي بَلْبَلَ كِيَانَهُ، أَنَّهُ مَا إِنْ دَخَلَ إِلَى الزُّقَاقِ، حَتَّى ضَاعَتْ مِنْهُ سَاقَاهُ الْغَلِيظَتَانِ الْمَنْفُوخَتَانِ، (...)
("ʾArḫaṣ layālī", str. 7)

Uznemirilo ga je što mu odjednom, čim je zašao u sokak, iznemogoše teške, natekle noge (...)
("Bijedna noć", str. 95)

(...) مَا إِنْ يَرَى كُلَّ ذَلِكَ حَتَّى يُدِيرَ ظَهْرَهُ وَيَقْفُلَ رَاجِعًا، وَقَدْ اِمْتَلَأَتْ نَفْسُهُ وَمَلَامِحُهُ بِمَزِيجٍ قَابِضٍ مِنَ الرَّهْبَةِ وَالغَثَيَانِ.
(*al-Ḥarām*, str. 10)

Čim bi pridošlica sve to vidio, okretao se i uzmicao sa izrazom straha i odvratnosti na licu.
(*Haram*, str. 10)

The sight would soon make him turn and go away in a depressed state of nausea and dread, which showed on his face and his entire bearing.
(*The Sinners*, str. 5)

U prijevodu na engleski jezik došlo je do nešto većih odstupanja u odnosu na strukturu arapske rečenice, tako da je vremenska rečenica u značenju neposredne poslijevremenosti prevedena imeničkom frazom u funkciji

subjekta nezavisne rečenice, dok je značenje neposredne poslijevremenosti izraženo prilogom *soon*.

وَمَا كَادَ الحِمَارُ يُحِسُّ بِاسْتِوَاءِ رَاكِبِهِ فَوْقَهُ حَتَّى نَهِقَ نَهِيقًا طَوِيلًا فِيهِ كِبْرِيَاءُ (...)
(*al-Ḥarām*, str. 19)

Čim osjeti jahača na svojim leđima, magarac njaknu dugo i dostojanstveno, (...)
(*Haram*, str. 28)

Scarcely did the donkey feel its rider sitting straight in the saddle than it brayed long and proudly.
(*The Sinners*, str. 20)

(...) وَمَا يَكَادُ هَذَا يَحْدُثُ حَتَّى يَتَفَرَّقَ الْمُنَادُونَ الْمُتَطَوِّعُونَ فِي الْبَلْدَةِ: النَّفَرُ بِسِتَّةٍ يَا أَهَالِي، (...)
(*al-Ḥarām*, str. 15)

Čim obave taj posao, dobrovoljci počnu uzvikivati po mjestu: "Nadnica je šest pjastera, Ljudi! (...)
(*Haram*, str. 20)

Hardly is the transaction complete than self-appointed town criers run off through the village: "It's six piasters a man, everybody, (...)
(*The Sinners*, str. 13)

(...) وَمَا هِيَ إِلَّا سَاعَةٌ أَوْ نَحْوَهَا، حَتَّى خَرَّ صَرِيعًا فِي سَاحَةِ الأَزْهَرِ(...)
(*Bayna al-qaṣrayn*, str. 353)

Nije prošao ni sat, a on pade pogođen na trgu Azhara.
(*Put između dva dvorca*, str. 659)

Then in not much more than an hour he was slain in front of al-Azhar Mosque.
(*Palace Walk*, str. 466)

7. ZAKLJUČAK

Leksem *ḥattā* jedan je od izuzetno produktivnih i polifunkcionalnih leksema u arapskom jeziku. Njegova upotreba razvila se od prvobitnog značenja prijedloga *ḥattā*, tj. značenja kretanja ka i dostizanja krajnje tačke kretanja. Iako se to iz njegovog postojećeg sintaktičkog opisa ne može jasno vidjeti, danas leksem *ḥattā*, osim u funkciji prijedloga, nalazimo i u funkciji priloga, subordinatora rečenica u funkciji adverbijalne odredbe vremena, posljedice i namjere, te korelativne partikule u vremenskim rečenicama u značenju neposredne poslijevremenosti.

Kao da takva polifunkcionalnost sama po sebi nije dovoljna, analiza korpusa koji je poslužio za izradu ovog rada pokazuje značajno proširenje upotrebe ovog leksema u njegovim pojedinačnim funkcijama. Tako upotreba prijedoga *ḥattā* prelazi okvire dimenzionalnih značenja prostora i vremena i, zalazeći u prostor nedimenzionalnog, realizira se u značenju metronala i efektiva. Prilog *ḥattā*, za razliku od strogih uvjeta pod kojima je njegova upotreba dozvoljena u tradicionalnoj arapskoj gramatici, danas gotovo da ne zna za granice i upotrebljava se za naglašavanje različitih fraza i rečenica, često u konstrukcijama u kojima ne uvodi novi rečenični član, u poziciji između glagola i objekta ili subjekta i predikata imenske rečenice. Subordinator *ḥattā* veoma se često upotrebljava kako u vremenskoj tako i u namjernoj i posljedičnoj rečenici, a upotreba vremenskog subordinatora *ḥattā* ispred subordinatora *ʾiḏā* u vremenskom značenju toliko je česta da je moguće govoriti o srastanju dvaju subordinatora u složeni vezнички izraz budući da se u prijevodu ovakvih konstrukcija na druge jezike redovno tretiraju na taj način. Konačno, upotreba korelativne partikule *ḥattā* kao signala završetka formulaičnih izraza u funkciji vremenske rečenice sa značenjem neposredne poslijevremenosti izuzetno je frekventna u modernom standardnom arapskom jeziku.

Brojne i raznorodne funkcije leksema *ḥattā* najbolje su svjedočanstvo njegove produktivnosti koja snažno doprinosi bogatstvu izraza u arapskom jeziku. Štaviše, njegova upotreba kao subordinatora, koja često podrazumijeva sintaktičku sinonimiju vremenske i posljedične ili vremenske i

namjerne rečenice, te potencijalna sinonimija njegove priložne i prijedložne upotrebe, pokazuje se kao stilski izuzetno efikasno sredstvo budući da čitatelja dodatno angažira u procesu razumijevanja i traganja za značenjem. Leksem *ḥattā* tako, gradeći svoj put od prijedloga ka prilogu, vezniku i partikuli, zaslužuje posebno mjesto među jezičnim elementima koji bitno obogaćuju inventar sredstava stilskog izbora u arapskom jeziku.

IZVORI

’Idrīs, Y., 2019. “’Arḫaṣ layālī”. *’Arḫaṣ layālī*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī, str. 7–11.

’Idrīs, Y. [Idris, J.], 1977. “Bijedna noć”. *Šejh-baba i druge pripovijetke*. Prijev. S. Grozdanić. Novi Sad: Matica srpska, str. 95–100.

’Idrīs, Y., 2019. “Fī al-layl”. *’Arḫaṣ layālī*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī, str. 145–155.

’Idrīs, Y., 2018. *al-Ḥarām*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī.

’Idrīs, Y. [Idris, J.], 2015. *Haram*. Prijev. E. Duraković. Sarajevo: Tugra.

’Idrīs, Y., 2019. “Naẓra”. *’Arḫaṣ layālī*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī, str. 13–14.

’Idrīs, Y. [Idris, J.], 1977. “Pogled”. *Šejh-baba i druge pripovijetke*. Prijev. S. Grozdanić. Novi Sad: Matica srpska, str. 125–126.

’Idrīs, Y. [Idris, Y.], 1995. *The Sinners*. Prijev. K. Peterson-Ishaq. Colorado: Three Continent Press.

’Idrīs, Y. [Idris, J.], 1986. “Svedočanstvo”. *Antologija kratke arapske priče*. Prijev. R. Božović. Kruševac: Bagdala, str. 52–55.

’Idrīs, Y., 2019. “al-Šahāda”. *’Arḫaṣ layālī*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī, str. 15–18.

’Idrīs, Y. [Idris, J.], 1977. “U noći”. *Šejh-baba i druge pripovijetke*. Prijev. N. Bojanić. Novi Sad: Matica srpska, str. 7–18.

Maḥfūẓ, N. [Mahfouz, N.], 1993. *Adrift on the Nile*. Prijev. F. Liardet. Cairo: The American University in Cairo Press.

Maḥfūẓ, N., 2019. *Bayna al-qaṣrayn*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī.

Maḥfūẓ, N., 2022. *al-Ḥarāfīš*. al-Qāhira: Mu’assasa Hindāwī.

Maḥfūẓ, N. [Mahfouz, N.], 1994. *The Harafish*. Prijev. C. Cobham. Cairo: The American University in Cairo Press.

Maḥfūẓ, N. [Mahfouz, N.], 1999. *Palace Walk*. Prijev. W. M. Hutchins, O. E. Kenny. Cairo: The American University in Cairo Press.

Maḥfūẓ, N. [Mahfuz, N.], 1990. *Put između dva dvorca*. Prijev. S. Grozdanić. Sarajevo: Svjetlost.

Maḥfūẓ, N. [Mahfuz, N.], 2000. *Razgovori na Nilu*. Prijev. M. Kico. Sarajevo: Svjetlost.

Maḥfūẓ, N. [Mahfuz, N.], 1989. *Saga o bednicima*. Prijev. R. Božović. Beograd: Prosveta.

Maḥfūẓ, N., 2022. *Ţarţara fawqa al-Nīl*. al-Qāhira: Mu'assasa Hindāwī.

LITERATURA

Badawi, S., Carter, M. G., Gully, A., 2004. *Modern Written Arabic. A Comprehensive Grammar*. London – New York: Routledge.

Barakāt, 'I. 'I., 2007. *al-Naḥw al-ʿarabī*. Vol. IV–V. al-Qāhira: Dār al-našr li al-ğāmiʿa.

Behnstedt, P., Woidich, M., 2013. "Dialectology". In: Owens, J. ur. *The Oxford Handbook of Arabic Linguistics*. New York: Oxford University Press, pp. 264–282.

Buckley, R., 2004. *Modern Literary Arabic. A Reference Grammar*. Beirut: Librairie du Liban.

Cantarino, V., 1975. *Syntax of Modern Arabic Prose. The Expanded Sentence*. Vol. II–III. Bloomington – London: Indiana University Press.

Dizdar, E., Mulović, A., 2024. *Adverbijali mjesta, vremena i načina u arapskom jeziku*. Sarajevo: Centar za napredne studije.

Esseesy, M., 2006. "Reanalysis". In: Versteegh. K. et al. ur. *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. Vol. IV. Leiden: Brill, pp. 37–43.

Fischer, W., 2002. *A Grammar of Classical Arabic*. New Haven – London: Yale University Press.

Ḥamīd, B. M., s.a. *Luġa al-'iʿrāb*. al-Qāhira: Dār al-maʿrifa.

Ḥamīda, M., 1997. *Niẓām al-'irtibāṭ wa al-rabṭ fī tarkīb al-ğumla al-'arabiyya*. al-Qāhira: al-Širka al-miṣriyya al-ʿālamiyya li al-našr – Lūnğmān.

Ḥasan, ʿA., 1999. *al-Naḥw al-wāfī*. Vol. II–III. al-Qāhira: Dār al-maʿārif.

Holes, C., 1995. *Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties*. London – New York: Longman.

Muftić, T., 1997. *Gramatika arapskoga jezika*. Sarajevo: Ljiljan.

Muġālasa, M. Ḥ., 1997. *al-Naḥw al-šāfī*. Bayrūt: Mu'assasa al-risāla.

Pranjković, I., 2001. *Druga hrvatska skladnja: Sintaktičke rasprave*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Ryding, K. C., 2005. *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*. Cambridge: Cambridge University Press.

al-Sakkākī, Y. ʾI. ʾA. B., 1987. *Miftāḥ al-ʿulūm*. Zarzūr, N. ur. Bayrūt: Dār al-kutub al-ʿilmiyya.

al-Sayyid, ʾA. ʿA., 1975. *Fī ʿilm al-naḥw*. Vol. I. al-Qāhira: Dār al-maʿārif.

Waltisberg, M., 2006. "Conjunctions". In: Versteegh. K. et al. ur. *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. Vol. I. Leiden: Brill, pp. 467–470.

Al-Warraki, N. N., Hassanein, A. T., 1994. *The Connectors in Modern Standard Arabic*. Cairo: The American University in Cairo Press.

Wright, W., 1996. *A Grammar of the Arabic Language*. Vol I–II. Beirut: Libraire du Liban.

POLYFUNCTIONALITY AS A PRINCIPLE: THE USE OF LEXEME *ḤATTĀ* IN ARABIC

Abstract

Lexeme *ḥattā*, as a member of several closed parts-of-speech classes in Arabic, received due attention in Arabic grammatical description throughout the time span from the era of classical Arabic until the present day. The content of the grammatical description of this lexeme, however, is in stark contrast to the attention it has received in the literature. Thus, the description of the meaning and usage of the preposition *ḥattā*, from which other functions of this polyfunctional lexeme have developed, is largely harmonized, while the analysis of its other functions, plagued by inconsistencies and contradictory statements, remains far from being comprehensive and systematic. The syntactic functions of lexeme *ḥattā* are therein mentioned only rarely and sporadically, lacking a systematic analysis. Therefore, the main goal of this paper is the analysis of various syntactic functions that lexeme *ḥattā* can take in the Arabic sentence. The analysis is based on the analytical-descriptive method and the typological-functional approach. Its results show that lexeme *ḥattā* covers a wide spectrum of syntactic functions in Modern Standard Arabic, ranging from preposition with dimensional (time and space) and non-dimensional meanings, via adverb used for emphasis before phrases and sentences, and subordinating conjunction introducing adverbial clauses of time, purpose and result, to correlative particle used in time clauses with the meaning of immediate succession. In addition to providing a systematic description of the various functions of lexeme *ḥattā*, the analysis presented in the paper also contributes to expanding of the description of its individual functions, as well as demonstrates the important role that lexeme *ḥattā* plays in enriching the inventory of means of stylistic choice in Arabic.

Keywords: *polyfunctional lexeme, preposition, adverb, subordinating conjunction introducing time clauses, subordinating conjunction introducing purpose clauses, subordinating conjunction introducing result clauses, correlative particle*

DOI: 10.46352/23036990.2025.45
Primljen/Received: 1. 10. 2025. UDK/UDC 811.163.42'234
Prihvaćen/Accepted: 4. 11. 2025. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

DAMIR HORGA

NEFONEMSKI GLASNIK /ə/ KAO ELEMENT GOVORNE DISFLUENTNOSTI

Sažetak
Proces proizvodnje govora je vrlo složen budući da konceptualni sadržaj treba oblikovati u jezičnu formu i, konačno, artikulirati ga i pretvoriti u fizički, prije svega akustički signal prikladan za aktivaciju senzoričkih sposobnosti slušatelja koji će iz fizičkog govornog signala otkriti smisao koji je inicirao cjelokupni komunikacijski proces. Iako su proizvodne i perceptivne mogućnosti čovjeka međusobno usklađene i omogućuju efikasnu komunikaciju i razmjenu obavijesti, prirodno je nastojanje govornika da proizvede tečan govor, međutim, s obzirom na složenost govorne komunikacije i nesavršenost čovjeka kao biološkog bića, prirodno je da govor nije uvijek fluentan nego nosi i određene disfluentnosti. Jedna je od disfluentnosti i nefonemski glasnik /ə/. U istraživanje je uključeno 20 ispitanika koji su sudjelovali u radijskim intervjuima na Prvom programu i Omladinskom radiju Radio Zagreba te je analizirano u kompjuterskom programu za analizu govora Praatu za svakog ispitanika po 200 sekundi govora koji je određen kao formalan na Prvom programu i kao neformalan na Omladinskom radiju. Istraživanje je pokazalo da postoji značajna razlika u uporabi nefonemskog glasnika u broju pojavljivanja (formalni govor: 147 puta; neformalni govor: 330 puta) dok u trajanju glasnika te razlike nema (formalno: 0,354 s; neformalno: 0,316 s, p = 0,212).

Ključne riječi: *nefonemski glas /ə/*, *govorna disfluentnost*

1. UVOD

Govorna komunikacija prirodan je i najraširenij način prijenosa obavijesti među ljudima. To je omogućeno anatomskim i fiziološkim svojstvima čovjeka na današnjem stupnju njegovog razvoja i osobito njegovim

neurološkim sposobnostima kao izvoru i realizaciji govora. Velika pokretljivost jezika povezana je i s brzinom različitih pokreta koje jezik može ostvariti tijekom artikulacije govora, a koja doseže i do 30 fonemskih pozicija tijekom 1 sekunde govora za razliku od evolucijski najbližih čovjekovih prethodnika čimpanza koji mogu postići maksimalnu frekvenciju od 3 do 5 pozicija u 1 sekundi (MacLarnon, 2011). Osim same brzine artikulacijskih pokreta potrebnih za određene foneme, toj brzini doprinosi vještina koartikulacije kojom se pojedine fonemske artikulacijske pozicije mogu povezivati u fluentan govor.

Škarić (1991, str. 69) navodi da je govor posebna čovjekova sposobnost te da je zasebnost govora u njegovom ranom usvajanju kao vrlo složenog komunikacijskog sustava, s jedne strane, i, s druge strane, u otpornosti govora na poremećaje drugih ljudskih sposobnosti koje mogu biti narušene, a da govor ostane normalan. Isti autor (1991, str. 66) definira govor kao zvučnu čovječju komunikaciju oblikovanu ritmom rečenica, riječi slogova te se ta definicija može usporediti s Leveltovom (1989) koncepcijom govorne proizvodnje kojom se govor razlaže na tri međusobno povezane i koordinirane razine koje sudjeluju u govornoj proizvodnji: konceptualnu, jezičnu i izgovornu razinu. Navedenu trorazinsku koncepciju proizvodnje govora moguće je prihvatiti i za primanje govora kada se fizički zvučni signal prima najprije senzorički, zatim se u njemu otkrivaju jezične komponente da bi se konačno shvatio smisao govornikove poruke (Horga, 2021). Cjelokupni komunikacijski lanac prikazan je na Slici 1. U tom modelu govornik je istovremeno i slušatelj, a slušatelj je istovremeno i govornik svog vlastitog govora ili govora sugovornika.

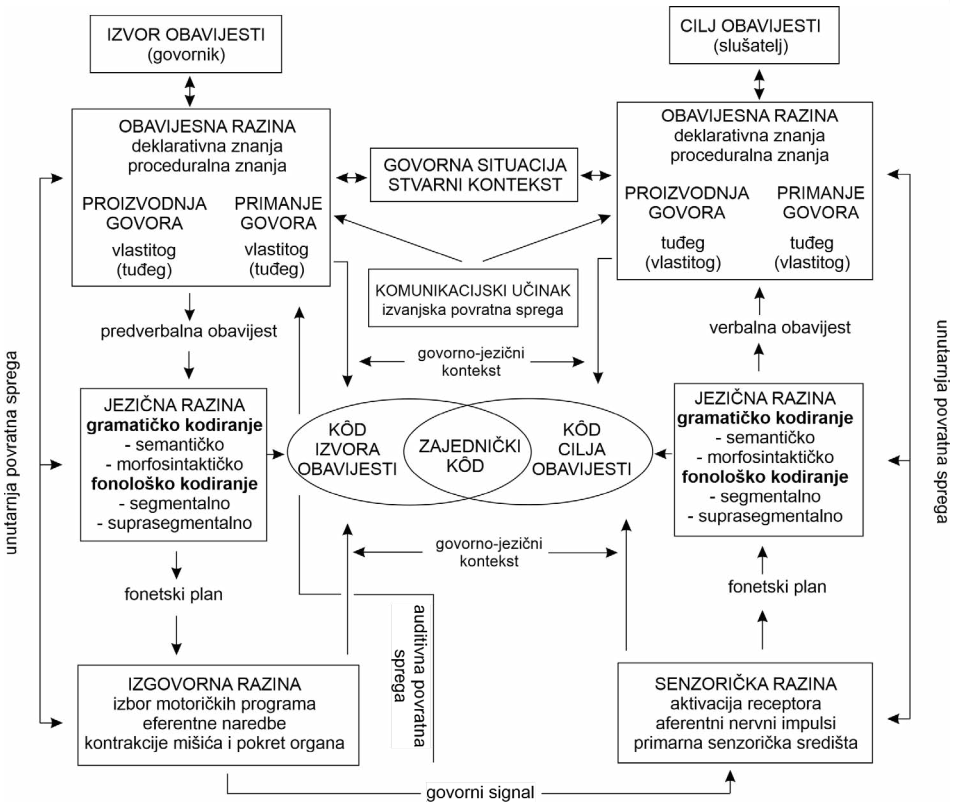

Slika 1. *Govorni komunikacijski model (Horga 2021)*

Iz ove sheme govornog komunikacijskog procesa vidljivo je koliko je on složen i da na njegovim mnogim točkama može doći do zastoja ili prekida te će uspješnost cjelokupne govorne komunikacije ovisiti o uspješnosti proizvodnje i primanja govora, ne zanemarujući kontekstualne uvjete u kojima se komunikacija odvija. Govornik nastoji proizvesti fluentan govor u kojem se prenosi minimalna informacija o načinu njegove proizvodnje, međutim, budući da je govornik živ čovjek koji u svojim različitim aktivnostima griješi, pa niti govor nije toga lišen, te će se stoga u govoru pojaviti disfluentnosti koje ukazuju na poteškoće u proizvodnji govora i koje prekidaju njegov fluentni tijek.

Raznolikost i brojnost varijabli koje određuju fluentnost govora određuje i mnogobrojnost i raznolikost definicije fluentnosti govora. Intenzivno

proučavanje govorne fluentnosti počinje radovima Goldman-Eisler (1968), a nastavljaju ga mnogi drugi istraživači određujući govornu fluentnost najopćenitije kao glatku, brzu i laku uporabu jezika (Crystal, 1987 prema Götz, 2013; Clark i Fox Tree, 2002; Derwing, Rositter, Munro i Thomson, 2004; Horga i Požgaj Hadži, 2013; Jacewicz, Fox, O'Neill i Salmons, 2009; Shriberg, 2001; Tavakoli i Wright, 2020). Fillmore (1979) određuje govornu fluentnost kao sposobnost govornika da koristi malo stanki, da govori koherentno i sadržajno, da ima što važno reći u određenom kontekstu i da bude i kreativan i imaginativan. Postavlja se pitanje kako operacionalizirati opis neke pojave što postaje problem u ovakvom opisu fluentnosti. Götz (2013, str. 2) navodi četiri faktora koji mogu određivati govornu fluentnost: 1. varijable trajanja (trajanje fonetskih blokova, trajanje stanki, tempo govora i artikulacije); 2. uporaba formulaičnih segmenata; 3. uporaba jezika izvornih govornika (ispravljanje, oklijevanja, označavanje diskursnih obilježja) i 4. globalne varijable (točnost, idiomatičnost, intonacija, akcent, pragmatičnost, leksička raznolikost i struktura rečenice).

Složenost jezičnog fenomena vidljiva je u govornoj realizaciji koja može varirati s obzirom na konkretne uvjete te se jezik raslojava na različite funkcionalne stilove s obzirom na kriterije koji ih uvjetuju: teritorijalni, socijalni, polni, starosni, funkcionalni i individualni (Tošović, 2002). Silić i Pranjković (2005, str. 375–390) navode da je standardni jezik polifunkcionalan te funkcionira na onoliko načina koliko je društvu potrebno te se funkcije nazivaju funkcionalnim stilovima, a to su znanstveni, administrativno-poslovni, novinarsko-publicistički, književnoumjetnički i razgovorni. Bugarski (1989) navodi tri faktora koji mogu djelovati na karakteristike pojedinog jezičnog stila: sam predmet o kojem je riječ, kakav je odnos među govornicima i kakav je odnos jezika i medija u kojem se jezična realizacija odvija. U ovom je istraživanju radijski medij bio glavni kriterij podjele jezika na stilove pa je govor na Prvom programu Radio Zagreba tretiran kao formalni, a govor na Omladinskom radiju kao stilski neformalan.

2. ISTRAŽIVANJE

2.1. Govorni uzorak

U ovom je istraživanju promatrana samo jedna varijabla fluentnosti govora, tj. varijabla pune stanke u hrvatskom jeziku u radijskim intervjuima u dva programa Radio Zagreba koji se sa stajališta govornog stila promatranih govornika mogu označiti kao formalni na Prvom programu i kao neformalni na Omladinskom radiju. Teme razgovora bile su: zimska služba, izborno zakonodavstvo, poduzetništvo, socijalni odnosi i crkva, predstavnička i neposredna demokracija, kovid, kućni ljubimci, politički život, ovršni zakon, urbana arhitektura na Prvom programu te na Omladinskom radiju: bioetika, angažman u umjetnosti, kriza na fakultetu, blokada nastave, neposredna demokracija, student – književnik i način rada pisca. Na oba programa, može se reći, da su zastupljene aktualne društvene teme. Ocjenu stupnja formalnosti govornog uzorka dalo je 5 iskusnih fonetičara te je ona iznosila od maksimalno mogućih 10 bodova 6,90 i sd 1,55 za govornike na Prvom programu i 5,18 i sd 1,56 za govornike na Omladinskom radiju te je također ustanovljeno da je razlika u bodovima između dviju skupina ispitanika statistički značajna jer je iznosila $t = 5{,}54$ i $p = 0{,}00$. Stupanj formalnosti nekog govora, kao što vidimo, ovisi o mnogo varijabli, ali je moguće to svojstvo govora ocijeniti jedinstvenom ocjenom i su to učinili ocjenjivači u ovom istraživanju. Moguće bi bilo provesti istraživanje kojim bi se odredio utjecaj pojedine varijable na kompleksnu ocjenu stupnja formalnosti pojedinog govora pa to ostaje zadatak za neko buduće istraživanje.

2.2. Istraživačka pitanja

U ovom je istraživanju analizirana uporaba nefonemskog glasnika /ə/ kao jednog od mogućih prekida fluentnog govora u dva govorna stila koji se mogu vezati uz uporabu hrvatskog govora na Prvom programu (formalni stil) i Omladinskom radiju (neformalni stil). Tražio se odgovor na nekoliko pitanja u vezi s uporabom nefonemskog glasnika /ə/, tj. razlikuju li se dva govorna stila u radijskim intervjuima:

a) po broju pojavljivanja nefonemskog glasnika,

b) po prosječnom trajanju nefonemskog glasnika,

c) po ukupnom vremenu potrošenom na artikulaciju nefonemskog glasnika.

2.3. Uzorak ispitanika

Analiziran je uzorak od početnih 200 sekundi u govornim radijskim intervjuima koji su trajali oko 40 minuta za svakog ispitanika, tako da je anotirana svaka upotreba nefonematskog segmenta /ə/. U istraživanju je analiziran govor po 10 slučajno odabranih ispitanika na Prvom programu i na Omladinskom radiju Radio Zagreba.

2.4. Metoda istraživanja

Transkripciju intervjua učinila je studentica četvrte godine Odsjeka za fonetiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, te su tako označene i sve uporabe nefonemskog glasnika. Označavanje početka i kraja promatranog segmenta je učinio autor rada na temelju akustičke snimke intervjua jer je granice segmenata /ə/ i /əm/ iz slika govora u Praatu bilo lako i nedvosmisleno označiti. Analizom govora u Praatu izmjeren je broj i trajanje nefonemskog segmenta te je izračunata značajnost razlike promatranih vrijednosti (Slika 2). Izmjeren je broj i prosječno trajanje segmenata, a razlike u formalnom i neformalnom govornom stilu izračunate su t-testom.

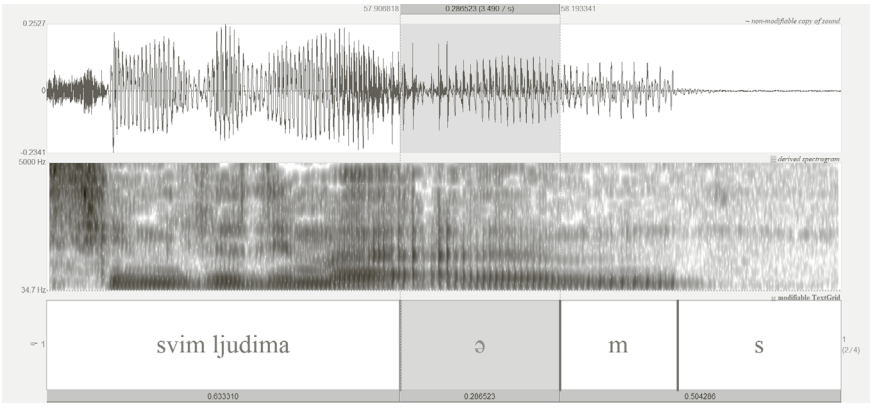

Slika 2. *Valni i sonagrafski prikaz govora ispitanika AS:* "…svim ljudima /əm/ s…" (slovom s je označena stanka; /ə/ traje 0,286 s, a /m/ 0,210 s)

3. REZULTATI

Rezultati pokazuje da je uporaba nefonemskog glasnika u govornika na dva radijska programa različita te da je učestalija u neformalnom stilu hrvatskog govora na Omladinskom programu Radio Zagreba nego u formalnom stilu na Prvom programu istog radija.

3.1. Broj pojavljivanja i trajanje glasnika [ə] kao nefonemskog segmenta

U ovom se istraživanju nefonemski segment pojavljuje u dvije varijante. Ispitanici ga realiziraju kao vokal [ə] ili tako da vokalski dio završavaju stvaranjem zvučne bilabijalne okluzije pa artikuliraju uz vokalski dio i glasnika [m], tj. u tom se slučaju realizacija nefonemskog glasnika osvaruje kao [əm]. Tako je nefonemski glasnik analiziran u dvije varijante svoje realizacije. Rezultati su prikazani u Tablici 1. U toj je tablici prikazana razlika u formalnom i neformalnom stilu.

	[ə]				[əm]				[ə]+[əm]			
Stil	n	s	t	%	n	s	t	%	n	s	t	%
Formalni	117	0,299	3,498	1,749	30	0,410	12,300	6,150	147	0,354	13,530	6,765
Neformalni	294	0,298	8,761	4,381	36	0,334	12,024	6,150	330	0,316	20,785	10,393
R (F-N)	177	0,001	4,262	-2,632	-6	0,086	0,076	0,000	-183	0,038	-7,255	-3,628
p		0,934				0,135				0,212		

Tablica 1. *Broj pojavljivanja, prosječna vrijednost i trajanje promatranih nefonematiziranih segmenata [ə], [əm] i [ə]+[əm] u formalnom i neformalnom stilu, njihova razlika i značajnost te razlike* (n – broj pojavljivanja, s – prosječno trajanje, t – ukupno trajanje promatranog segmenta, R – razlika između formalnog i neformalnog govora, p – značajnost razlike)

Broj pojavljivanja nefonemskog segmenta u formalnom stilu je takav da se [ə] prosječno pojavljuje svakih 17,09 sekundi, dok je to u neformalnom stilu svakih 6,80 sekundi, dakle 2,51 puta češće, te govornici od, u ovom istraživanju, raspoloživih 200 sekundi na artikulaciju nefonematskog

segmenta potroše 3,498 sekundi u formalnom stilu, a 8,761 sekundi u neformalnom stilu. Ta je razlika, od 4,262 sekunde, ostvarena češćom uporabom nefonemskog segmenta u neformalnom stilu, a ne razlikom u njegovom prosječnom trajanju jer je ono gotovo jednako, 0,299 s u formalnom i 0,298 s u neformalnom stilu.

Druga varijanta realizacije nefonemskog segmenta ostvaruje se tako da se nakon vokalskog dijela realizira glasnik [m] te je takva realizacija znatno rjeđa u odnosu na vokalsku realizaciju [ə] (pojavljuje se 30 puta u formalnom govoru i 36 puta u neformalnom govoru). Prosječno trajanje te realizacije je dulje od vokalske realizacije i iznosi za formalni govor 0,410 sekundi i 0,334 sekundi za neformalni govor. Međutim, iako je razlika u prosječnom trajanju nefonemskog segmenta u formalnom i neformalnom govoru relativno velika (0,086 s), ona nije statistički značajna zbog malog broja pojavljivanje takve realizacije nefonemskog segmenta. Ipak, i u formalnom i u neformalnom govoru taj se glasnik proizvodi dulje i rjeđe od vokalske varijante (za formalni govor dulji je za 0,121 s i rjeđi za 39%, a za neformalni govor dulji je za 0,036 s i rjeđi za 82%).

Slika odnosa formalne i neformalne varijante nefonemskog glasnika donekle se mijenja ako se obje varijante realizacije nefonemskog glasnika tretiraju zajedno kao jedinstvena alofonska artikulacija. Tada u formalnom govoru ispitanici za artikulaciju nefonemskog glasnika potroše 13,530 sekundi, odnosno 6,765% vremena od raspoloživih 200 sekundi, a govornici u neformalnom govoru 20,785 s ili 10,393% raspoloživog vremena. Dakle, govornici formalnog jezika efikasnije koriste raspoloživo vrijeme, a to je vidljivo i iz broja prekida fluentnog govora nefonemskim glasnikom jer u formalnom govoru to se događa 147 puta, a u neformalnom govoru 330 puta u 200 sekunda ili za 183 puta češće. Prosječno trajanje nefonemskog segmenta u tom slučaju je 0,354 s za formalni govor, a 0,316 za neformalni i ta razlika nije statistički značajna. I u ovoj analizi ostaje evidentno da je broj pojavljivanja nefonemskih segmenata važniji faktor u procjeni disfluentnosti nego njegovo trajanja jer je značajnost te razlike 0,212, što nije statistički značajno.

4. ZAKLJUČAK

Javni govor je odraz govorne kulture pojedinog govornika. S obzirom na veliki broj govornika koji se pojavljuju u dostupnim elektroničkim medijima, a i drugim oblicima govorne komunikacije, javni govor postaje široko dostupan, a time izložen kritičkom ocjenjivanju. Zbog promjena društvenih komunikacijskih okolnosti javni se govor nalazi u novim uvjetima koji od sudionika u javnoj komunikaciji zahtijevaju visoku kulturu govora. I ovaj je rad potaknut pitanjima fluentnosti govora kao jednog od faktora uspješne govorne komunikacije. Istraživanje je provedeno na uzorku od 20 ispitanika, govornika hrvatskoga jezika koji su sudjelovali u radijskim intervjuima na Prvom programu i Omladinskom radiju Radio Zagreba, te je analizirano za svakog ispitanika po 200 početnih sekundi njihovog govora i registrirana je svaka uporaba nefonemskog glasnika [ə]. Govornici na Prvom programu činili su skupinu formalnog govora, a ispitanici Omladinskog radija grupu neformalnih govornika. Istraživanje je pokazalo da je broj prekida fluentnog govora više ovisan o broju uporaba nefonemskog glasnika nego o trajanju tog glasnika. On se pojavljuje u dvije alofonske realizacije: ili kao vokalski [ə] ili kao [əm] kada vokal završava bilabijalnom i nazalnom okluzijom. Govornici u formalnom govoru na Prvom programu potroše 6,765% vremena na artikulaciju nefonemskog segmenta, a u neformalnom govoru na Omladinskom radiju potroše 10,393% raspoloživog vremena; broj uporabe nefonemskog glasnika u formalnom govoru je 147, a u neformalnom govoru znatno više, čak 330 te je frekvencija pojavljivanja nefonemskog glasnika faktor koji doprinosi razlikovanju fluentnosti govora na promatrana dva radijska programa. Iako je u neformalnom govoru prosječno trajanje nefonemskog segmenta kraće nego u formalnom (0,354 s naprama 0,316 s), ta razlika nije statistički značajna ($p = 0,212$). Dakako da je učestalost uporabe nefonemskog glasnika važniji faktor u razlikovanju formalnog i neformalnog govora od njegovog trajanja, ali taj rezultat pokazuje tendenciju koju bi valjalo istražiti na primjerenim uzorcima govora i primjerenom metodologijom.

LITERATURA

Bugarski, R., 1989. *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd – Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Zavod za istraživanje udžbenika.

Clark, H. H., Fox, T. J. E., 2002. "Using uh and um in spotaneous speaking". *Cognition*, 84, pp. 73–111.

Derwing, T. M. et al., 2004. "Second Language Fluency: Judgements on Different Tasks". *Language Learning*, 54, pp. 655–69.

Fillmore, C. J., 1971. *Types of Lexical Information.* In: Steinberg, D. D., Jakobovits, L. A. ed. *Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fromkin, V. A., 1980. *Errors in Linguistic Performance. Slips of Tongue, Ear, Pain, and Hand.* New York – London: Academic Press.

Goldman-Eisler, F., 1968. *Psycholinguistics: Experiments in Spontaneous Speech*. New York: Academic Press.

Götz, S., 2013. *Fluency in Native and Nonnative English Speech*. Amsterdam: Johan Benjamins.

Horga, D., 2021. "Kontekst u govoru – govor u kontekstu". U: Kolesarić, V., Ivanec, D., Domjan, D. ur. *Kontekst u psihologiji – konceptualni, teorijski i istraživački aspekti*. Zagreb: Novi redak, str. 349–383.

Horga, D., Požgaj Hadži, V., 2013. "Govorna disfluentnost u elektroničkim medijima". U: Hotimir, T. ur. *Aktualna vprašanja slovanske fonetike*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, str. 13–23.

Jacewicz, E. et al., 2009. "Articulation rate across dialect, age, and gender". *Language Variation and Change*, 21, pp. 233–256.

Levelt, W. J. M., 1995. *Speaking. From Intention to Articulation.* Massachusetts – London: A Bradford Book & MIT Press – Cambridge.

MacLarnon, A., 2011. "The anatomical and physiological basis of human speech production: adaptations and exaptations". In: Gibson, K., Tellerman, M. eds. *The Oxford Handbook of Language Evolution*. Oxford: Oxford University Press, pp. 224–235.

Postma, A., 2000. "Detection of errors during speech production: review of speech monitoring models". *Cognition*, 77, pp. 97–131.

Shriberg, E., 2001. "To 'errrr' is human: ecology and acoustics of speech disfluencies". *Journal of the International Phonetic Association*, 31 (1), pp. 153–169.

Silić, J., Pranjković, I., 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Škarić, I., 1991. "Fonetika hrvatskoga književnog jezika". U: Katičić, R. ur. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku.* Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 61–377.

Tavakoli, P., Wright, C., 2020. *Second Language Speech Fluency. From Research to Practise*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tošović, B., 2002. *Funkcionalni stilovi*. Beograd: Beogradska knjiga.

NON-PHONEMIC SOUND /ə/ AS AN ELEMENT OF SPEECH DISFLUENCY

Abstract

The process of speech production is very complex because conceptual content must be transformed in a language form and articulated in a physical, primarily acoustic signal which can activate sensory abilities of a listener, who will use the physical speech signal to discover the meaning initiated by the entire communicative process. Since the productive and perceptual abilities of people are coordinated and enable an efficient communication and exchange of information, the speaker tries to produce a fluent speech. However, because of the complexity of speech communication and biological imperfection of humans, it is only natural for speech to sometimes contain certain disfluencies. The non-phonemic sound /ə/ is one such example. This research encompassed 20 subjects who were interviewed on the Zagreb Radio's *Prvi program* [First Programme] and *Omladinski radio* [Youth Radio]. The analysis contained 200 seconds of speech per participant, deemed as formal in *Prvi program* and informal in *Omladinski radio*, and was conducted through the Praat computer programme for speech analysis. The research indicated a significant difference in the number of occurrences of the non-phonemic sound, appearing 147 times in formal and 330 times in informal speech. The average duration of the sound production shows no significant difference: 0.354 s in formal and 0.316 s in informal speech. The difference in the number of occurrences was statistically significant and the difference in the average duration was not.

Keywords: *non-phonemic sound /ə/*, *speech disfluency*

DOI: 10.46352/23036990.2025.57
Primljen/Received: 8. 9. 2025. UDK/UDC 811.163.6'243:314.745-054.72(497.4)
Prihvaćen/Accepted: 28. 10. 2025. Pregledni znanstveni članak/Scientific review article

ERIKA KUM

ISKUSTVA IMIGRANATA U SLOVENIJI I U UČENJU SLOVENSKOG KAO DRUGOG I STRANOG JEZIKA

Sažetak

Članak razmatra iskustva odraslih imigranata u Sloveniji s učenjem i korištenjem slovenskog jezika i širim procesom društvene integracije. Na osnovu kvalitativne studije provedene s deset učesnika iz južnoslavenskih zemalja, rad analizira njihove lične narative o životu u Sloveniji. Rezultati pokazuju da imigranti uglavnom izražavaju zadovoljstvo životom u svojoj novoj zemlji, ali prijavljuju brojne izazove vezane za birokratske procedure, jezičke barijere te osjećaje usamljenosti i društvene izolacije. Slovenski jezik zauzima posebno mjesto u njihovim narativima, što je, s jedne strane, ključni uvjet za rješavanje formalnih stvari i integraciju na tržište rada, ali s druge strane često ometa njihovu svakodnevnu komunikaciju, jer Slovenci zbog jezičke bliskosti brzo prelaze na srpski/hrvatski. Ove prakse usporavaju učenje jezika i smanjuju motivaciju za korištenje slovenskog jezika u stvarnim kontekstima. Učesnici su uglavnom imali pozitivna iskustva s kursevima slovenskog jezika, koji su, pored jezičkih vještina, pružali i društvene kontakte i podršku u vezi s administrativnim pitanjima. Analiza rezultata u poređenju s postojećom literaturom potvrđuje da je učenje jezika jedan od centralnih faktora integracije, a istovremeno ističe važnost istraživanja koja obuhvataju lična iskustva imigranata. Takva istraživanja omogućavaju osmišljavanje prilagođenijih politika koje integraciju shvataju kao recipročan proces između pojedinca i društva domaćina. Članak se završava preporukom da se buduće politike ne bi trebale fokusirati samo na formalno učenje jezika već i na stvaranje uvjeta za njegovu stvarnu upotrebu u svakodnevnom životu i na promoviranje socijalne inkluzije.

Ključne riječi: *imigranti*, *slovenski kao drugi jezik*, *integracija*, *jezičke barijere*, *birokratija*, *socijalna inkluzija*, *motivacija za učenje jezika*, *južnoslavenske zemlje*

1. UVOD

Učenje slovenskog kao drugog i stranog jezika ključni je faktor u integraciji u društvo, pronalaženju posla i uspostavljanju društvenih kontakata za odrasle imigrante u Sloveniji. Slovenski jezik otvara vrata svakodnevnoj komunikaciji, razumijevanju institucija i aktivnom učešću u lokalnom okruženju. Proces učenja često prate različiti izazovi, od zahtjevnih gramatičkih struktura do ograničenih mogućnosti korištenja jezika izvan učionice.

Iskustva polaznika kurseva i samostalnih učesnika su vrlo raznolika. Neki brzo nauče jezik i prihvataju ga kao priliku za lični rast, dok se drugi suočavaju s preprekama poput vremenskih ograničenja, nedostatka motivacije ili osjećaja nesigurnosti u novim društvenim okolnostima. Nastavnici, obrazovne institucije i šira okolina također igraju važnu ulogu u tome, te uz podršku i razumijevanje mogu značajno doprinijeti uspješnijoj integraciji. Istraživanje ovih iskustava tako nudi uvid u stvarne potrebe odraslih imigranata i pomaže u dizajniranju efikasnijih i pristupačnijih programa učenja jezika.

Na sistemskom nivou, u Sloveniji je razvijeno nekoliko programa koji omogućavaju imigrantima da uče slovenski jezik na strukturiran način. Najvažniji od njih je Program početne integracije za imigrante (ZIP; Ferbežar et al., 2023). Program uključuje 180 sati časova slovenskog jezika i dodatne sadržaje o slovenskom društvu, kulturi i pravnom sistemu, što odraslima omogućava potpuniju integraciju. Imigrantima u Sloveniji se nudi i kurs slovenskog jezika na nivou preživljavanja (Pravilnik o kriterijih, merilih in standardih znanja za neformalne izobraževalne programe za odrasle za učenje slovenskega jezika na preživetveni ravni). Oba programa su besplatna za učesnike i sufinanciraju ih Evropska unija iz Fonda za azil, migracije i integraciju i Ured Vlade Republike Slovenije za brigu i integraciju migranata (Didaktum). Stečene jezičke vještine su direktno povezane i sa mogućnošću polaganja službenih ispita na različitim nivoima, što je često uvjet za zapošljavanje ili dobijanje stalne boravišne dozvole.

Slovenija u svojoj nacionalnoj migracijskoj politici naglašava važnost integracije kao jednog od temeljnih stubova inkluzije. Međutim, međunarodni pokazatelji poput Indeksa politike integracije migranata (MIPEX) pokazuju da, iako zemlja pruža osnovne pravne okvire i zaštitu, ona ipak ne pruža uvijek imigrantima jednake mogućnosti za aktivno učešće u društvu. Istraživanja i projekti u oblasti obrazovanja odraslih dodatno ističu da se mnogi imigranti suočavaju s preprekama u učenju jezika, kao što su neadekvatni rasporedi, finansijski tereti ili ograničen pristup nastavnim materijalima. Stoga savjetodavni centri i programi podrške igraju važnu ulogu, nudeći individualnu pomoć u odabiru obrazovnih puteva i prevazilaženju jezičkih barijera (Mipex.eu: Slovenia).

Istraživanje iskustava odraslih imigranata u učenju slovenskog jezika je stoga ključno za razumijevanje njihove situacije. Pruža nam vrijedne uvide u to kako pojedinci doživljavaju proces integracije, koje strategije koriste i kako institucionalni aranžmani utječu na njih. Na taj način, kreatori politika i edukatori mogu razviti inkluzivnije i održivije pristupe koji jačaju jezičke vještine, društvenu koheziju i osjećaj pripadnosti.

2. IMIGRANTI U SLOVENIJI

U Sloveniji imigrantsku populaciju obilježavaju migracije iz zemalja bivše Jugoslavije. Prema podacima Statističkog zavoda Republike Slovenije, u 2021. godini 86% svih imigranata rođenih u inostranstvu rođeno je u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj ili Srbiji, tačnije, približno 133.000 u Bosni i Hercegovini, 43.000 u Hrvatskoj i 30.000 u Srbiji (SURS, 2021). To ukazuje na dugogodišnju tradiciju migracijskih tokova iz južnoslavenske regije, koja datira još iz vremena bivše Jugoslavije, a istovremeno potvrđuje da su ovi imigranti i danas najbrojnija grupa u Sloveniji.

Trendovi migracija pokazuju stalni rast. Udio stanovništva Slovenije rođenog u inostranstvu povećao se sa 8,5% u 2002. na više od 12% u 2018. (SURS, 2018). Međutim, posljednjih godina zabilježen je i stalni pozitivan migracijski porast. U 2019. godini u Sloveniju se doselilo 31.319 osoba, dok

je emigriralo 15.106, što je najveći pozitivan migracijski prirast od 2008. godine (+16.213 osoba). Najveći broj novih stanovnika došao je iz zemalja bivše Jugoslavije, više nego iz zemalja Evropske unije (SURS, 2019).

Slični trendovi nastavljeni su i posljednjih godina. U 2023. godini u Sloveniju je došlo 33.939 imigranata, dok je emigriralo 22.411, što znači migracijski prirast od +11.528 osoba (SURS, 2023). U 2024. godini brojke su bile gotovo iste: doselilo se 33.023 osoba, emigriralo 21.491, a migracijski prirast je iznosio +11.532 osobe. Najveći udio pozitivnog salda doprinijeli su građani Bosne i Hercegovine, s približno 3.900 više imigranata nego iseljenika (Biznis24, 2024; Portal24, 2024).

Ovi podaci pokazuju da su migracije iz južnoslavenske regije jedan od ključnih faktora demografskih promjena u Sloveniji. Istovremeno, potvrđuju da je jezička i društvena integracija imigranata iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije jedan od centralnih zadataka slovenske integracijske politike.

Poznavanje slovenskog jezika jedan je od ključnih uvjeta za dugoročni boravak stranaca u Republici Sloveniji, jer ga zakonodavstvo propisuje kao uvjet i za dobijanje dozvole za stalni boravak i za dobijanje slovenskog državljanstva. Zakon o strancima (ZTuj-2) propisuje da stranac može podnijeti zahtjev za dozvolu za stalni boravak nakon pet godina neprekidnog legalnog boravka u Sloveniji, te mora dokazati znanje slovenskog jezika na osnovnom nivou (A2). Ovaj dokaz se obično pruža potvrdom o uspješno završenom ispitu znanja slovenskog jezika koji provode ovlaštene institucije, kao što je Centar za slovenski kao drugi i strani jezik. Centar za slovenski kao drugi i strani jezik priprema ispite, ispituje i izdaje certifikate. Međutim, zakon dozvoljava i druge mogućnosti; ako je stranac uspješno završio osnovno, srednje ili visoko obrazovanje u Sloveniji, gdje se nastava odvijala na slovenskom jeziku, smatra se da je ispunjen uvjet znanja jezika (ZTuj-2, Službeni list Republike Slovenije, br. 50/11, sa izmjenama i dopunama).

Sličnu regulaciju predviđa i Zakon o državljanstvu Republike Slovenije (ZDRS), koji propisuje da prilikom podnošenja zahtjeva podnosilac zahtje-

va za državljanstvo mora pokazati aktivno znanje slovenskog jezika potrebnog za svakodnevnu komunikaciju, što se također testira na osnovnom nivou (A2). Polaganje ispita je obavezno, osim u slučajevima kada je osoba već pohađala i završila obrazovanje na slovenskom jeziku u Sloveniji, ili kada postoje zakonski određeni izuzeci, naprimjer iz zdravstvenih razloga ili u slučaju starijih podnosilaca zahtjeva koji zbog godina i drugih okolnosti više ne mogu steći potreban nivo znanja (ZDRS, Službeni list Republike Slovenije, br. 1/91-I, sa izmjenama i dopunama).

Zakonska regulativa tako jasno utvrđuje znanje slovenskog jezika kao osnovni uvjet za integraciju stranaca u društvo. Poznavanje jezika se ne shvata samo kao tehnički zahtjev već kao ključni element integracije, jer omogućava lakšu integraciju u radno okruženje, obrazovni sistem i širi društveni život. Na taj način zakonodavac jača značaj jezičke kompetencije kao preduvjeta za dobijanje stabilnijeg pravnog statusa i punopravno učešće u slovenskom društvu.

Poznavanje slovenskog jezika, koje je zakonom propisano kao uvjet za dobijanje stalnog boravka nakon pet godina boravka i za podnošenje zahtjeva za državljanstvo nakon deset godina, često predstavlja važnu vanjsku motivaciju (instrumentalnu motivaciju) koja potiče odrasle imigrante da aktivno ulažu u učenje jezika.

3. INTERVJUI S IMIGRANTIMA

Za potrebe mog istraživanja provela sam intervjue sa 10 učesnika slovenskog kao drugog i stranog jezika. Fokusirala sam se na iskustva učesnika koji dolaze iz neke od zemalja bivše Jugoslavije, budući da je riječ o specifičnoj grupi imigranata u Sloveniji. Svi govornici su bili polaznici kursa pripreme za ispit osnovnog nivoa na Centru za dopisno izobraževanje u Ljubljani. Budući da su svi govornici već naučili slovenski jezik, razgovor je vođen na slovenskom, s prisutnim utjecajem njihovog maternjeg jezika. Razgovori su se odvijali između januara i marta 2025. godine. U nastavku u tabeli navodim informacije o ispitanicima.

Tabela 1. *Informacije o ispitanicima*

Ispitanik	Zemlja rođenja	Prvi jezik	Dob	Vrijeme u Sloveniji	Veza sa Slovenijom
U1	Bosna i Hercegovina	bosanski	45	3 godine	supruga je Slovenka
U2	Bosna i Hercegovina	bosanski	32	9 mjeseci	posao u Sloveniji
U3	Bosna i Hercegovina	bosanski	56	10 godina	posao u Sloveniji
U4	Srbija	srpski	21	8 mjeseci	posao u Sloveniji
U5	Hrvatska	hrvatski	43	16 godina	/
U6	Sjeverna Makedonija	makedonski	26	pola godine	/
U7	Bosna i Hercegovina	bosanski	46	1 godina	posao u Sloveniji
U8	Bosna i Hercegovina	bosanski	44	1 godina	/
U9	Sjeverna Makedonija	makedonski	35	4 godine	supruga je Slovenka
U10	Srbija	srpski	48	2 godine	posao u Sloveniji

Sa svakim od ispitanika vodila sam dvadesetminutni razgovor o njihovim iskustvima u učenju slovenskog jezika, s kojim su se problemima suočavali u procesu imigracije u Sloveniju i s kojim se problemima suočavaju sada. Posebnu pažnju sam posvetila i njihovim osjećajima predrasuda i osjećajima prihvatanja ili neprihvatanja u Sloveniji. Tokom razgovora otvorila sam tri glavne teme: iskustva u Sloveniji, učenje i korištenje slovenskog jezika i osjećaj prihvaćenosti u Sloveniji. Pitanja i potpitanja sam prilagodila razgovoru.

3.1. Odgovori

Svi govornici su naveli uglavnom pozitivna iskustva sa svojim boravkom u Sloveniji. Rekli su mi da im se sviđa Slovenija, da im se sviđa život ovdje i da su se navikli na novu okolinu. Glavne probleme koje su istakli odnose se na proces dobijanja boravišnih dokumenata, probleme vezane za novu okolinu i probleme vezani za jezik. Kao najveći problem koji su imali naveli su posjetu administrativnoj jedinici i birokratiju (U1, U2, U3, U6, U7, U9, U10). U6 mi je rekao da je imao problema s administrativnom jedinicom koja nije reagirala: "Podnio sam zahtjev za vizu, a onda dugo ništa. Zvao sam svaki mjesec i uvijek je bilo: nije urađeno, nije urađeno, nije urađeno. Kada sam otišao tamo nakon pet mjeseci, gospodin mi je rekao da viza ovdje čeka već nekoliko mjeseci." Nekoliko ih je također spomenulo da su ljudi u administrativnoj jedinici bili grubi: "Gospođa me je izgrdila jer nisam razumio koji obrazac moram popuniti" (U2); "Nisam znala da moram zakazati termin i kada sam stigla tamo, zaštitar je vikao na mene da ne mogu tek tako ući bez zakazivanja" (U10); "Nemaju baš strpljenja sa strancima, pogotovo ako ne govoriš dobro slovenački" (U7). Govornici su mi također pričali o mnogim problemima vezanim za novo okruženje s kojima su se suočili kada su se prvi put doselili u Sloveniju. To su problemi s kojima bi se suočili čak i da su se preselili u drugu državu i nisu striktno vezani za Sloveniju. Imali su problema sa snalaženjem i korištenjem javnog prijevoza (U5, U7, U8), problema s prilagođavanjem novom načinu rada na poslu (U2, U7) i osjećaja usamljenosti, što su uglavnom spominjali oni koji su se sami, bez podrške, doselili u Sloveniju (U2, U3, U4, U5, U6, U10): "Kada sam stigao, bio sam sam, nisam znao kuda da idem, gdje da nađem stan, kako da se prijavim za posao, nisam mogao nikoga pitati" (U10); "Nisam mogao dugo pronaći prijatelje, Slovenci se ne druže mnogo i vrlo je teško uspostaviti kontakte" (U3). Svi su također spomenuli jezičke probleme. Rekli su mi da se Slovenci, posebno stariji, brzo prilagođavaju i počinju im govoriti srpski/hrvatski čim čuju njihov naglasak (U4, U5, U6, U8, U9). To im je u početku bilo korisno, ali problem je što su sporije učili slovenski i to im stvara probleme sada kada moraju polagati ispit (U5, U8).

Imaju problema i sa samim slovenskim: "Riječi između našeg jezika i vašeg su vrlo slične, ponekad iste, ali je naglasak drugačiji. Zato se stalno zbunim i miješam riječi" (U4); "Zaista me smeta što imate neke iste riječi kao i mi, ali je značenje drugačije. Ima puno tih lažnih prijatelja" (U2); "Imate potpuno drugačiji naglasak od nas i onda uvijek izgovaram riječi s pogrešnim naglaskom, a Slovenci to odmah čuju" (U10).

Budući da su već spomenuli slovenski jezik kada su pričali o svojim iskustvima u Sloveniji, nastavila sam razgovor govoreći o učenju slovenskog jezika. Svi su u prošlosti pohađali barem jedan kurs slovenskog jezika i svi su imali pozitivna iskustva s njim, jer je bio visokog kvaliteta (U4, U7, U8), tamo su stekli nove prijatelje (U1, U4, U6, U7, U9, U10), a nastavnik im je pomagao s birokratskim stvarima (U2, U4, U5). Međutim, imali su problema s korištenjem slovenskog u razgovoru. Kada su pokušali govoriti slovenski, Slovenci su često prelazili na srpski/hrvatski i nastavljali razgovor ovako: "Jezik mi nije bio problem, jer su svi govorili srpskohrvatski, ali ni ja nisam ništa naučio" (U1); "Kada sam pokušao govoriti slovenski, ljudi su mijenjali jezike jer nisu imali vremena da se bave mojim sporim slovenskim" (U6); "Nikad nema vremena za govor slovenskog, svi znaju srpskohrvatski" (U8). Neki su, međutim, imali negativna iskustva kada su govorili na svom jeziku, što je dovelo do lošeg raspoloženja: "Bila sam na poslu i rekla sam nešto na srpskom jer nisam znala slovenski. Kolegica me pogledala i rekla, šta si rekla, dušo, uopšte te ne razumijem. Kasnije mi je rekla slovenačku riječ koja je bila ista kao i srpska" (U4); "Jednom su ljudi u autobusu rekli, pričajte slovenački, a ne bosanski" (U8).

Od negativnih iskustava u korištenju slovenskog jezika ističu se ona koja se odnose na osjećaj prihvaćenosti u Sloveniji. Svi su spomenuli da se u principu osjećaju prihvaćeno i da se dobro slažu sa Slovencima. Slovenci su opisani kao prijateljski nastrojeni, ali ipak pomalo rezervirani i ne toliko društveni (U1, U2, U4, U5, U7, U9, U10). Neki su, međutim, istakli da su imali neka negativna iskustva. Svi koji su sa mnom podijelili negativna iskustva rekli su da je riječ o izoliranom incidentu i da se ovako nešto dešava vrlo rijetko: "Jednom na poslu, jedan gospodin se naljutio dok je čekao

da mu poslužim piće. A kako je trebalo neko vrijeme jer je bila gužva, počeo je vikati – Vrati se u Bosnu, zašto si ovdje, i slično. Došao je da se izvini sljedećeg dana, ali meni se to nije svidjelo" (U4); "Pokušao sam stupiti u kontakt sa Slovencima, ali oni ne vole da se druže. Dole u Bosni, imam slobodan dan i odem kod kolege i kažem, hajde, idemo na kafu. Ako uradim nešto takvo ovdje, nazvat će me ludim" (U7); "Jednom se jedna gospođa u autobusu svađala da je Ljubljana puna 'jugovića' dok sam telefonom razgovarala sa majkom" (U8).

3.2. Rezultati

Analiza intervjua pokazuje da su učesnici ankete uglavnom izrazili pozitivne stavove prema životu u Sloveniji, jer su se uspješno prilagodili novoj sredini i opisali je kao ugodno mjesto za život. Međutim, ove generalno povoljne ocjene prate određeni izazovi, koji se mogu svrstati u tri glavna područja: birokratske i administrativne prepreke, jezički problemi i društvena integracija.

Najčešće spominjani problemi odnosili su se na funkcioniranje administrativnih jedinica i šire birokratije. Učesnici su prijavili dugotrajne procedure, nedostatak odziva i ne uvijek prijateljski stav službenika. Takva iskustva su bila posebno opterećujuća za one koji ne vladaju dobro slovenskim jezikom, jer su osjećali dodatno nerazumijevanje i frustraciju. Jezička dimenzija pokazala se ključnim elementom iskustva. Iako su svi ispitanici pohađali kurseve slovenskog jezika i ocijenili ih kao visokokvalitetne, istakli su i ograničene mogućnosti za stvarnu upotrebu jezika u svakodnevnim situacijama. Slovenci, posebno stariji, često prelaze na srpski/hrvatski, što s jedne strane olakšava komunikaciju imigrantima, ali s druge strane usporava proces učenja slovenskog i otežava pripremu za obavezni jezički ispit. Osim toga, govornici su istakli interferenciju između jezika, lažne prijatelje i razlike u akcentu, što dodatno doprinosi osjećaju nesigurnosti prilikom govora. Kad je riječ o socijalnoj integraciji, pokazalo se da učesnici u većini slučajeva doživljavaju osjećaj prihvaćenosti i prijavljuju prijateljstvo Slovenaca, ali ih istovremeno doživljavaju kao donekle rezervirane i manje

društvene od ljudi iz njihovih matičnih sredina. Usamljenost je bila izraženija kod pojedinaca koji su se sami doselili u Sloveniju, bez postojeće društvene mreže. Iako su negativna iskustva s diskriminacijom i govorom mržnje rijetka i ograničena na pojedinačne incidente, ispitanici su ih istakli kao događaje koji su ostavili snažan emocionalni utisak.

Sveukupno, rezultati pokazuju da je proces integracije imigranata u slovensko društvo višestruk: sastoji se i od pozitivnih aspekata prilagođavanja novoj okolini i od izazova vezanih za birokratiju, jezik i društvene odnose. Ovi aspekti se isprepliću i utječu na cjelokupno iskustvo imigranata, pri čemu znanje slovenskog jezika igra centralnu ulogu, jer istovremeno utječe na pristup administrativnim uslugama, mogućnosti za socijalnu integraciju i osjećaj lične kompetencije.

4. ZAKLJUČAK

Rezultati studije pokazuju da je jezik ključni faktor u integraciji odraslih imigranata u Sloveniji. Literatura o integraciji migranata kroz obrazovanje potvrđuje da je usvajanje jezika zemlje domaćina fundamentalno za uključivanje u različite aspekte društvenog života, od tržišta rada do svakodnevnih interakcija (Mirici, 2020). To je u skladu s iskustvima učesnika koji su pohvalili kurseve slovenskog jezika kao visokokvalitetne i stimulativne, posebno zbog nastavnika i uspostavljanja društvenih veza.

Međutim, upotreba srpskog/hrvatskog jezika u komunikaciji sa Slovencima, uprkos olakšavanju interakcija u kratkom roku, ometa postepeno usvajanje slovenskog jezika i smanjuje mogućnost vježbanja prirodnog jezika. Izvještaji pokazuju da, iako podrška prevođenju ne smanjuje želju za učenjem jezika domaćina (Pokorn i Čibej, 2017), takva praksa može nenamjerno dovesti do stagnacije jezičke kompetencije, što su spomenuli govornici u intervjuima.

Literatura koja analizira jezičke barijere u javnim institucijama dodatno osvjetljava poteškoće koje su učesnici prijavili u pristupu administrativnim jedinicama i zdravstvenoj zaštiti. Lipovec Čebron (2021) ističe

da nedostatak sistemskih odgovora na jezičke barijere može dovesti do institucionalnog i kulturnog rasizma, jer poznavanje jezika postaje mjera "zasluga" migranata. Ovi nalazi se također odražavaju u iskustvima učesnika, poput neugodnih reakcija službenika i osjećaja nerazumijevanja u redovnim administrativnim postupcima. Studije o migrantima (Brown et al., 2020) također naglašavaju da je pristup jezičnim kursevima neophodan, ali ne i dovoljan. Politike sistemske integracije moraju uključivati i podršku u administrativnom i društvenom kontekstu, što odgovara zapažanjima da je, pored kvalitetnog kursa, ključan i podržavajući okvir, poput mentorstva, društvene mreže, prijateljskog okruženja i institucionalne podrške.

Istraživanje je pokazalo da iskustva odraslih imigranata u Sloveniji predstavljaju mješavinu pozitivnih aspekata adaptacije i izazova, uglavnom povezanih s birokratijom, jezikom i socijalnom integracijom. Iako učesnici uglavnom doživljavaju svoj život u Sloveniji kao zadovoljavajući, njihovi narativi otkrivaju da jezik ostaje ključni faktor koji omogućava ili otežava pristup administrativnim procedurama, tržištu rada i široj socijalnoj inkluziji. Nalazi potvrđuju da kvalitetni jezički kursevi predstavljaju važnu podršku, ali bez paralelnih mogućnosti korištenja jezika u svakodnevnom životu njihova učinkovitost ostaje ograničena. Također se čini važnim dosljednije uzimati u obzir jezičke potrebe imigranata u javnim institucijama, jer bi fleksibilnije i inkluzivnije prakse smanjile osjećaje frustracije i isključenosti.

Za budućnost se čini potrebnim razviti sveobuhvatne politike integracije koje bi, pored formalnog učenja jezika, promovirale i njegovu stvarnu upotrebu u društvenim interakcijama i pružale sistemsku podršku u administrativnim i društvenim procedurama. Samo na taj način bit će moguće osigurati da obavezno znanje slovenskog jezika, propisano zakonom, zaista služi kao alat za integraciju, a ne kao dodatna prepreka. U tom smislu, istraživanje koje se fokusira na iskustva samih imigranata ima posebnu težinu. Analiza njihovih životnih priča omogućava bolje razumijevanje konkretnih potreba i izazova s kojima se suočavaju u svakodnevnom životu,

te otvara prostor za razvoj politika i praksi koje se zasnivaju na stvarnim iskustvima, a ne samo na formalnim pretpostavkama. Na taj način, takva istraživanja doprinose stvaranju empatičnijih, inkluzivnijih i održivijih pristupa integraciji. Važnost njihovog uključivanja nadilazi akademski okvir, jer omogućava dijalog između istraživača, kreatora politika i šire javnosti, te naglašava da je uspješna integracija moguća samo uzimajući u obzir glasove onih koji je žive svakodnevno.

Ovo potvrđuje da integracija nije jednosmjerni proces prilagođavanja imigranata društvu domaćinu, već recipročan proces koji također zahtijeva spremnost institucija i zajednica da se otvore prema različitostima. Glasovi imigranata, otkrivajući i izazove i prilike, podsjećaju nas da budućnost slovenskog društva ovisi o tome može li stvoriti prostor u kojem je jezik most, a ne barijera, i gdje se raznolikost shvata kao izvor zajedničke snage.

IZVORI I LITERATURA

ACS (n.d.) ZIP – Znanje za integracijo priseljencev. Dostupno na: https://arhiv.acs.si/programoteka/ZIP.pdf [5. 8. 2025.].

Biznis24, 2024. Pozitiven selitveni prirast tudi v letu 2024 – ključni tujci iz BiH. Dostupno na: https://biznis24.si/pozitiven-selitveni-prirast-tudi-v-letu-2024-kljucni-tujci-iz-bih [12. 8. 2025].

Brown, M., Gravani, M. N., Slade, B., Jõgi, L., 2020. "Integrating Migrants through Adult Language Programmes: A Comparative Case Study of Four European Countries", In: Przytuła, S., Sułkowski, Ł. ur. *Integration of Migrants into the Labour Market in Europe: National, Organizational and Individual Perspectives.* Leeds: Emerald Publishing, pp. 155–169.

Didaktum (n.d.) Tečaji slovenščine – preživetvena raven. Dostupno na: https://www.didaktum.si/tecaji-slovenscine-prezivetvena-raven/ [5. 8. 2025].

eUprava (n.d.) Izpit iz znanja slovenskega jezika na osnovni ravni (A2). Dostupno na: https://www.e-uprava.gov.si [5. 8. 2025].

Lipovec Čebron, U., 2021. "Language as a Trigger for Racism: Language Barriers at Healthcare Institutions in Slovenia", *Social Sciences*, 10 (4), pp. 1–17.

MIPEX (n.d.) Slovenia. Dostupno na: https://www.mipex.eu/slovenia [5. 8. 2025].

Mirici, İ. H., 2020. "The needs of adult immigrants in Europe for social inclusion through language education", *Journal of Language and Linguistic Studies*, 16 (2), pp. 552–564.

Mogli, M., 2024. "Motivation through solidarity: Adult immigrants and refugees learning Greek in non-formal educational settings", *Apples – Journal of Applied Language Studies*, 18 (3), pp. 210–232.

Pokorn, N. K., Čibej, J., 2017. "Interpreting and linguistic inclusion – friends or foes? Results from a field study", *The Translator*, 24 (2), pp. 111–127.

Portal24, 2024. Pozitiven selitveni prirast tudi v letu 2024 – ključni tujci iz BiH. Dostupno na: https://portal24.si/pozitiven-selitveni-prirast-tudi-v-letu-2024-kljucni-tujci-iz-bih [12. 8. 2025].

Statistični urad Republike Slovenije (SURS), 2019. Selitveno gibanje prebivalstva, Slovenija. Dostupno na: https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/8929 [12. 8. 2025].

Statistični urad Republike Slovenije (SURS), 2021. Prebivalstvo po kraju rojstva. Dostupno na: https://www.stat.si/StatWeb/news/Index/9999 [12. 8. 2025].

Statistični urad Republike Slovenije (SURS), 2023. Selitveno gibanje prebivalstva, Slovenija. Dostupno na: https://www.stat.si/StatWeb/news/Index/12960 [12. 8. 2025].

Uradni list RS, 2024. Pravilnik o kriterijih, merilih in standardih znanja za neformalne izobraževalne programe za odrasle za učenje slovenskega jezika na preživetveni ravni, št. 19.

Uradni list RS, Zakon o državljanstvu Republike Slovenije (ZDRS), št. 1/91-I, 30/21, 95/21, 133/22.

Uradni list RS, Zakon o tujcih (ZTuj-2), št. 50/11, 57/12, 19/14, 47/15, 90/21, 95/21, 133/22.

EXPERIENCES OF IMMIGRANTS IN SLOVENIA AND IN LEARNING SLOVENIAN AS A SECOND AND FOREIGN LANGUAGE

Abstract

This article explores the experiences of adult immigrants in Slovenia with learning and using the Slovene language, as well as their broader process of social integration. Based on a qualitative study conducted with ten participants from South Slavic countries, the paper analyses their personal narratives of living in Slovenia. The findings indicate that while immigrants generally express satisfaction with their life in the host country, they also report numerous challenges related to bureaucratic procedures, language barriers, and feelings of loneliness and social isolation. The Slovene language occupies a central place in their accounts: on the one hand, it represents a key requirement for handling formal procedures and accessing the labour market, while, on the other hand, it often hinders everyday communication, as Slovene speakers tend to switch quickly to Serbo-Croatian due to linguistic proximity. Such practices slow down language acquisition and reduce the immigrants' motivation to use Slovene in real-life contexts. Although participants have largely had positive experiences with Slovene language courses, which provided not only linguistic skills but also opportunities for social contact and support in administrative matters, they emphasized difficulties in applying the language outside the classroom. The comparison with existing literature confirms that language learning is a crucial factor in integration, while also highlighting the importance of research that captures immigrants' personal experiences. Such studies provide insights that help design more responsive policies, recognizing integration as a reciprocal process between immigrants and the host society. The paper concludes with a recommendation that future policies should focus not only on formal language instruction but also on creating opportunities for its active use in everyday life and on fostering broader social inclusion.

Keywords*: immigrants, Slovene as a second language, integration, language barriers, bureaucracy, social inclusion, language learning motivation, South Slavic countries*

DOI: 10.46352/23036990.2025.73
UDK/UDC 811.111'243
811.163.43'36
Primljen/Received: 14. 7. 2024.
Prihvaćen/Accepted: 18. 7. 2025.
Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

MINELA MAJSTORIĆ, NERMINA ČORDALIJA,
AJLA PIZOVIĆ, AMELA VILIĆ

SECOND LANGUAGE PROCESSING OF ASPECTUAL VIOLATIONS IN ENGLISH: A PILOT STUDY

Abstract

Grammatical aspect informs us about the internal temporal contours of a situation. In other words, aspect provides information as to how the verbal action is to be regarded, whether it is complete, continuous, or iterative. Bosnian grammaticalizes the binary system characteristic of Slavic languages that entails that verbs are marked for the perfective or the imperfective aspect. English, on the other hand, grammaticalizes the perfect and the progressive, which do not entirely correspond to the perfective/imperfective aspectual opposition. Grammatical aspect is an obligatory category in Bosnian, whilst in English, verbs need not be morphologically marked for aspect. Expectedly, studies report different processing patterns in sentences with aspectual violations in these two languages. It has been shown that native speakers of English do not show electrophysiological responses to violations of aspect, while native speakers of Bosnian show a clear sensitivity to aspectual violations immediately at the verb. Even though they detect aspectual violations already at the point of the verb in Bosnian, their L1, in this study we investigate whether university students of English process aspectual violations in English, their L2. More precisely, we conducted a self-paced reading study to explore whether Bosnian university students of English detect aspectual violations at the position of the verb or in adjacent positions during incremental sentence processing. Our results are in line with the previous findings on L1 processing of English aspect – English aspectual violations are not detected online during sentence comprehension in L2 processing. However, there is an important difference. Unlike native speakers of English, Bosnian university students of English do not

detect aspectual violations even after the sentence has been processed. Such results provide evidence for the Shallow Structure Hypothesis in L2 processing. We, therefore, compare our findings with other studies on grammatical aspect, contrast L1 and L2 processing, and discuss English and Bosnian grammatical aspect.

Keywords: *grammatical aspect*, *aspectual violations*, *English*, *Bosnian*, *self-paced reading*, *L1 processing*, *L2 processing*

1. INTRODUCTION

It has been reported that native speakers of English do not show electrophysiological responses to violations of aspect (Flecken et al., 2015), while native speakers of Bosnian show a clear sensitivity to aspectual violations in their language (Čordalija, 2021; Čordalija et al., 2023). Even though they detect aspectual violations already at the point of the verb in Bosnian, their native language (L1), in this study we investigate whether university students of English process aspectual violations in English, their second language (L2). More precisely, the paper describes a pilot experimental study that investigated whether Bosnian L2 learners of English process aspectual violations at the verb or in adjacent positions. We first address time and aspect in general which is then followed by sections that touch on grammatical aspect and its realization in Bosnian and English. We also discuss the findings of the previous experimental studies on processing of aspect. Most importantly, we describe the current study, its design, results, and contribution to existing experimental research on grammatical aspect.

1.1. Referring to time: Tense and aspect

In language, information about time is conveyed primarily by tense and aspect. Tense and aspect, however, are concerned with time in very different ways. Tense is a deictic category that relates the time of a situation to the moment of speech (Dahl, 1985). More precisely, tense views the situation externally by locating events and states on the time axis (Comrie, 1976). Aspect, on the contrary, is a non-deictic category that expresses the internal temporal contours of the situation (Dahl, 1985; Comrie, 1976). In other

words, aspect provides information as to how the verbal action is laid out along the time axis, whether it is completed or in progress or if the event is a single or a repeated one (Dowty, 1979; Quirk, 1973; Riđanović, 2012).

Studies on aspect note the complex interrelation between grammar and lexicon. According to Dahl (1985), aspectual meanings can be expressed by morphological means in some languages, but it is also true for all languages that verbal lexemes differ in their aspectual potential, which does not exclusively entail morphological realization of that potential. In other words, grammatical aspect refers to aspectual meanings conveyed by verb morphology (e.g., *is running* – the progressive meaning signaled by *be* and the *-ing* suffix), whereas aspectual meanings that may be expressed by the verb and its arguments without any morphological endings constitute lexical aspect, aktionsart or inherent aspect (Smith, 1997; Comrie, 1976; Binnick, 1991) (e.g., *ran all day* – the progressive meaning conveyed by the constellation of the verb and the adverbial with no aspectual morphology whatsoever). Inevitably, lexical aspect and grammatical aspect interact. Nevertheless, the present study investigated processing of violations of grammatical aspect and we eliminated lexical aspect as a potential confounding variable. For that reason, the following sections focus on grammatical aspect.

1.2. Grammatical aspect

As a Slavic language, Bosnian expresses the aspectual opposition between two verbal forms, the perfective (e.g., *napisati* – 'to have written') and the imperfective (e.g., *pisati* – 'to be writing'), while English aspect is based on the difference between the perfect (e.g., *has/had run*) and the progressive (e.g., *was running)*. To draw a cross-linguistic parallel, we describe grammatical aspect in both Bosnian and English.

1.2.1. Bosnian

In Bosnian, grammatical aspect is an indispensable verbal category marked on finite and non-finite verb forms. The perfective form can be derived from the imperfective (perfectivization), and vice versa (imperfectivization)

(Jahić et al., 2000). Most typically, verbs are inherently imperfective and derive their perfective counterparts by prefixation (*pisati* – ***na****pisati* 'to be writing' – 'to have written'). The perfective aspectual partner can also be derived by vowel change (*bacati* – *baciti* 'to be throwing – to have thrown'). Means of aspectual grammaticalization aside, there are three broad aspectual meanings in Bosnian: punctual (action occurs at a single point in time, momentary), durative (action ongoing), iterative (action repetitive/habitual) (Riđanović, 2012). Perfective aspect expresses the punctual meaning as in (1), while imperfective aspect conveys the durative as in (2) and iterative meanings as in (3).

(1) Učenici su napisali esej.
Students AUX $\text{wrote}_{\text{PFV}}$ essay
'Students wrote an essay.'

(2) Učenici sada pišu esej.
Students now $\text{write}_{\text{IPFV}}$ essay
'Students are now writing an essay.'

(3) Učenici često pišu eseje.
Students often $\text{write}_{\text{IPFV}}$ essays
'Students often write essays.'

In summary, the imperfective form is underspecified in Bosnian so that it expresses more than one meaning so that the intended meaning is disambiguated by the sentential context. The perfective form, on the other hand, is specific, conveying the meaning of completion, which logically entails that perfective aspect cannot be used in the present tense to refer to an ongoing incomplete action (Riđanović, 2012).

1.2.2. English

An important characteristic of the English aspectual system is that grammatical aspect does not have to be expressed on the verb at all. In that case, the only type of aspectual information is the one contained in the

semantics of the simple form and its arguments (i.e., lexical aspect). When grammaticalized, English aspect is expressed periphrastically in an auxiliary + participle construction (the perfect – *to have/had run;* the progressive – *to be running*) (Quirk et al. 1985).

The perfect aspect expresses the relation between two time points: the time of the state resulting from a prior situation and the time of that prior situation (Comrie, 1976). More precisely, when perfect aspect is combined with present tense, it typically refers to a situation set in some indefinite period that leads to the present. This situation can relate to a state of affairs that extends to the present as in (4) or it may be an event or set of events that is viewed as possibly recurring as in (5) (Nelson & Greenbaum, 2013).

(4) I *have lived* here since last summer.
(5) I *have phoned* him every day since he fell ill.

On the other hand, when the perfect aspect is combined with past tense, a reference is made to a situation that happened earlier than another situation set in the past as shown in (6) (Nelson & Greenbaum, 2013).

(6) We *had heard* a lot about her before we ever met her.

Even though the meaning of punctuality is generally expressed by simple, aspectually unmarked forms in English (e.g., *I phoned him yesterday*), the perfect aspect also expresses a punctual meaning as in (7).

(7) I *had phoned* him before I called the police.

The progressive aspect indicates a durative event that is ongoing in relation to the reference time (Carnie, 2013). Whether combined with present or past tense, the progressive aspect describes an event or a state of affairs in progress or continuing as illustrated by the example in (8) (Biber et al., 2002).

(8) I *was sitting* in my office smoking James's cigarettes.

Even though the aspectual meaning of habituality is normally expressed by simple, aspectually unmarked forms (e.g., *He always writes with a special pen*), the English progressive is not incompatible with habituality. Such

habituality is conveyed by the progressive form and typically combined with a high-frequency adverbial to add the tone of disapproval and annoyance as in (9) (Quirk et al., 1973).

(9) He'*s* always *writing* with a special pen – just because he likes to be different.

Already at this point, it becomes clear that Bosnian and English aspectual systems differ substantially concerning the grammaticalization means as well as the semantics of aspectual partners. The next section addresses this difference in detail.

1.2.3. A comparison: Bosnian vs. English

As stated above, Bosnian and English both express grammatical aspect, but they vary considerably regarding both the formal expression and the semantic features of aspectual subcategories. Bosnian grammaticalizes the perfective and the imperfective while English grammaticalizes the perfect and the progressive. While aspect in Bosnian is generally synthetic (stems or aspectual affixes carry the perfective or imperfective meaning), English aspect is expressed analytically (the combination of the auxiliary and the main verb). In English, aspect is not obligatorily expressed on the verb. On the contrary, in Bosnian, the infinitival form of the verb is already marked for aspect. Inevitably, this formal difference leads to different semantics of aspectual systems in these two languages.

Bosnian perfective aspect expresses the totality of the situation without reference to its internal temporal constituency. In other words, the situation is presented as a single unanalyzable whole, with the beginning, middle, and end rolled into one (Comrie, 1976). In English, such holistic view of the situation is provided by the perfect aspect or by simple, aspectually unmarked forms in combination with verbs' arguments.

Furthermore, Bosnian imperfective aspect does not convey a holistic view of the situation but conceives it as consisting of stages and expressing duration or repetition. In English, such durative and progressive meaning

is expressed by progressive forms or by simple, aspectually unmarked forms. Finally, while the aspectual meaning of habituality is expressed by imperfective aspect in Bosnian, in English it is expressed by simple forms but also by the progressive aspect.

What this means is that English shows considerable flexibility in its aspectual system – one aspectual form may express more than one meaning, and one and the same meaning may be expressed by different aspectual forms and even aspectually unmarked forms. In other words, in English, neither aspectual opposition shows one-to-one correspondence between the form and the function. In Bosnian, the imperfective aspectual partner to a certain extent shows such flexibility, but the perfective aspect does not due to its straightforward distribution and one-to-one correspondence between the form and the function (Zeller & Clasmeier, 2020 for Russian; Čordalija et al., 2023 for Bosnian/Croatian/Serbian, BCS, as referred to as in the original paper). Such important formal differences between these two aspectual systems raise the following question: Are different aspectual systems processed differently in the brain?

1.3. L1 processing of English and Bosnian aspect

One of the first studies that explored brain processing of aspect agreement in English was an event-related potentials (ERP) study by Flecken et al. (2015). This study investigated processing of aspect violations that arise due to the mismatch of aspectual information on the verb phrase with the previous temporal context (**Every day, Sophie is swimming in the pool*; **Right now, Sophie swims in the pool*). By using electroencephalogram (EEG), they analyzed electrophysiological responses of the brain to aspectual violations when compared to the brain's activity during processing of sentences without aspectual violations. For aspectually incongruous sentences, the study did not find any effect that could be associated with temporal processing. Flecken and colleagues argued that the absence of a clear effect for aspectual violations suggested that aspectually incongruous sentences in English might not trigger reintegration and reanalysis processes

or additional processing costs. In other words, English native speakers did not process aspectual violations at the point where they were integrated in the sentence. Flecken et al., however, report that in the grammaticality judgment task that was performed after the sentence had been processed, English native speakers detected aspectual violations and rated them as significantly less acceptable than grammatical sentences.

Čordalija, Bastiaanse, and Popov (2023) performed an ERP study on aspectual violations in Bosnian/Croatian/Serbian (BCS). In this study, the incompatible perfective verb form was introduced into the real-present time frame in ungrammatical sentences, as in (10).

(10) Asistenti *trenutno pročitaju članak o umjetnoj inteligenciji.
Assistants currently read$_{PRS.PFV}$ article about artificial intelligence
'Assistants currently read an article about artificial intelligence.'

Čordalija et al. (2023) found that aspectual violations in BCS triggered an immediate and robust ERP effect normally associated with (morpho) syntactic processing (the P600). In another study that used the self-paced reading method, Čordalija (2021) showed that aspectual violations in BCS trigger longer reading times already at the verb compared to grammatical sentences. Subsequent grammaticality judgment questions also showed that aspectual violations are clearly marked as ungrammatical in BCS.

Čordalija et al. (2023) explain that in BCS, the distribution of aspectual oppositions is simple and clear. Generally, perfective and imperfective verb forms cannot be used in the same context. Perfective forms, moreover, cannot be used in the present time at all. Consequently, BCS aspectual violations are detected as soon as the violation becomes clear. On the contrary, English has a flexible aspectual system where different verb forms express similar aspectual meanings and one aspectual form can express primary and secondary meaning (e.g., *They were dancing* – progressive aspect, durative meaning; *They are always losing their keys* – progressive aspect, habitual meaning). Čordalija et al. (2023) propose that in the case of English, instead of processing aspectual violations at the verb, the parser may acti-

vate the less frequent but still plausible secondary aspectual meaning of the verb that is initially compatible with the time frame of the sentence. By the end of the sentence, the contextually inappropriate secondary meaning is discarded, and the violation becomes clear, which is why aspectual violations were labeled as ungrammatical after the sentence has been processed in a grammaticality judgment task, but not before. In other words, English aspectual violations are not detected online, at the spot, during automatic sentence processing, but only when the intended meaning becomes clear, after the sentence, in a subsequent grammaticality judgment task when they are asked to make a conscious and controlled decision about the grammaticality of the sentence. By contrast, BCS aspectual violations are processed at the verb during sentence comprehension, and they are detected again as ungrammatical in a grammaticality judgment task after the sentence has been processed. Essentially different aspectual systems entail different processing patterns.

However, there have been no experimental studies on L2 processing of English aspect by native speakers of Bosnian that do instantly react to violations of aspect in their L1. As the current study taps into this question, it is important to first address some of the most prominent theories of L2 processing in general.

1.4. L2 processing

The Bottleneck Hypothesis (Slabakova, 2008) assumes that not all components of grammar are acquired in the same way and that there are components that are more difficult to acquire than others in a second language. More precisely, this hypothesis argues that morphology is the bottleneck in L2 acquisition because it combines a variety of semantic, syntactic, and phonological features that affect the meaning of the whole sentence. On the other hand, Slabakova claims that learning L2 syntax or semantics is not an acquisitional challenge at all.

Tsimpli and Sorace (2006) formulated the Interface Hypothesis, which states that all phenomena that are processed in the internal components of

grammar (e.g., phonology, syntax, semantics) or at the interface between internal components (e.g., syntax-semantics) can be fully acquired in L2 acquisition. They predict more troublesome and incomplete acquisition of properties that are processed at the syntax-discourse level, which includes an external component of language (e.g., pragmatics, discourse), even among advanced speakers.

Clahsen and Felser (2006) conducted a study investigating the domains of morphology and syntax where they compared L1 and L2 populations. They found important differences between adult L1 and L2 processing. The study showed that adult L2 learners rely on lexical and semantic information during sentence processing more than native speakers do, and unlike native speakers, L2 speakers show reduced reliance on syntactic information during sentence processing. Consequently, they formulated the Shallow Structure Hypothesis, which argues that the syntactic representations of L2 speakers during sentence processing are less detailed and shallower than those of L1 speakers.

To investigate whether such theories can accommodate L2 processing of grammatical aspect, we designed an experiment where Bosnian university students of English were exposed to violations of a habitual time frame by a progressive verb form in English. The next sections describe the details of this experimental study.

1.5. The present study

We performed a self-paced reading experiment to answer the following research question: *Do university students of English with Bosnian as their L1 process English aspectual violations*? Violations were created by introducing a progressive verb form into a habitual temporal frame. The temporal frame was set by a topicalized time adverbial (e.g., *every day*). The context implying a habitual situation is incongruous with the semantics of the progressive verb, signaling a non-habitual event unfolding at the moment of speaking. The regions of interest were the position of the auxiliary and the main verb in the progressive construction, as well as the following

two words. The violation was disambiguated on the main verb. However, we observed the immediately preceding position, as it represents the first part of the progressive construction announcing the progressive verb. We also observed positions following the main verb in case of a spill-over effect – the effect of ungrammaticality affecting the processing of surrounding words.

Self-paced reading is a computerized method of recording a reading time for a certain segment of the sentence that is presented as an experimental stimulus. In the linear non-cumulative presentation of stimuli that this study used, participants are first presented with a series of dashes that represent words of a sentence. By pressing a button, participants reveal one word at a time while the previous word disappears. Each button press is recorded and provides an insight into how fast participants process each word. Longer reaction times at a particular position in a sentence are thought to reflect processing difficulties that arise when the parser encounters ungrammaticality or a violation of an expectation (Marinis, 2010). In the context of the present study this means the following: if Bosnian university students of English process English aspectual violations, longer reading times are expected in the regions of interest in ungrammatical sentences than in grammatical sentences.

Bosnian speakers process aspectual violations in their L1 as soon as the violation is introduced – on the verb (Čordalija, 2021; Čordalija et al., 2023). As shown by Flecken and colleagues (2015) in an ERP study, English native speakers did not show a clear effect of aspectual violations in English during real-time sentence processing. However, offline grammaticality questions showed that English native speakers rejected sentences with aspectual violations.

In the context of our study, several factors must be considered. The present study comprised aspectual violations that were essentially violations of semantics. Morphologically, the progressive verb was well-formed. It is its progressive semantics that was not compatible with the habitual semantics of the sentence. Semantic information is claimed to be acquired and

processed with relative ease. Nevertheless, studies have shown that grammatical aspect violations are processed as (morpho)syntactic and not as semantic violations (Čordalija et al., 2023; Zeller & Clasmeier, 2020; Zhang and Zhang, 2008). Still, the Interface Hypothesis (Tsimpli & Sorace, 2006) and the Bottleneck Hypothesis (Slabakova, 2008), would predict a similar linguistic performance by Bosnian L2 speakers of English, university students more precisely, and L1 speakers of English as grammatical aspect is processed by the syntactic component of grammar and not by the interface between components. On the contrary, the Shallow Structure Hypothesis (Clahsen & Felser, 2006) suggests that L1 and L2 processing of syntactic phenomena differ significantly with L2 processing entailing more superficial syntactic representations.

2. METHOD

2.1. Participants

Participants in our study were 17 undergraduate students at the Department of English Language and Literature, University of Sarajevo. Participants were L1 speakers of Bosnian with English as their L2. The exclusion criteria entailed that participants must be matched on previous knowledge of English. We achieved this by testing a group that was exposed to the same courses in English linguistics from the beginning of their studies – second-year students. Furthermore, to eliminate the threat of potential confounding variables even within such a homogenous group, we administered a test on previous knowledge of English, more specifically on the use of English structures and forms. Only participants with accuracy of 80% and above were included in the study. Four participants were excluded based on this criterion. Participation in the study was on a voluntary basis. At the beginning of the experiment, participants were informed of the duration of the experiment and the procedure. They were told that they could withdraw from the experiment at any time. All the data obtained from participants were anonymized by being assigned a code.

2.2. Materials and design

Experimental sentences were designed as a violation paradigm. Grammatical and ungrammatical sentences formed minimal pairs in the regions of interest: the auxiliary, the main verb, and the prepositional phrase functioning as a place adverbial. Twelve intransitive predicates were used to create two different sentences, yielding a set of 24 different sentences that each occurred with and without an aspectual violation. Consider the predicate *eat in the restaurant* in the following sentences:

(11) *Every day/right now, lawyers are eating in the restaurant while reading about a new case.
(12) At the moment/*every week, doctors are eating in the restaurant after a night shift.

Predicates (the verb + adverbial) were taken from the study by Flecken et al. (2015). All predicates were atelic, as the Aspect Hypothesis predicts that the progressive aspect is more compatible with ongoing atelic situations. All the predicates were also atelic in Bosnian, our participants' L1, as Slabakova (1999) showed that telicity in L1 may affect aspect processing in L2.

Frequencies for verbs were taken from the British National Corpus, and all verbs had a frequency less than two standard deviations from the mean. Prepositions and the NP complements in adverbial PPs were also matched on frequency so that prepositions and nouns with a frequency of two standard deviations above or below the mean were discarded and replaced. This required that two nouns from the study by Flecken et al. be replaced. Sentences have the following structure: topicalized time adverbial + subject noun (occupation noun in plural) + auxiliary be + main verb + adverbial 1 + adverbial 2.

(13) Right now/*every week, lifeguards are swimming
[TOPICALIZED ADVERBIAL] [SUBJECT] [BE] [VERB]
in the pool to stay in shape.
[ADVERBIAL 1] [ADVERBIAL 2]

The main verb was always kept constant. The ungrammaticality was introduced/eliminated by manipulating the adverbial. In grammatical sentences, adverbials *right now* and *at the moment* were used as they are congruent with the progressive aspect. In ungrammatical sentences, we used *every day* and *every week* because they are incongruent with the progressive aspect. The first postverbal adverbial was also kept constant in sentences that use the same verb. We observed reading times on the auxiliary, on the main verb and on the adverbial to check for a delayed effect of ungrammaticality. Therefore, it was important to keep the first adverbial constant too. The second adverbial was introduced so to postpone the end of the sentence and possible wrap-up effects affecting reading times on the first adverbial.

Experimental sentences comprised 24 items in a violation paradigm. To avoid priming effects resulting from one and the same participant being exposed to both the grammatical and ungrammatical forms of a sentence, experimental sentences were distributed across two presentation lists by using Latin Square design. We also created 48 fillers that were added to each list. Fillers involved violations of tense and person/number concord. Tense violations were also designed as a violation paradigm, as the following examples show.

(14) Last week/*tomorrow pilots waited at the desk since all rooms were booked when they arrived.

(15) *Next week/yesterday reporters waited at the desk only to be taken to the conference room a few minutes later.

Sentences with tense violations had a very similar structure to experimental sentences. The time adverbial was topicalized and followed by the subject noun (occupation noun in plural). The verb was always inflected for the simple past tense. Two adverbials followed the verb as in the experimental sentences. The ungrammaticality was introduced/eliminated by manipulating the adverbial. In grammatical sentences, adverbials *yesterday* and *last week* were used as they are congruent with the simple past tense. In ungrammatical sentences, we used *tomorrow* and *next week* as they are

incongruent with past time reference of the verb. The verb and the first postverbal adverbial were kept constant to create sentences similar to experimental ones that would serve as distractors.

The other set of filler sentences involved violations of the person-number agreement. These sentences were introduced to alter the sentence structure, thereby preventing the participants from developing expectations that all sentences have a fixed structure: adverbial, subject, verb, adverbial 1, and adverbial 2, which was the structure of experimental sentences and type I filler sentences. Type II filler sentences started with a proper name as the subject of the sentence, the grammatical or ungrammatical form of the verb, object, and an adverbial or two adverbials in sentences with intransitive verbs.

(16) *Benjamin look a lot like his mother.
(17) Paul cuts old branches once a month.

The test on pre-knowledge of English comprised multiple choice tasks, fill-in tasks, and grammaticality judgment tasks concerning verbal categories (tense, aspect, mood, voice, and finiteness), the difference between stative and dynamic verbs, and subject-verb agreement. The test included 85 sentences.

2.3. Procedure

The experiment consisted of one experimental session and was performed online via Pen Controller for Internet Based Experiments (PC Ibex; Zehr & Schwarz, 2018) on participants' laptops or computers in their own setting. The experiment started with the consent form, instructions, and five practice examples. Experimental sentences and fillers were segmented into words and shown in a linear, non-cumulative presentation. A series of dashes was first presented on the screen, corresponding to individual words in the sentence that the participant revealed by pressing the space button on the keyboard. In each trial, after the presentation of the last word in the sentence, the sentence disappeared and a grammaticality question followed. Experimental sentences and fillers were pseudo-randomized

so that experimental sentences never immediately followed one another. Reading times for each word were automatically recorded and stored on the PC Ibex platform.

2.4. Data analysis

To analyze whether aspect violations are processed at the verb or in adjacent positions, participants' reading times in the regions of interest were used as a dependent variable. More specifically, we compared reading times in the regions of interest in grammatical and ungrammatical sentences.

Regions of interest were the following: the auxiliary of the progressive construction, the main verb of the progressive construction, the preposition of the adverbial PP, the article of the NP complement in the adverbial PP, and the noun complement of the adverbial PP. The critical region was the position of the main verb of the progressive construction, as that is the position where the violation becomes clear. However, we also observed the preceding position, as it is also part of the progressive construction, and the three following positions to check for a delayed effect of ungrammaticality. For the offline grammaticality judgment task at the end of the sentence, the accuracy rate was calculated as the percentage of correct responses. For statistical analysis, we used R (R Core Team, 2021) and the lme4 package (Bates et al., 2015) to perform a linear mixed effects analysis of the relationship between grammaticality and participants' reading times in the regions of interest. The sole fixed effect was grammaticality, that is, the presence or absence of the aspectual violation. Random effects were intercepts for subjects and items. *P*-values were obtained by likelihood ratio tests of the full model with the fixed effect against the reduced model without the fixed effect in question.

3. RESULTS

We present the results of the online self-paced reading task first and then the results of the offline grammaticality judgment task.

3.1. Online data

The output of the linear mixed effects model for aspectual violations in the regions of interest is given in Table 1.

Table 1. *Relationship between the fixed effect and reading time in ms at the position of the auxiliary, the main verb, the preposition, the article, and the noun*

Fixed effect	Sentence position				
	auxiliary	**main verb**	**preposition**	**article**	**noun**
No violation	473	541.8	426.7	390.8	437.8
Violation	-9.2	-52.8	+20.09	+25.9	-8.6

The linear mixed effects analysis of the reading times revealed that the presence of the aspectual violation in experimental sentences was not a significant factor in sentence processing, and it did not affect reading times in any of the regions of interest in comparison with grammatical experimental sentences without aspectual violations (p=0.7; p=0.2; p=0.35; p=0.4; p=0.79).

3.2. Offline data

The accuracy analysis of grammaticality judgments that were part of the SPR experiment showed the following results. In the violation paradigm, grammatical sentences were judged correctly in 99% of trials whereas ungrammatical sentences were judged correctly in 20% overall participants' responses. The offline results are summarized in Table 2. Such results imply that, at the end of the experimental sentence, aspectual violations were largely judged incorrectly as being grammatical.

Table 2. *The accuracy rate in the grammaticality judgment task*

Grammaticality	**Accuracy [%]**
	Aspect
Grammatical sentences	99
Ungrammatical sentences	20

4. DISCUSSION

This experimental study investigated L2 processing of grammatical aspect. Our research question concerned whether university students of English with Bosnian as L1 process aspectual violations in English. The self-paced reading data show that this is not the case, neither at the main verb, where the violation becomes clear, nor at other positions of interest that we checked for early or late effects of ungrammaticality (the position of the auxiliary verb, preposition, article, and noun). In other words, during sentence processing, there was no difference in L2 linguistic performance between sentences with aspectual violations and sentences without aspectual violations in English. Bosnian speakers do, however, detect aspectual violations in their L1 immediately at the point of the violation (Čordalija, 2021; Čordalija et al., 2023). Nevertheless, these results are in line with the study conducted by Flecken et al. (2015), which reports no effect of English aspect violations in L1 processing. Initially, this confirms our prediction that L1 and L2 processing of grammatical aspect is comparable as aspect is processed by the internal syntactic component of grammar.

However, the grammaticality judgment data shows that grammatical sentences (i.e., sentences without aspectual violations) were evaluated as correct in 99% of the cases, whereas ungrammatical sentences (i.e., sentences containing aspectual violations) were recognized and evaluated as unacceptable in only 22% of cases. This suggests the high tolerance for ungrammatical sentences such as *Every day, students are dancing in the club to unwind after exhausting lectures*. At this point, L1 and L2 processing of aspect prove to take different paths.

L1 speakers of English rejected ungrammatical aspectual sentences, whereas Bosnian university students of English predominantly rated them as acceptable. Therefore, Bosnian university students of English did not detect aspectual violations in either the self-paced reading task or the grammaticality judgment task. To speculate why that is the case, we must address the L1 processing of English aspect again.

Čordalija et al. (2023) argued that Bosnian aspectual violations are detected immediately due to a clear form-function correspondence in Bosnian aspectual system and no overlap in aspectual forms and meanings that they express. On the contrary, in the English aspectual system, one aspectual meaning can be conveyed by different forms, and one form can convey different aspectual meanings. For example, the punctual meaning can be conveyed by the present perfect, past perfect, or simple past form. Similarly, the habitual meaning is normally conveyed by simple forms, but sometimes progressive forms can be used in habitual contexts too (e.g., *He is always bringing his brother*). Flecken et al. (2015) and Čordalija et al. (2023) suggest that in L1 processing of English aspectual violations, participants did not detect aspectual violations during sentence processing due to the fact that the forms used to create violations have a secondary aspectual meaning that is compatible with the time frame of the sentence. Instead, the parser activated this secondary habitual meaning of the progressive as well as the primary one and deactivated the habitual interpretation at some point before the end of the sentence as it was not contextually appropriate. Consequently, in the subsequent grammaticality judgment task, the primary meaning of the duration of the progressive form was not compatible with the habitual time frame, which is why L1 speakers rated sentences with aspectual violations as ungrammatical.

Our study suggests that L2 processing of aspect does not involve the same mechanisms as L1 processing. Even though it is tempting to claim that Bosnian L2 speakers activated the primary and secondary meanings of the progressive as L1 speakers, there is no evidence that the secondary, contextually inappropriate meaning is ever discarded, as reading times on words following the incongruous aspectual form are not significantly longer than in grammatical sentences. Furthermore, in the grammaticality judgment question, participants did not reject sentences with aspectual violations as ungrammatical but predominantly accepted them as grammatical.

Such a processing pattern is strikingly different from L1 processing and does not provide evidence for predictions of the Interface Hypothesis

(Tsimpli & Sorace, 2006) and the Bottleneck Hypothesis (Slabakova, 2008). Although aspect is processed by the syntactic component of grammar and should be fully acquired and parallel to L1 processing, the presented experimental results suggest L2 processing of grammatical aspect is qualitatively different from L1 processing.

On the other hand, the Shallow Structure Hypothesis by Clahsen and Felser (2006) argues that L2 learners generally do not build deep syntactic representations of sentences with structural details as native speakers do. We may claim then that it is because it is processed by the syntactic component of grammar that L2 processing of English aspect is not comparable to L1 processing, as syntactic representations in L2 processing are shallow and do not contain fine structural details.

In other words, for L2 learners, it is easier to process semantic phenomena, whereas building syntactic representations implies a shallow structure without the structural details characteristic of L1 processing. For that reason, even at an advanced level, L2 processing patterns of sentences with aspectual violations and L2 processing patterns of sentences without aspectual violations are the same during real-time sentence comprehension and even after the sentence is processed.

5. CONCLUSION

The current study is part of a project that investigates grammatical aspect in English and Slavic languages. This pilot study confirmed the predictions of the Shallow Structure Hypothesis (Clahsen & Felser, 2008) and did not find evidence for the Interface Hypothesis (Tsimpli & Sorace, 2006) and the Bottleneck Hypothesis (Slabakova, 2008) as far as grammatical aspect processing is concerned. However, we are aware that the study would have greater statistical power with a larger sample. Therefore, the next study on L2 processing of English aspect by advanced Bosnian learners will include a larger and more diverse sample to attempt to replicate the findings of

the current pilot study. More specifically, we plan to test another group of advanced learners of English, students at the Department of English Language and Literature as well as students of a non-linguistic discipline to investigate the impact of metalinguistic knowledge of English linguistics in L2 processing. In another study, we test a group of advanced Polish L2 speakers of English to explore whether a different type of a Slavic language as L1 will lead to different L2 processing patterns of English grammatical aspect.

REFERENCES

Bates, D. M. et al., 2015. "Fitting linear mixed-effects models using lme4". *Journal of Statistical Software*, 67 (1), pp. 1–48.

Biber, D., Conrad, S., Leech, G. N., 2002. *Longman student grammar of spoken and written English*. Pearson Education Limited.

Binnick, R. I., 1991. *Time and the verb: A guide to tense & aspect*. Oxford: Oxford University Press.

Carnie, A., 2013. *Syntax: A generative introduction*. West Sussex: Wiley-Blackwell.

Clahsen, H., Felser, C., 2006. "Grammatical processing in language learners". *Applied Psycholinguistics*, 27 (1), pp. 3–42.

Comrie, B., 1976. *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: Cambridge University Press.

Čordalija, N., 2021. *Neurolinguistic and psycholinguistic approaches to studying tense, aspect, and unaccusativity*. Doctoral Dissertation. Groningen: University of Groningen.

Čordalija, N., Bastiaanse, R., Popov, S., 2023. "What do event-related potentials reveal about processing grammatical aspect in Bosnian/Croatian/Serbian? – A comparison with English aspect". In: Stopar, A., Fabijanić, I. ed. *Exploring English by means of contrast*. Ljubljana: University of Ljubljana, pp. 49–78.

Dahl, Ö., 1985. *Tense and aspect systems*. Oxford – New York: Basil Blackwell Ltd.

Dowty, D. R., 1979. *Word meaning and Montague Grammar: The Semantics of Verbs and Times in Generative Semantics and in Montague's PTQ*. Dordrecht – Boston – London: D. Reidel Publishing Company.

Flecken, M., Wallbert, K., Dijkstra, T., 2015. "Right now, Sophie *swims in the pool?!': Brain potentials of grammatical aspect processing". *Frontiers in Psychology*, 7, pp. 1–14.

Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I., 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.

Marinis, T., 2010. "Using on-line processing methods in language acquisition research." In: Blom, E., Unsworth, S. ed. *Experimental methods in language*

acquisition research. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 139–162.

Nelson, G., Greenbaum, S., 2013. *An introduction to English grammar*. London: Routledge.

Quirk, R., Greenbaum, S., 1973. *A University grammar of English*. London: Longman.

Quirk, R. et al., 1985. *A comprehensive grammar of the English language*. London: Longman.

R Core Team., 2021. *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna: R Foundation for Statistical Computing.

Riđanović, M., 2012. *Bosnian for foreigners with a comprehensive grammar.* Sarajevo: Rabic Publishing Company.

Slabakova, R., 1999. "The parameter of aspect in second language acquisition". *Second Language Research*, 15 (3), pp. 283–317.

Slabakova, R., 2008. *Meaning in the second language.* Berlin: De Gruyter Mouton.

Smith, C. S., 1997. *The parameter of aspect*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Tsimpli, I. M., Sorace, A., 2006. "Differentiating Interfaces: L2 performance in syntax- semantics and syntax-discourse phenomena". *BUCLD Proceedings*, 30, pp. 653–664.

Zehr, J., Schwarz, F., 2018. *PennController for Internet Based Experiments (IBEX)*. Dostupno na: https://doc.pcibex.net [23. 4. 2025].

Zeller, J. P., Clasmeier, C., 2020. "Každyj den' turist *otdoxnul na pljaže. An event-related potentials study on the processing of aspectual violation in Russian iterative sentences". *Russian Linguistics*, 44 (3), pp. 297–320.

Zhang, Y., Zhang, J., 2008. "Brain responses to agreement violations of Chinese grammatical aspect". *Neuroreport*, 19 (10), pp. 1039–1043.

PROCESIRANJE NEGRAMATIČNIH OBLIKA GLAGOLSKOG VIDA U ENGLESKOM KAO STRANOM JEZIKU: PILOT STUDIJA

Sažetak

Glagolski vid (gramatički aspekt) daje informaciju o unutrašnjoj vremenskoj strukturi neke situacije. Drugim riječima, glagolski vid nas informira o tome da li se glagolska radnja shvata kao svršena, nesvršena ili iterativna. Bosanski jezik morfološki realizira binarni sistem karakterističan za slavenske jezike, koji podrazumijeva da su glagoli obilježeni svršenim ili nesvršenim glagolskim vidom. U engleskom sistemu glagolskog vida gramatički je izražen kontrast između perfekta i progresiva, koji ne odgovaraju u potpunosti razlici između svršenog i nesvršenog vida. Glagolski vid je obavezna kategorija u bosanskom, dok u engleskom jeziku glagoli ne moraju biti morfološki obilježeni gramatičkim vidom. U skladu s ovim razlikama, studije su pokazale različite obrasce procesiranja u rečenicama sa negramatičnim oblicima glagolskog vida u ova dva jezika. Ističe se da izvorni govornici engleskog jezika ne pokazuju elektrofiziološki odgovor na negramatične oblike glagolskog vida, dok izvorni govornici bosanskog odmah prepoznaju negramatične oblike glagolskog vida i to već na glagolu. Iako prepoznaju negramatične oblike glagolskog vida u svom maternjem jeziku, u ovoj studiji smo istraživali da li izvorni govornici bosanskog, koji su ujedno napredni govornici engleskog, procesiraju negramatične oblike glagolskog vida u engleskom, svom prvom stranom jeziku. Dakle, proveli smo studiju koja koristi metodu čitanja slobodnim ritmom kako bismo istražili da li izvorni govornici bosanskog, s engleskim kao prvim stranim jezikom, prepoznaju negramatične oblike glagolskog vida na glagolu ili u susjednim pozicijama za vrijeme inkrementalnog rečeničnog procesiranja. Naši rezultati su u skladu s ranijim otkrićima o L1 procesiranju glagolskog vida u engleskom – negramatični oblici glagolskog vida u engleskom jeziku se ne prepoznaju kao negramatični tokom procesiranja rečenice ni u L2 procesiranju. Međutim, postoji bitna razlika u odnosu na bosanski. Za razliku od izvornih govornika engleskog jezika, L2 govornici nisu prepoznali negramatične oblike glagolskog vida ni nakon što je čitava rečenica procesirana. Ovakvi rezultati upućuju na tačnost hipoteze o površnoj sintaksičkoj strukturi u L2 procesiranju. U ovom radu poredimo naše rezultate s rezultatima drugih studija o temi glagolskog vida,

pravimo kontrast između L1 i L2 procesiranja te diskutujemo glagolski vid u engleskom i bosanskom jeziku.

Ključne riječi: *glagolski vid* / *gramatički aspekt*, *negramatični oblici glagolskog vida*, *engleski jezik*, *bosanski jezik*, *metoda* čitanja *slobodnim tempom*, *L1 procesiranje*, *L2 procesiranje*

DOI: 10.46352/23036990.2025.99
UDK/UDC 811.163.43'38:658
Primljen/Received: 31. 8. 2025. 811.163.43'373.74
Prihvaćen/Accepted: 17. 10. 2025. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

EMIRA MEŠANOVIĆ-MEŠA

ADMINISTRATIVIZMI U STANDARDNOM BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak

Savremena lingvistička istraživanja posvećena su sve više administrativnom funkcionalnom stilu, njegovim podstilovima, prirodi i osobitostima, nedostacima i manama, kao i utjecajima na druge stilove, te su brojni radovi koji se bave njime iz različitih aspekata. Ovdje se u prvom redu misli na radove iz kroatistike i srbistike, a kako bismo ukazali na važnost bavljenja ovim stilom i u bosnistici te potakli razvoj bosnističkih istraživanja u ovom pravcu, ovaj rad posvećujemo jednoj bitnoj karakteristici administrativnog stila – administrativizmima. Administrativizmi – lekseme, konstrukcije i fraze – tipična su obilježja administrativnog stila i upotrebljavaju se u njegovim žanrovima. Da bi se utvrdili administrativizmi u bosanskom jeziku i potvrdio taj njihov status, najprije valja načiniti uvid u leksikografske priručnike bosanskog jezika kako bi se spoznao odnos ovih normativnih priručnika spram leksema i izraza koji su prepoznati kao jedinice svojstvene administrativnom stilu bosanskog jezika, što ujedno predstavlja i osnovni cilj ovog rada. Kako *Rječnik bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović, 2010) ima i normativnu ocjenu uvrštenih jedinica, smatrali smo pogodnim da analizu ove vrste započnemo s građom ovog rječnika, a *Rječnik bosanskog jezika* (Čedić i dr., 2007) i višetomni *Rječnik bosanskog jezika* (Jahić, 2010–2024) poslužili su za dodatnu uporedbu i konsultacije.

Ključne riječi: *administrativizam*, *bosanski jezik*, *leksika*, *fraze*, *pleonazam*, *norma*

1. UVOD

Administrativni ili administrativno-poslovni stil bio je vrlo često slabo ocijenjen zbog svojih stilskih nedostataka kakvi su pretjerana upotreba genitivnih konstrukcija, gomilanje riječi istog ili sličnog značenja, krute i ustaljene forme, predugih rečenica i sl., a posebno je kritiziran zbog stalnih pravopisnih i gramatičkih pogrešaka koje su duboko ukorijenjene u tekstovima ovog stila i bez obzira na to koliko se ukazivalo na njih, one se stalno i iznova javljaju. Kritike upućivane administrativnom stilu razumljive su ukoliko je zaista riječ o pogreškama koje standardni jezik ne trpi, jer je i ovaj stil kao i svi drugi *stil standardnog jezika* i u njemu valja poštivati normative – ukoliko izostane normativni uzus, onda to nije funkcionalni stil standardnog jezika. No, zamjerke na određene pojave svojstvene ovome stilu, jezičke jedinice bez kojih se ne bi mogao ostvarivati bilo koji tekst ovoga tipa, valja uzeti s velikom dozom opreza s obzirom na to da su to pojave proizašle iz same prirode stila i ne treba ih osuđivati, smatrati pogreškama niti protjerivati iz ovog stila. Tako se u svakom stilu razlikuju "a) značajke koje se u funkcionalnom stilu često pojavljuju, ali ih treba izbjegavati ako želimo da funkcionalni stil pripada standardu (npr. nerazlikovanje *koji*/*kojeg* u administrativnome funkcionalnom stilu te nerazlikovanje instrumentala sredstva i instrumentala društva u razgovornome funkcionalnom stilu), b) značajke koje su dopustive u određenome funkcionalnom stilu standardnog jezika (npr. sklanjanje pridjeva i zamjenica po određenoj sklonidbi i odbacivanje navezaka u administrativnome funkcionalnom stilu), te c) poželjne značajke u određenome funkcionalnom stilu (npr. leksička i terminološka unifikacija u administrativnome i znanstvenome funkcionalnom stilu)" (Mihaljević, 2002, str. 328). U ovom radu govorit ćemo o jednoj karakteristici administrativnog stila standardnog bosanskog jezika, o pojavama poznatim pod nazivom *administrativizmi*, analizirajući koje su jedinice dobile ovaj status u standardnom jeziku, a s ciljem da ove jezičke jedinice postanu prepoznatljivije i neupitne leksičke i gramatičke odrednice ovog stila.

2. ADMINISTRATIVIZMI KAO KARAKTERISTIKA ADMINISTRATIVNOG STILA

Administrativno-poslovni stil, pored naučnoga, novinarsko-publističkoga i književnoumjetničkoga, jedan je od četiri glavne vrste stilova književnog jezika – stajalište je izneseno u *Gramatici bosanskoga jezika* a uvriježeno u klasičnoj klasifikaciji funkcionalnih stilova koja, za razliku od savremenih lingvističkih shvatanja, razgovornom stilu ne priznaje status petog stila (Jahić – Halilović – Palić, 2000, str. 71). Ovaj se stil, ističu dalje autori, upotrebljava u raznim službenim dopisima, dokumentima, aktima, zakonima, molbama, žalbama, zahtjevima, potvrdama, izvještajima, računima i sl., i usmjeren je na to da se njime što bolje odvija administrativno-poslovna komunikacija, da se tom komunikacijom udovoljava poslovnim zahtjevima i "zakonskim regulativama" (Jahić – Halilović – Palić, 2000, str. 72). Preciznost, tačnost i faktografija odlike su administrativnog stila, kao i odsustvo figurativnosti ili ekspresivno-emocionalne markiranosti (Katnić-Bakaršić, 2001, str. 88) te velika žanrovska raznovrsnost, a njegovi podstilovi su zakonodavno-pravni, poslovni, diplomatski, individualno potvrdni, korespondencijski i dr. (Tošović, 2002, str. 355). S obzirom na to da je u njemu sve podređeno imenskom načinu izražavanja, pripada skupini nominalnih funkcionalnih stilova (Silić, 2006, str. 66), što rezultira zamjenom samoznačnoga glagola suznačnim i odglagolnom imenicom (*vršiti prodaju robe*, *vršiti istovar robe*, *imati mogućnosti*, *biti u stanju*, *donositi zaključke* i sl.), a često se ispred imenice stavlja riječ koja znači ono što znači ta imenica (*u području znanosti*, *u oblasti zdravstva*, *u domeni poljoprivrede* i sl.) kao i izrazi *u procesu* i *u stanju* ispred riječi koje znače upravo *proces* i *stanje* (*u procesu stjecanja neovisnosti*, *u stanju rezignacije* i sl.), a to opet dovodi do jedne od najvećih bolesti ovoga stila – pleonazma[1] (Silić – Pranjković, 2005, str. 379–380). I tzv. riječi-paraziti svojstvene su ovome stilu – to su imenice s vrlo uopćenim značenjem koje se nekada približavaju neznačenju: *sustav*/*sistem* (*informiranja*, *planiranja*,

[1] Općenito o pleonazmima te podjeli prema formalnim, jezičkim, gramatičkim i semantičkim kriterijima u Hudeček – Lewis – Mihaljević, 2011.

udruživanja i sl.), *struktura* (*čitatelja*, *stanovništva*, *radnih mjesta* i sl.), *politika* (*zapošljavanja*, *dogovaranja* i sl.), *režim* (*cijena*, *studija* i sl.), *mehanizam* (*dogovaranja*, *reprodukcije* i sl.), *problem* (*vanjskog duga*, *školovanja seoske mladeži*, *gradnje zaobilaznica* i sl.), *pitanje* (*likvidnosti*, *namjenskih kredita*, *izvoza politike* i sl.) itd. (Pranjković, 1996, str. 521–522). No, tvrde oba autora da pleonazmi nisu uvijek "znak bolesti" administrativno-poslovnog stila – "namjerni" pleonazmi su nužnost ovog stila, "znak bolesti" su "nenamjerni" pleonazmi, koji su često rezultat polovična ili slaba znanja jezika (Silić, 2006, str. 68), odnosno riječi-paraziti su u stilovima apstraktnijega tipa česta i obična pojava, a pogrešnim treba smatrati samo pretjerivanje u njihovoj upotrebi (Pranjković, 1996, str. 522). Bez obzira na ove pojave koje su rezultat prirode samoga stila, vrlo su česte pogreške i ogrešenja o normu standardnoga jezika, o čemu se mnogo i iscrpno pisalo (*Jezični priručnik Coca-Cole*, 2011) i na njih valja stalno i iznova upućivati, posebice što se pogreške iz administrativnoga stila prenose i izvan njega, tako je pod njegovim utjecajem i u drugim stilovima proširena upotreba nekih glagola koja nije u skladu sa standardnojezičkom normom (npr. *vršiti*, *koristiti*, *ispoštovati*, *iziskivati*, *ukazati*, *predstavljati*) (Blagus Bartolec, 2017, str. 286–287). Stoga valja razlikovati ogrešenja o normu standardnog jezika u administrativnom stilu od pojava koje su svojstvene samo ovome stilu, pojava čija je upotreba nužna i čak poželjna u dokumentima poput zakona, rješenja, odluka, statuta, molbi, žalbi, ugovora i sl. Takve jezičke jedinice, karakteristične za administrativni stil, nazivaju se *administrativizmi* i od izuzetne je važnosti poznavati ih i razlikovati od uobičajenih pravopisnih i gramatičkih pogrešaka u ovome stilu. Administrativizmi se shvataju, dakle, kao riječi i izrazi tipični za administrativni stil, npr. preskriptivni izrazi *biti dužan*, *biti obvezan*; *biti suglasan*, *s poštovanjem*, *dragi svi*; frazeologizirani administrativizam *na licu* (*lice*) *mjesta*; prijedložni izraz *u vezi* / *u svezi s* + genitiv/instrumental; složeni veznici *s obzirom da* / *s obzirom na to da*, *bez obzira što* / *bez obzira na to što*; izrazi ljubaznosti *srdačno*/*toplo*/*iskreno*/*ljubazno zahvaljujem*(*o*), *ljubazno vas molim*(*o*), *unaprijed zahvaljujem*(*o*), (*nažalost*) *nismo u mogućnosti*; pleonazmi s naglašivačkom/uvjeravačkom funkcijom: *odgovorno tvrdimo*, *u potpunosti je provedeno*,

osobno smatram(*o*); glagolske kolokacijske veze *podnijeti* (*dati*) *ostavku* (*tužbu*, *zahtjev*, *izvješće*, *žalbu*); dekomponirani predikati, pasivna konstrukcija u kojoj se vršitelj radnje uvodi konstrukcijom *od strane* i sl. (Hudeček, 2020), prijedlozi i prijedložni skupovi *glede* + G, *po pitanju* + G, prijedložni izraz *na osnovi* ili *na temelju* + G, *u slučaju* + G (Pranjković, 1996)[2], a te ustaljene i administrativnom stilu svojstvene riječi i izrazi nazivani su i *kancelarizmima* (npr. *predmet*; *dopis*; *dana toga i toga*; *gorenavedeni*; *imenovani*; *u očekivanju daljih narudžbi*; *u nadi da ćete udovoljiti našem zahtjevu*; *na osnovu člana br... donosi odluku kao u dispozitivu*) (Katnić-Bakaršić, 2001, str. 91). Za razliku od poetizama u književnoumjetničkome, kolokvijalizama u razgovornome, žurnalizama u publicističkome, termina u znanstvenome koji imaju "neutralan ili pozitivan predznak, administrativizmi često imaju negativan predznak"; dakle, mogu biti i lekseme koje se pojavljuju u ovome stilu (*nadnevak* umjesto *datum*, *zamolba* umjesto *molba*, *privitak* umjesto *dodatak*, *izvješće* umjesto *izvještaj*, *djelatnik* umjesto *radnik*) ili sintagme (*djelatno vrijeme* umjesto *radno vrijeme*) (Mihaljević, 2002, str. 328–329), a razlikuju se poželjni administrativizmi, riječi i izrazi koji su pozitivna značajka ovog stila, i lažni, nepoželjni administrativizmi (npr. *koštovnik*) (Kovačević i Badurina, 2001, prema Mihaljević, 2002, str. 329).

Administrativizmi se, dakle, mogu prepoznati na leksičkoj, sintaksičkoj i frazemskoj razini (frazemi u širem smislu, dok se frazemi u užem smislu ne bi nikada trebali naći ni u administrativnom ni znanstvenom stilu /Mihaljević – Kovačević, 2006, str. 12–13/). U nastavku rada posebno ćemo se pozabaviti administrativizmima u bosanskome jeziku, i u to u najširem značenju, polazeći od rječničke literature ovog jezika i pristupa jezičkim jedinicama s ovim nazivom, a u prvome redu od *Rječnika bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović, 2010).[3]

[2] Autor navedene primjere veže za funkcionalne stilove koje je nazvao apstraktnima – znanstveni, administrativni i publicistički, te ove primjere navodimo i kao administrativizme.

[3] Važno je napomenuti da pojam *administrativizam* nije uvršten (a time ni definiran), kako ćemo i vidjeti, ni u rječnike bosanskoga jezika (Halilović – Palić – Šehović, 2010; Jahić, 2010–2024; Čedić i dr., 2007; Čedić, 1999), ali ni u druge rječnike s ovih prostora (Anić, 2006; Vujanić i dr., 2007; Klajn – Šipka, 2006). Samim tim je jasno da ovaj fenomen u vrijeme nastanka ovih rječnika nije budio pažnju autora niti je prepoznat kao važna odrednica jednog stila standardnog jezika, te da se tek u

3. ADMINISTRATIVIZMI U *RJEČNIKU BOSANSKOGA JEZIKA* (2010)

Rječnik bosanskoga jezika (Halilović – Palić – Šehović, 2010), jednotomni rječnik s normativnim uputama i ocjenama odredničkih riječi, poslužio je za analizu ovih jedinica, te će se u ovome radu najprije navesti sve jedinice iz ovog rječnika koje imaju upotrebnu etiketu označenu skraćenicom *adm.* i značenje navedeno uz njih. To je ujedno prvi korak ozbiljnijega pristupa ovim jedinicama, iza čega bi slijedila analiza i drugih rječnika, a potom i uporedba njihovih popisa, značenja i sinonima; ovdje ćemo učiniti nekoliko takvih uporedbi za primjere koji nam se učine važnima i pogodnima za kakvu prosudbu. Takvih jedinica u Rječniku (2010) ima 114, od čega je 97 leksičkih jedinica i 17 vezanih (ustaljenih) spojeva riječi. U prvu su grupu izdvojene one jedinice koje imaju jedno ili više značenja obilježenih etiketom *adm.* (uz koju mogu stajati još koje etikete), odnosno jedinice koje nemaju kakvog drugačijeg značenja osim administrativnoga; u drugoj su grupi jedinice koje uz značenje s etiketom *adm.* (uz koju mogu stajati još kakve etikete) imaju i kakva još opisana značenja (s etiketama ili bez njih); treća grupa sadrži ustaljene spojeve riječi. Valja istaći da ćemo administrativizmima shvatati jedinice s upotrebnom etiketom *adm.* (*administracija*, *administrativno*), premda svjesni da se i u ovom rječniku mnogi administrativizmi nerijetko ne etiketiraju kao administrativizmi ili su označeni drugim etiketama kao što se učinilo i u leksikografskim izdanjima hrvatskoga jezika od kojih su izdvojene etikete *prav.* i *fin.* (Hudeček, 2020, str. 54), a mi dodajemo i *služb.*, o čemu ćemo govoriti nešto kasnije. Uzevši u obzir to da je u *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović, 2010)[4] i *Rječniku bosanskog jezika* (Jahić, 2010–2024)[5] upotrebna etiketa *adm.* opisana samo kao *administracija*, *administrativno* (Halilović – Palić – Šehović, 2010, XIII; Jahić, 2010, str. 27), u *Rječniku bosanskog*

skorije vrijeme priznaje njegova uloga i mjesto u tekstovima administrativnog stila (o ovome će biti još riječi i kasnije).

[4] U daljem tekstu ovaj rječnik označavamo Rječnik (2010).

[5] U daljem tekstu ovaj rječnik označavamo Rječnik (2010–2024).

jezika (Čedić i dr., 2007, Skraćenice)[6] *administracija*, te da uz njen opis nema drugih napomena,[7] sve jedinice navedene u rječnicima s etiketom *adm.* (bez dodatne normativne upute) jesu administrativizmi koji čine i sastavni dio standardnog bosanskog jezika.

3.1. Leksičke jedinice koje imaju jedno ili više značenja obilježenih etiketom *adm.* (ili i s etiketom *pol.* i *neol.*), odnosno jedinice koje nemaju kakvog drugačijeg značenja osim administrativnoga

U skladu s nominalnošću administrativnog stila, od 42 leksičke jedinice iz ove grupe najviše je imenica, njih 36. Najveći je broj onih koje označavaju kakav dokument, ispravu (18), od kojih se čak 14 završava na *-ica*.[8] Ovdje ćemo pobrojati i one koje označavaju kakvu knjigu ili skup dokumenata (njih 3).

domovnica *adm. neol.* isprava, dokument kojim se dokazuje državljanstvo, potvrda o državljanstvu (str. 214); **okružnica** *adm.* službeno pismo upućeno većem broju osoba, ustanova, institucija itd. koje se odnosi na isti predmet; cirkularno pismo, raspis (str. 821); **otpremnica** *adm.* formular iz kojeg se vidi da je šta otpremljeno (str. 857); **otpusnica** *adm.* dokument u pisanom obliku kojim se ko otpušta (npr. iz bolnice) (str. 857); **popratnica** *adm.* dokument ili pismo s podacima o onome što se šalje; popratni akt, popratno pismo (str. 959); **posudbenica** *adm.* posudbeni list; revers (str. 974); **prijemnica** *adm.* pismena potvrda o prijemu čega (str. 1038); **priznanica** *adm.* pismena potvrda o izvršenju čega (plaćanju, preuzimanju čega i sl.); potvrda (str. 1055); **putovnica** *adm. neol.*, v. pasoš (1) (str. 1096); **umrlica** *adm.* zvanični dokument o čijoj smrti; smrtovnica (str. 1382); **upisnica**

[6] U daljem tekstu ovaj rječnik označavamo Rječnik (2007).

[7] U Rječniku (2010, IX, XIII– XVI) sve su upotrebne etikete "koje korisnike obavještavaju o upotrebi i funkciji riječi u jeziku" objašnjene u popisu skraćenica jednom ili dvjema riječima i ne donose nikakvu ocjenu o njenom normativnom statusu u standardnom jeziku (taj je postupak posebno opisan); Rječnik (2007, Skraćenice) također ima jednak opis skraćenica među kojima su i upotrebne etikete; u Rječniku (2010–2024, str. 26–36) neke etikete jednako su opisane kao u prethodnim rječnicima, a neke kao npr. *medij.* ili *netip.* ističu nepripadnost standardnoj leksici, no kako smo naznačili, uz *adm.* nema takve procjene.

[8] A sufiks *-ica* jedan je od najplodnijih imeničkih sufiksa (Babić, 2002, str. 166).

adm. dokument o upisu koga ili čega (str. 1386); **uplatnica** *adm*. obrazac koji se ispunjava a služi za uplatu (str. 1387); **uputnica** *adm*. 1. poštanski formular i sl. kojim se poštom, telegrafom ili drukčije upućuje kome novac i sl.; doznaka 2. pismeni dokument kojim se ko gdje upućuje (str. 1390); **zaključnica** *adm*. dokument kojim se potvrđuje zaključenje posla između prodavca i kupca robe (ob. sadrži podatke o rokovima dostave robe, tehničkim detaljima i sl.) (str. 1481); **izvod** *adm*. dokument u kojem se navode podaci iz osnovnog dokumenta ili iz neke evidencije (str. 449); **otpravak** *adm*. akt ili dokument koji se dostavlja zainteresiranim stranama u nekom postupku; sadrži odgovor i rješenje na neko traženje ili uputu za daljnji postupak (str. 857); **podnesak** *adm*. pismeno obraćanje nekog fizičkog lica kakvoj vlasti, službi; predstavka (str. 924); **raspis** *adm*. 1. službeni dokument sačinjen u više primjeraka koji upravna vlast upućuje svim organima; okružnica, cirkular 2. svi propisi koji su predviđeni za učešće u nekoj akciji, javni poziv; objava, proglas (str. 1110); **dosje** *adm*. skup, zbirka spisa koji se odnose na jednu osobu ili jedan predmet (str. 219); **upisnik** *adm*. knjiga u koju se upisuje ime s traženim podacima za određenu svrhu; registar (str. 1386); **matrikula** *adm*. 1. knjiga u koju se unose imena tek rođenih, studenata fakulteta i sl.; matična knjiga, matica 2. lična iskaznica pomoraca (str. 635)

Šest je imenica koje imaju dva ili više značenja, a koja se ne mogu svrstati u jednu grupu.

departman *adm*. 1. administrativno-teritorijalno područje u nekim zemljama 2. odsjek ili pododsjek viših administrativnih ustanova u nekim zemljama (str. 171); **katastar** *adm*. 1. sređeni službeni popis zemljišta 2. *meton*. mjesto (ustanova, dio ustanove, zgrada, prostorija) gdje se taj popis nalazi (str. 494); **knjigovodstvo** *adm*. 1. sistematsko praćenje i bilježenje svih činjenica i podataka važnih za poslovanje kakva preduzeća, ustanove i sl. 2. *meton*. a. oni koji vode takve poslove b. dio preduzeća ili ustanove gdje se takvi poslovi vode (str. 512); **nadležnost** *adm*. 1. pravo odlučivanja o čemu; mjerodavnost, kompetentnost 2. poslovi u djelokrugu nekog upravnog ili sudskog organa (str. 693); **računovodstvo** *adm*. 1. vođenje računskih knjiga nekog preduzeća, ustanove, organizacije i sl.; knjigovodstvo 2. *meton*. a. oni koji vode takve poslove b. dio preduzeća, ustanove ili organizacije gdje se vode takvi poslovi (str. 1099); **tarifa** *adm*. 1. popis zvanično utvrđenih

cijena, cjenovnik usluga (na željeznici, pošti i dr.) 2. a. popis poslova i njihova novčana vrijednost (u preduzeću) b. skala poreza ili carinskih taksi koja se odnosi na robu za uvoz ili izvoz c. porez ili carina nametnuti na taj način (str. 1318)

Slijede imenice, njih 5, koje označavaju kakvog službenika ili osobu koja se bavi onim što je u imeničkoj osnovi.

ataše *pol. adm.* službenik u diplomatskom predstavništvu koji je zadužen za vođenje poslova u nekoj oblasti (str. 33); **gruntovničar** *adm.* službenik u gruntovnici koji vodi zemljišne knjige, voditelj zemljišnih knjiga (str. 343); **držalac** (**držatelj**) *adm.* onaj koji drži, ima, posjeduje šta što ima poseban status, trenutni posjednik, imalac (str. 235); **nalogodavac** *adm.* onaj koji daje nalog da se obavi neka radnja; naredbodavac (str. 707); **nalogoprimac** *adm.* onaj koji prima nalog da obavi neku radnju (str. 707)

Preostale 4 imenice imaju različita značenja.

kanton *pol. adm.* administrativno-teritorijalna jedinica u nekim državama (str. 487); **supotpis** *adm.* drugi potpis (ob. nižeg reda) uz već postojeći (ob. glavni) na kakvom dokumentu (str. 1268); **taksa** *adm.* dažbina koja se prema propisima plaća prilikom obavljanja kakvog administrativnog posla; pristojba (str. 1314); **uknjižba** *adm.* upisivanje imovinskih prava i tereta u zemljišne knjige; uknjiženje (str. 1375)

Uz 4 glagola nalazi se etiketa *adm.*

dokinuti *adm.* službeno ukinuti postojanje čega, staviti van snage, proglasiti nevažećim; ukinuti (str. 208); **raspisati** *adm.* pismenim pozivom objaviti (str. 1110); **supotpisati** *adm.* staviti svoj potpis na kakav dokument pored čijeg potpisa (str. 1268); **zaprimiti** *adm.* službeno preuzeti, primiti (dopise, akte i sl.) i onda to zavesti u knjige (str. 1499)

Svega su 2 pridjeva označena kao jedinice karakteristične u administrativnoj upotrebi, od kojih je jedan obično u imeničkoj službi.

imenovani *adm.* ranije spomenuta osoba (ob. u imeničkoj službi) (str. 384); **nadležan** *adm.* koji po svome zvanju, položaju, stručnosti i sl. ima pravo odlučivanja o čemu; mjerodavan, kompetentan (str. 693)

Od ovdje izdvojenih leksičkih jedinica njih četiri imaju po dvije upotrebne etikete, *domovnica* i *putovnica adm. neol.*, *ataše* i *kanton pol. adm.* Kako su *domovnica* i *putovnica* označene i kao neologizmi, valja ih izdvojiti kao "nova riječ koja se počinje upotrebljavati u nekom jeziku" (Halilović – Palić – Šehović, 2010, str. 748), s tim da *putovnica* ima u opisu značenja normativnu uputu *v. pasoš*, uz koji nema sinonim *putovnica* (str. 881), što u konačnici znači da *putovnica* nije prihvaćena u standardnom bosanskom jeziku, pa tako ni u administrativnom stilu ovog standarda. Dakle, *domovnica* je administrativizam, a nova je riječ koja se počela upotrebljavati u bosanskom jeziku. No, *pasoš* pak nema nikakvu upotrebnu etiketu te nije ni označen kao administrativizam, s čim se ne bismo mogli složiti (o ovome će biti još riječi nešto kasnije).

3.2. Leksičke jedinice koje imaju pored kakvih drugih i jedno ili više značenja administrativno (ili i s etiketom *prav.*, *neol.*, *hist.*, *pol.*, *žarg.*, *služb.*)

Od 55 leksičkih jedinica iz ove grupe, i ovdje prednjače imenice, njih 43. Opet su najbrojnije one koje označavaju kakav dokument, ispravu, akt, među kojima je 6 sa završetkom *-ica*, a ubrajamo u istu grupu i one sa značenjem knjige ili dijela knjige. Ukupno ih je 17.

deklaracija *adm.* službena prijava robe za carinjenje (str. 166); **legitimacija** *adm.* isprava kojom se dokazuje lični identitet; lična karta, osobna iskaznica (str. 588); **povratnica** *adm.* potvrda kojom se pošiljalac obavještava o tome da je njegova pošiljka isporučena primaocu (str. 989); **prijavnica** *adm.* obrazac kojim se ko ili šta prijavljuje; prijava (str. 1037); **uvoznica** *adm.* dokument o uvozu kakve robe (str. 1409); **smrtovnica** *adm.* pismena potvrda o smrti (str. 1222); **cirkular** *adm.* umnoženo službeno pismo upućeno većem broju ljudi; okružnica, raspis (str. 113); **dopis** *adm.* službena pismena obavijest (str. 215); **molba** *adm. prav.* pismena predstavka s takvom željom ili zahtjevom (str. 667); **odluka** *adm.* rješenje koje donosi neki upravni ili sudski organ; presuda (str. 800); **razrješenje** *adm.* službeni akt, rješenje o prestanku dužnosti koju je ko obavljao ili o prestanku radnog odnosa (str. 1130); **rješenje** *adm. prav.* pismeno donesena odluka o čemu (ob. o kakvu sporu, molbi i sl.)

(str. 1153); **spis** *prav. adm.* službeni dokument ili skup dokumenata koji se odnose na neki predmet (str. 1231); **uvjerenje** *adm.* dokument koji potvrđuje neku činjenicu ili pravo na šta; potvrda (str. 1408); **knjiga** a. *adm. prav.* posebna službena bilježnica u koju se upisuju i pohranjuju različite važne činjenice b. posebno otvoren dnevnik u koji se upisuju dojmovi, mišljenja i dr. (str. 511); **matica** *adm.* glavna službena knjiga u koju se sistematski upisuju određeni podaci (o rođenim, vjenčanim ili umrlim); registar, matična knjiga (str. 634-635); **ulaz** *adm.* stranica knjige ili rubrika u koju se unosi podatak o prijemu (novca, robe, predmeta i sl.) (str. 1377)

Šest je imenica koje označavaju kakva službenika ili osobu.

dekan *adm.* osoba na čelu administrativnog vodstva i predsjednik najvišeg stručnog tijela fakulteta (str. 166); **djelatnik** *adm. neol.* osoba u radnom odnosu; zaposlenik, uposlenik, radnik, službenik (str. 195); **djelovođa** *hist. adm.* službenik u administraciji (str. 196); **načelnik** *adm.* onaj koji je na čelu neke službe ili odjela u većoj instituciji (str. 689); **rektor** *adm.* univerzitetski profesor koji se nalazi na čelu nekog univerziteta (str. 1141); **stranka** *adm.* osoba koja se obraća kakvoj ustanovi, organizaciji, instituciji itd. (str. 1255)

Tri imenice označavaju kakav odjel, ured.

arhiva *adm.* odjel u kakvoj organizaciji, ustanovi, preduzeću koji se bavi spisima i dokumentima koji trebaju biti sačuvani (str. 28); **ekspozitura** *adm.* podružnica, ispostava, odjeljak, filijala (str. 264); **gruntovnica** *adm.* ured u kojem se vode zemljišne knjige; katastar (str. 343)

Četiri su imenice sa značenjem teritorija i kakvih upravnih jedinica.

komuna *adm.* općina (str. 525); **pokrajina** *pol. adm.* velika teritorijalna jedinica koja ob. ima veći stepen autonomije (str. 940); **provincija** *pol. adm.* upravno područje u nekim državama; pokrajina (str. 1083); **teritorij** (**teritorija** ž.) *adm. pol.* zemlja obuhvaćena postavljenim granicama neke upravne jedinice (države, grada i sl.) (str. 1326)

Dvanaest imenica ima različita značenja.

direkcija *adm.* uprava kojoj se na čelu nalazi direktor, glavna uprava (str. 188); **dokinuće** *adm.* službeni čin kojim se ukida postojanje čega ili se šta stavlja van snage; ukidanje, ukinuće (str. 208); **faks** *adm. žarg.* sredstvo za

slanje pismenih poruka; telefaks (str. 280); **ispitivanje** *adm*. dio istražnog postupka koji se zasniva na postavljanju pitanja i traženju odgovora (str. 409); **izdvajanje** *adm*. davanje novca u posebne svrhe (str. 431); **naslov** *adm*. ime i mjesto a. preduzeća, ustanove itd. b. stanovanja ili rada pojedinca; navode se u zaglavlju teksta; adresa (str. 723); **ovlast** *adm*. odgovornost nekog tijela ili institucije za obavljanje određenih poslova; kompetencija (str. 862); **parcela** *adm*. katastarska čestica (str. 877); **ukor** *adm*. najniža disciplinska kazna (u školi, službi itd.) (str. 1375); **saznanje** *adm*. obavijest, informacija (str. 1180); **šalter** *adm*. otvor (ranije u obliku prozora) za kojim službenici administracije, banaka i sl. sjede i rade sa strankama (str. 1285); **trebovanje** *adm*. ono što je potrebno za normalno odvijanje radnog procesa (administrativni materijal, higijenski pribor itd.) (str. 1344)

Jedna imenica ima dva značenja s etiketama *adm*. i *prav*.

predmet *prav*. *adm*. a. postupak koji se vodi na sudu ili pred nekim upravnim organom b. službeni spis; akt (str. 1003)

Sedam je glagola koji imaju i značenje administrativno.

doznačiti *adm*. naložiti posredniku (banci, pošti) da kome isplati novac (ili dade kakvu drugu vrijednost), odrediti za isplatu (str. 225); **mirovati** a. *adm*. ne iskorištavati privremeno svoja prava b. *prav*. ostajati bez promjene, u ranijem stanju (str. 655–656); **otpraviti** *adm*. napisati i poslati otpravak (str. 857); **podići** (**podignuti**) *adm*. pokrenuti postupak (str. 921); **ubirati** *adm*. naplaćivati (porez, takse i sl.) (str. 1361); **uvesti** *adm*. unijeti u knjige, dokumente; zapisati, zavesti (str. 1407); **voditi se** *adm*. biti upisan, zaveden u službene knjige (str. 1447)

Pet je pridjeva u ovoj skupini.

inkriminiran (**inkriminisan**) *adm*. *služb*. o kojem je riječ (ob. tuženi u sudskom postupku ili u policijskoj istrazi) (str. 391); **nadređen** (odr.) *adm*. koji je viši po položaju; pretpostavljen (str. 695); **nezaveden** *adm*. koji nije zaveden u službenu knjigu kao zvanični podatak (str. 766); **odnosni** *adm*. koji se odnosi na koga ili šta; dotični (str. 803); **rečeni** *adm*. taj o kome je riječ; dotični, spomenuti (str. 1136)

Osim jedinica koje imaju samo etiketu *adm*., javljaju se jedinice i s drugim etiketama, npr. *hist. adm. djelovođa*, *pol. adm. pokrajina*, *provincija*, *teritorij* (*teritorija*), *adm. službˇ. inkriminiran* (*inkriminisan*), ali i *adm. neol. djelatnik* i *adm. žarg. faks*.

3.3. Ustaljeni i vezani spojevi riječi

Sedamnaest vezanih spojeva riječi označeno je etiketom *adm*., s tim da je trima ovakvim spojevima pripisana i druga etiketa (*prav*., *hist*., *pol*.). Jedan spoj određen je kao prijedlog, a uveden je uz jedinicu *veza* (*u vezi s*/*a*/). Među kolokacijama obilježenih etiketom *adm*. najviše je imeničkih, njih 11, i to ustaljenih struktura *pridjev* + *imenica* (6), te struktura po modelu *imenica* + *imenica* (2), te spoj *s punom odgovornošću*; glagolskih je kolokacijskih struktura četiri, a to su veze s tzv. laganim glagolima[9]; jedna je veza priloška (*prilog* + *prilog*) i jedan je spoj označen kao prijedlog.

javni bilježnik[10] *prav. adm*. osoba ovlaštena za obavljanje nekih administrativno-pravnih poslova (npr. za ovjeru dokumenata i sl.) (str. 67); **deklarativni akt** *adm*. akt državnog organa čija je funkcija da zvanično utvrdi postojanje nekog prava ili odnosa koji je nastao prije donošenja akta (str. 166); **dnevni red** *adm*. popis predmeta, tačaka o kojima će se raspravljati na sjednici (str. 197); **lični dohodak** *hist. adm*. plaća (ob. na mjesečnoj osnovi) za rad pojedinca (str. 206); **lična karta** *adm*. iskaznica kojom se dokazuje vlastiti identitet; osobna karta/iskaznica (str. 592); **odvojeni život** *adm*. 1. duže razdoblje u kojem je jedan od supružnika izvan dotadašnjeg mjesta boravka bračnog para (zbog potreba službe ili terenskog rada u nekom

[9] Glagolske kolokacije u administrativnom funkcionalnom stilu opisane su u Blagus Bartolec (2017), gdje su prihvaćena tri osnovna modela glagolskih višerječnih sveza: glagolsko-prijedložne sveze (glagoli s obveznom prijedložnom dopunom koja otvara mjesto imenici ili imenskoj skupini, npr. doći do /koga, čega/, izići iz /čega/, ovisiti o /komu, čemu/, utjecati na /koga, što/ itd.), sveze s laganim glagolima (glagoli koji otvaraju mjesto imenici i s njom tvore čvrstu svezu s cjelovitim značenjem, a mogu se smatrati svi perifrazni, modalni i fazni glagoli koji u ostvarivanju zahtijevaju imensku dopunu, npr. *dati izjavu*, *izraziti zahvalnost*, *podnijeti ostavku*, *trebati pomoć* itd.), glagolsko-imenski frazemi (npr. *mlatiti praznu slamu*, *dati petama vjetra* itd.) (2017, str. 288).

[10] Spoj *javni bilježnik* dva puta je uvršten, prvi put uz *bilježnik*, čiji smo opis i pokazali u primjerima, drugi put uz *javan* (**javni bilježnik** *adm*. osoba ovlaštena za sastavljanje javnih dokumenata /ugovora i sl./, ovjeru potpisa i prijepisa i dr.; notar /str. 460/).

drugom mjestu) 2. *meton*. novčani iznos koji se na ime toga isplaćuje kao dodatak plaći (str. 810); **smrtni list** *adm*. izvod iz matične knjige umrlih (str. 1222); **lista prioriteta** *pol. adm*. popis onoga što najprije treba obaviti (str. 598); **vršilac dužnosti**[11] *adm*. onaj koji obavlja poslove koje traži kakav položaj, ali nema odgovarajuće zvanje, ili zamjenjuje odsutnog na takvom položaju (str. 1458); **s punom odgovornošću** *adm*. fraza kojom se prihvata odgovornost za šta (str. 797)

staviti na dispoziciju *adm*. razriješiti službenika ranije dužnosti i odrediti mu novu (str. 191); **stupiti na snagu** *adm*. početi važiti, vrijedjeti, primjenjivati se (str. 1261); **poduzeti adekvatne mjere** *adm*. učiniti ono što je potpuno primjereno postojećoj situaciji kako bi se ona uspješno razriješila (str. 3); **lišiti slobode** *adm*. uhapsiti (str. 598)

strogo povjerljivo *adm*. u najvećem povjerenju, u najvećoj tajnosti (str. 1258)

u vezi s(**a**) *prij.* (s I) *adm*. izriče uzročno-posljedičnu povezanost; glede, u pogledu, u odnosu na, s obzirom na, što se tiče (str. 1430)

Dakle, jedini prijedlog ili prijedloška veza s ovom etiketom u Rječniku (2010) jeste *u vezi s*(*a*).

3.4. O administrativizmima u Rječniku (2010), te u Rječniku (2010–2024) i Rječniku (2007)

Nakon prikaza ovih grupa primjera administrativizama iz Rječnika (2010), ukazat ćemo na nekoliko bitnih zapažanja vezanih za pristup ovim leksičkim jedinicama i njihovim označavanjem.

3.4.1. Prvo se tiče sinonimnih parova s ravnopravnim članovima od kojih je jedan etiketiran *adm*.,[12] a drugi ne, s tim da su svi izdvojeni sinonimi

[11] S obzirom na to da su *vršilac* i *vršitelj* tvorbeni dubleti s jednakim statusom, ovaj spoj podrazumijeva i *vršitelj dužnosti*.

[12] Uz njih se neće ponovo navoditi podaci o broju stranice iz Rječnika (2010), jer su već navedeni u prethodnim dijelovima rada.

značenjski podudarni i potpuni su ekvivalenti.[13] Tako npr. uz *adm. taksa* stoji sinonim *pristojba*, a odrednička riječ *pristojba* nema nikakve etikete (str. 1050); *adm. nadležan*, ali *mjerodavan* nema etiketu (str. 660); *adm. prijavnica*, ali je *prijava* bez etikete (str. 1036–1037); *adm. posudbenica*, ali *revers* je nema (str. 1146); *adm. djelatnik*, ali niti jedan od navedenih sinonima *zaposlenik*, *uposlenik*, *radnik*, *službenik*, kada su samostalne odrednice, nema etiketu *adm.* (str. 1497, 1388, 1101, 1215); *adm. ekspozitura*, no *podružnica*, *ispostava*, *odjeljak*, *filijala* bez nje su (str. 926, 412, 799[14], 288); *adm. komuna*, ali *općina* nema etiketu (str. 828); *adm. nadređen* (odr.), ali *pretpostavljeni* nema etiketu (str. 1026); *adm. odnosni*, ali *dotični* opet nema (str. 222); *adm. rečeni*, no *dotični* nema, a *spomenuti* nije ni uvršteno kao samostalna odrednica već samo kao prid. trp. glagola *spomenuti*, koji nema upotrebnu etiketu (str. 1233). S druge strane, u Rječniku (2010) nalaze se i parovi čija su oba člana etiketirana: *adm. okružnica* i *adm. cirkular*, *adm. katastar* i *adm. gruntovnica*, *adm. provincija* i *adm. pokrajina*, što znači da se samo označeni članovi sinonimnih parova smatraju administrativizmima, a oni bez etikete općeupotrebnom leksikom. No, mnogi se ne bi složili s tim, uzimajući u obzir navedene primjere: *mjerodavan* je jednako specifično za administrativni stil bosanskoga jezika koliko i *nadležan*; *zaposlenik*, *uposlenik*, *službenik* je jednako značajka administrativnog stila bosanskoga koliko i *djelatnik*; tako bi *imenovani* ili *rečeni* bio administrativizam, a *spomenuti* ne i sl. Dalje, sama imenica *službenik* nije izdvojena kao administrativizam premda nije rijetko da se imenica u značenju kakve osobe koja obavlja neku dužnost opisuje kao *službenik u...* Zato ćemo uporediti i stanje u drugim rječnicima za neke od izdvojenih primjera.

[13] Naravno, ovdje je riječ samo o određenim značenjima.

[14] Uz *odjeljak* čak nije uneseno značenje adekvatno sinonimu *ekspozitura*.

Tabela 1. *Uporedba određenih jedinica u rječnicima bosanskog jezika*[15]

	Rječnik bosanskoga jezika (2010)	***Rječnik bosanskog jezika (2010–2024)***	***Rječnik bosanskog jezika (2007)***
nadležan	*adm.*	*adm.*	(nema)
mjerodavan	(nema)	*pravn.*	(nema)
djelatnik	*adm. neol.*	(nema)	(nema)
nadređeni	*adm.*	(nema)	(nema)[16]
odnosni	*adm.*	(nema)	–
dotični	(nema)	*adm. iron.*	(nema)
imenovani	*adm.*	*adm.*	–

Prikaz jezičkih jedinica s etiketama ili bez njih jasno ukazuje na različit pristup ovim pojavama, s tim da posebno ističemo da Rječnik (2007) nema ovdje nijednu dodijeljenu etiketu *adm.*, a ni kakvu drugu. Višetomni Rječnik (2010–2024), nažalost, nije završen, pa se ne mogu uporediti sve pojave koje bi nam dale potpuniju sliku o pristupu ovom fenomenu te ćemo moći uporediti samo određene jedinice s pristupom u drugim rječnicima. Nakon ovoga može se nagovijestiti da su ipak u Rječniku (2010) predstavljeni samo administrativizmi u užem smislu – *nadležan* umjesto *mjerodavan*; *djelatnik* umjesto *zaposlenik*, *uposlenik*, *radnik*, *službenik*; *nadređeni* umjesto *pretpostavljeni*; *odnosni* umjesto *dotični*; *rečeni* umjesto *dotični*; *imenovani* umjesto *spomenuti*; *taksa* umjesto *pristojba*; *posudbenica* umjesto *revers*; *ekspozitura* umjesto *podružnica*, *ispostava*, *odjeljak*, *filijala*; ali administrativizmi su i *okružnica* i *cirkular*, i *katastar* i *gruntovnica*, i *provincija* i *pokrajina*. No, sagledat ćemo i ostala pitanja.

[15] U svim tabelama u ovom radu izostanak upotrebne etikete uz određenu jedinicu predstavljeno je oznakom (*nema*), a izostanak jedinice kao odrednice oznakom –.

[16] Nije uvršteno kao samostalna jedinica nego kao prid. trp. glagola *nadrediti*.

3.4.2. Drugo jeste dilema izazvana nedosljednošću u označavanju etiketom *adm*. jedinica iz istoga ili sličnoga značenjskog polja. Tako uz izdvojene imenice sa završetkom *-ica* i značenjem kakvoga dokumenta, isprave, obrasca,[17] kako smo i vidjeli u obje grupe primjera leksičkih jedinica, stoji etiketa *adm*. No, u Rječniku (2010) postoji i čitav niz drugih imenica s istim sufiksom i značenjem kakve isprave ili obrasca uz koje nije upisana etiketa, a koje zaslužuju istu upotrebnu etiketu, te donosimo nekoliko takvih.

> **dostavnica** pismena potvrda o dostavi (str. 220); **dopisnica** poštanska karta bez slike koja se koristi za dopisivanje, dopisna karta (str. 215); **doznačnica** isprava kojom se šta doznačava (str. 225); **ispisnica** potvrda o ispisu koju daje organizacija, stranka, klub, udruženje i sl. svom bivšem članu (str. 409); **ispričnica** pismena isprika kojom se opravdava izostanak iz škole; opravdanje (str. 414); **istupnica** potvrda o istupanju iz članstva; ispisnica (str. 421); **izvoznica** isprava kojom se potvrđuje dozvola izvoženja (str. 450); **narudžbenica** obrazac kojim se šta naručuje; porudžbenica (721); **pristupnica** formular koji se popunjava prilikom pristupanja kakvom društvu, udruženju, organizaciji i sl. (str. 1051); **propusnica** isprava, dokument kojim se ko ili šta propušta, pušta da prođe, uđe (str. 1073)

Kako smatramo da među ovim imenicama ne bi trebalo biti razlike u pogledu dodjeljivanja upotrebne etikete, uporedit ćemo nekoliko ovih imenica na *-ica* i u drugim rječnicima.

[17] Babić za imenice tvorene sufiksom *-ica* sa značenjem isprave, obrasca navodi sljedeće: *dopisnica*, *dostavnica*, *doznačnica*, *ispisnica*, *iskaznica*, *ispričnica*, *izvoznica*, *obavjesnica*, *obrtnica*, *obveznica*, *okružnica*, *optužnica*, *otpremnica*, *otpusnica*, *pohvalnica*, *popisnica*, *popratnica*, *posjetnica*, *pozivnica*, *požurnica*, *prijavnica*, *pristupnica*, *propusnica*, *putnica*, *razrješnica*, *ulaznica*, *upisnica*, *uplatnica*, *uputnica*, *zadužnica*, *zahtjevnica*, *vrijednosnica*, *narudžbenica*, *tiskanica*... (Babić, 2002, str. 184).

Tabela 2. *Uporedba određenih jedinica u rječnicima bosanskog jezika*

	Rječnik bosanskoga jezika (2010)	***Rječnik bosanskog jezika (2010–2024)***	***Rječnik bosanskog jezika (2007)***
domovnica	*adm. neol.*	*povj. adm. netip.*	–
pasoš	(nema)	*adm. službˇ.*	(nema)
legitimacija	*adm.*	*adm.*	(nema)
dostavnica	(nema)	*adm. trg.*	(nema)
ispisnica	(nema)	*adm.*	(nema)
ispričnica	(nema)	*ekspr. povj. škol. netip.*	(nema)
doznačnica	(nema)	*adm. rij.*	–
narudžbenica	(nema)	*trg. ekon. adm.*	(nema)[18]

Kao i prethodna uporedba, i ova daje sliku različitoga kriterija prilikom dodjeljivanja etiketa ovim imenicama. Valja naglasiti da u Rječniku (2007) opet nema zabilježenih upotrebnih etiketa, te da su ove imenice dosljednije označene etiketom *adm*. u Rječniku (2010–2024) negoli u Rječniku (2010). U ovom pak slučaju ne bismo se složili s odabirom leksema u Rječniku (2010) kojima je dodijeljena etiketa *adm*. naprema onih kojima nije, odnosno nismo saglasni da su imenice kao npr. *otpremnica*, *otpusnica*, *popratnica*, *posudbenica*, *prijemnica*, *priznanica*, *uplatnica*, *uputnica*, *legitimacija*, *prijavnica*, *uvoznica*, *smrtovnica* itd. administrativizmi – bilo u užem bilo u širem značenju, a da imenice *dostavnica*, *dopisnica*, *doznačnica*, *ispisnica*, *istupnica*, *izvoznica*, *narudžbenica*, *pristupnica*, *propusnica* itd. nisu. Jednak je tvorbeni model, značenje se svodi na jednak obrazac (a + -ica → stvar / isprava, obrazac/ Babić, 2002, str. 184), a i upotreba je jednako određena na administraciju i takve poslove. Istaknut ćemo samo jedan primjer koji nas ne može uvjeriti da obje imenice ne zaslužuju isti status (kakav god bio): *uvoznica* ima etiketu *adm*., no *izvoznica* nema. Isti je slučaj i s drugim primjerima iz drugih skupina, npr. *molba* i *rješenje* imaju etikete *adm*.

[18] *Administrativni obrazac kojim se naručuje* (Čedić i dr., 2007, str. 422).

prav., *žalba* samo *prav*., *zahtjev* nikakvu (str. 1536, 1476); *dopis* ima etiketu *adm*., *spis* dvije etikete *prav*. *adm*., a *izvještaj*, *isprava*, *dokument* nemaju nikakvu (str. 448, 412, 210). Dalje, u grupi primjera koje označavaju kakvu osobu, nalaze se imenice *dekan* i *rektor* s etiketom *adm*., a nemaju je npr. ni *prodekan* ni *prorektor*, ali ni *sekretar*[19] ni *direktor* (str. 1060, 1074, 1183, 188), potom *adm*. *načelnik*, a bez etikete su npr. *predsjednik*, *namještenik*, *pripravnik*, *nadzornik* (str. 1004, 710, 1047, 696), kao i *pol*. *adm*. *ataše*, a nema nikakvu etiketu *ambasador* (str. 16). Potom imenice sa značenjem kakve upravne i administrativne jedinice kao *pokrajina*, *provincija*, *kanton*, *komuna* obilježene su etiketama *pol*. *adm*., dok su *distrikt*, *okrug*, *općina* bez ikakvog obilježja (str. 192, 820, 828). Neke imenice kao *arhiva*, *gruntovnica*, *knjigovodstvo*, *računovodstvo*, koje označavaju odjel, ured, dio preduzeća ili ustanove, imaju etiketu *adm*., neke kao npr. *blagajna*, *sekretarijat*, *pisarnica* nemaju (str. 72, 1184, 900) (usto da dodamo: iako su *knjigovodstvo* i *računovodstvo* označeni *adm*., imenice *knjigovođa* i *računovođa* nisu /str. 512, 1099/). Izdvojit ćemo još tri imenice, odnosno njihova značenja označena kao *adm*. i značenja koja nisu: *adm*. *katastar* ima dva značenja i oba su označena jednako, pa je *adm*. 1. sređeni službeni popis zemljišta 2. *meton*. mjesto (ustanova, dio ustanove, zgrada, prostorija) gdje se taj popis nalazi; *prijavnica* također ima dva značenja, ali je samo jedno označeno kao *adm*., pa je 1. *adm*. obrazac kojim se ko ili šta prijavljuje; prijava, ali 2. prostorija gdje se prijavljuje posjeta kakvoj ustanovi; i na kraju, *gruntovnica* je 1. zemljišna knjiga u koju se unose podaci o nekretninama, vlasničkim odnosima i teretima nad njima, ali je 2. *adm*. ured u kojem se vode zemljišne knjige; katastar. Imenica *katastar* iz prve je skupine primjera za koje smo naznačili da su sva njihova značenja obilježena kao *adm*. – pa je to i popis i prostorija gdje se on nalazi; imenica *prijavnica* je iz druge skupine primjera gdje je samo jedno značenje tako obilježeno – pa je *adm*. obrazac, ali prostorija nije; i imenica *gruntovnica* je iz druge skupine – pa je *adm*. ured, ali knjiga nije. Dalje, ako su *supotpis* i *supotpisati* označeni kao *adm*., i *potpis* i *potpisati* trebali bi imati istu oznaku, a nemaju je (str. 982). Neusklađenost

[19] Ni ustaljeni spoj riječi *generalni sekretar* nema nikakvu etiketu.

i neujednačenost obilježavanja sličnih, srodnih značenja koja bi trebala biti jednako tretirana – s etiketom ili bez nje – problem je koji je evidentan. Prema tome, pristup ovakvim jedinicama nije ujednačen niti su jedinice jednoobrazno označene – bez obzira na to da li ovakve jedinice smatrali administrativizmima u užem ili širem smislu, valja ih obilježiti jednako.

I u ovom ćemo slučaju uporediti stanje u drugim rječnicima.

Tabela 3. *Uporedba određenih jedinica u rječnicima bosanskog jezika*

	Rječnik bosanskoga jezika (2010)	***Rječnik bosanskog jezika (2010–2024)***	***Rječnik bosanskog jezika (2007)***
dopis	*adm.*	*adm.*	(nema)
izvještaj	(nema)	*adm. pol.*	(nema)
načelnik	*adm.*	*adm.*	(nema)
direktor	(nema)	(nema)	(nema)
ataše	*pol. adm.*	*dipl.*	(nema)
ambasador	(nema)	(nema)	(nema)
kanton	*adm.*	*pol. adm.*	(nema)
općina	(nema)	*adm.*	(nema)
knjigovodstvo	*adm.*	(nema)	(nema)
blagajna	(nema)	(nema)	(nema)

Uporedba ni ovdje nije pokazala ujednačeniji pristup rječnika kada je riječ o proglašavanju ovih jedinica administrativizmima.

3.4.3. I na kraju, izdvajamo neke jedinice i njihova značenja tipične za upotrebu u administraciji, obilježene kakvim drugim etiketama ili slučajeve kada nemaju nikakvu etiketu uza se. U Rječniku (2010) s etiketom *služb.* navodi se npr. **očevid** *služb.* utvrđivanje činjenica i okolnosti koje vrše pravosudni ili upravni organi na mjestu izvršenja krivičnog ili prekršajnog

djela; uviđaj[20] (str. 793), te ustaljeni izrazi riječi: **informativni razgovor** *služb.* razgovor kojim se nastoje prikupiti informacije od osobe koja ih vjerovatno ili sigurno posjeduje (ob. se provodi za potrebe policijske istrage) (str. 389), **na licu mjesta** *služb.* na mjestu događaja (str. 592), a uz pridjev **inkriminiran** (**inkriminisan**) stoje obje etikete, i *služb*. i *adm*. (*adm*. *služb*. o kojem je riječ /ob. tuženi u sudskom postupku ili u policijskoj istrazi/) (str. 391). Na osnovu prikazanoga, etiketa *služb*. dodjeljuje se jedinicama čestim u policijskoj komunikaciji. No, u literaturi je za neke od njih utvrđeno da su administrativizmi, pa je ustaljeni spoj *na licu mjesta* frazeologizirani administrativizam veoma dobro potvrđen različitim vrstama administrativnih tekstova, a čest je u policijskim izvješćima i novinskim prikazima događaja ili događanja (Hudeček, 2020, str. 68). Ovome u prilog ide i već navedeni administrativizam iz Rječnika (2010) **ispitivanje** (*adm*. dio istražnog postupka koji se zasniva na postavljanju pitanja i traženju odgovora), koji se koristi u policijskoj službi, no označen je kao administrativizam. S druge strane, **saslušanje** ima značenje s etiketom *prav*. i sinonim *ispitivanje* (*prav*. postupak prikupljanja informacija u istražnom ili sl. postupku postavljanjem pitanja i traženjem odgovora; ispitivanje) (str. 1176). Iako su već nabrojane neke jedinice specifične za upotrebu u administraciji, a koje nemaju nikakvu etiketu, nabrojat ćemo još njih nekoliko zbog kojih vrijedi preispitati kriterij o dodjeli etikete *adm*. ili bar zbog nekih od njih. Tako nemaju etiketu *adm*. ni imenice odnosno pojedina njihova značenja:[21] *akt* (/mn. akti/ a. čin, djelo, postupak b. službeni spis, dokument) (str. 11), *činovnik* (1. zaposlenik koji obavlja administrativne poslove 2. službenik) (str. 139), *dokumentacija* (1. skup dokumenata 2. dokazivanje, potkrepljivanje, podupiranje dokumentima; dokumentiranje) (str. 210), *lice* (*meton*. osoba: *sumnjiva ~a*) (str. 592), *ovjera* (službena potvrda istinitosti čega; verifikacija) (str. 861), *pisar* (niži administrativni službenik; bilježnik, ćato) (str. 900), *pretres* (službeni pregled, pretraga; premetačina) (str. 1026), *promaknuće* (unapređenje u službi; promocija) (str. 1069),

[20] No, kada se navodi *uviđaj*, etiketa nije *služb*. nego *prav*. (str. 1407).

[21] Dakle, donosimo opet samo značenja za koja smatramo da odgovaraju komunikaciji u administraciji.

referat (pismeni izvještaj službenoga karaktera) (str. 1138), *referent* (službenik čije je zaduženje da analizira neko područje jedne određene djelatnosti i da izvještava o tome) (str. 1138), *uprava* (1. grana državne djelatnosti; izvršna vlast koja upravlja nekim javnim poslovima; ima zadatak da provodi zakon i druge propise 2. *meton*. zgrada u kojoj je takva ustanova smještena 3. organ koji vodi poslove, koji upravlja 4. upravljanje, rukovođenje) itd. (str. 1388), ni glagoli odnosno pojedina njihova značenja: *imenovati* (postaviti/postavljati koga na dužnost, čast ili položaj: ~ *za konzula*) (str. 384), *podnijeti* (uputiti zahtjev kakvoj službi ili sl.: ~ *žalbu*, ~ *amandman*) (str. 924), *provesti* (izvršiti, ostvariti, izvesti, primijeniti: ~ *odredbe ugovora*) (str. 1083), *vršiti* (biti nosilac kakve radnje, posla, zadatka; obavljati, činiti, izvoditi, provoditi: ~ *dužnost*, ~ *pripreme*) (str. 1458), *zaključiti* (ugovoriti, utvrditi, sklopiti, uglaviti, pogoditi /mir, ugovor, sporazum, posao i sl./) (str. 1481), ni npr. pridjev *sukladan* (koji je u skladu s drugim, koji se slaže s čim: ~*dni propisi*, *zakon* ~ *ustavu*) (str. 1265), ni prilog npr. *zaključno* (s krajnim rokom: ~ *do kraja jula*) (str. 1481), kao niti jedan drugi prijedlog ili prijedložna veza osim *u vezi s*(*a*), pa ni *glede rij*. (str. 317), *posredstvom* (str. 971), *putem* (str. 1096), *sukladno* (str. 1265), *u skladu s*(*a*) (str. 1202), niti npr. izraz *biti dužan* (imati dužnost, obavezu prema kome ili čemu) (str. 243), *tekuća pitanja* (dodatne, sporedne teme koje su na dnevnom redu kakve sjednice ili sl.; razno) (str. 902).[22] S druge strane, pojedine jedinice koje obilježavaju administrativni stil kao npr. prijedloški izrazi *na osnovu*/*osnovi* ili *na temelju* nisu uvršteni u Rječnik (2010), kao ni spojevi *službeno lice* ili *službena osoba*, *odgovorno lice* ili *odgovorna osoba*, *biti obavezan*, *biti u mogućnosti*, *imati pravo*, niti *u prilogu*, *s poštovanjem* te o njihovoj ocjeni ne možemo ni suditi. No, još jednom ćemo konsultirati i druge rječnike bosanskoga jezika.

[22] Bez ikakve etikete su i spojevi *budući da* (vezn.) (str. 69), *u slučaju potrebe* (str. 983).

Tabela 4. *Uporedba određenih jedinica u rječnicima bosanskog jezika*

	Rječnik bosanskoga jezika (2010)	***Rječnik bosanskog jezika (2010–2024)***	***Rječnik bosanskog jezika (2007)***
akt	(nema)	*adm.*	(nema)
dokumentacija	(nema)	*adm. pravn.* (*)[23]	(nema)
lice	(nema)	*adm.*[24]	(nema)
ovjera	(nema)	*adm. služb.*	(nema)
podnijeti	(nema)	*adm. pravn.*	(nema)
glede	*rij.*	*netip.*	–
pravno lice	*prav.*[25]	*pravn. adm.*	–
fizičko lice	(nema)[26]	*pravn. adm.*	–

I nakon ove uporedbe može se vidjeti razlika u pristupima i ocjeni administrativizama među rječnicima, i ovdje mislimo na Rječnik (2010) i Rječnik (2010–2024) (Rječnik, 2007, dakle, nema niti jednu zabilježenu etiketu u posmatranim primjerima) – u Rječniku (2010–2024) više je izdvojenih leksema i sintagmatskih izraza prepoznatih kao specifičnosti administrativne komunikacije i stila negoli u Rječniku (2010). Dalje, još jednu neujednačenost zapažamo u Rječniku (2010) i kada je riječ o raspodjeli

[23] Dok su u Rječniku (2010) opisana dva značenja, u ovom rječniku *dokumentacija* ih ima četiri – dva jednaka kao u Rječniku (2010), a treće ima istaknutu etiketu: 1. skup dokumenata; dokumentarij 2. potkrepljivanje neke tvrdnje dokumentima, dokazivanje pisanim putem 3. *adm. pravn.* kompletirana dokumenta potrebna za neki predmet, za neku dozvolu i sl. [*uredna ~a*, *kompletna ~a*, *kompletirana ~a*; *sakupiti ~u*] 4. skup pisanih materijala u kompjuteru ili štampana knjižica sa uputama za korišćenje opreme i programā (Jahić, 2010, str. 104).

[24] Ovaj rječnik u natuknici *lice* sadrži i sintagmatske izraze s etiketama *adm.*: ***pravno ~e*** *pravn. adm.* zakonom priznata, registrirana organizacija; ***fizičko ~e*** *pravn. adm.* pojedinac, građanin kao nosilac prava i obaveza [*pravna i fizička ~a*]; ***dotično ~e*** *adm. razg.* (+ *eufem.*) određena osoba na koju se nešto odnosi (Jahić, 2012, str. 221).

[25] ***pravno lice*** *prav.* organizacija, udruženje, institucija, ustanova i sl. kao nosilac prava i obaveza; pravna osoba (str. 997).

[26] ***fizičko lice; fizička osoba*** pojedinac kao nosilac prava i obaveza u pravnom smislu (*supr.* pravno lice, pravna osoba) (str. 290).

etikete *prav*. izrazima *pravno lice* i *fizičko lice*, koji, kako se vidi, u Rječniku (2010–2024) imaju etikete *pravn*. *adm*.: dok je *pravno lice* (*pravna osoba*) označeno etiketom *prav*., *fizičko lice* (*fizička osoba*) nije, premda mu je naznačen antonim *pravno lice* – a antonimi trebaju jednaku etiketu. No, ovakav odnos spram administrativizama nije nedostatak samo jednog rječnika niti je prepoznat samo u rječnicima bosanskog jezika – i "u hrvatskim se jednojezičnim rječnicima administrativizmi, riječi ili izrazi tipični za administrativni stil, donose nesustavno i označuju oznakama *admin*, *prav*. i/ili *fin*." ili se ne donose, a osobito oni koji se ne ostvaruju na leksičkoj razini (Hudeček, 2020, str. 57), a razlozi se traže u brzim promjenama ovoga dijela leksika: "Neusustavljeno lingvostilističko označivanje administrativizama odražava njihovu pripadnost onom dijelu leksika koji podliježe brzim promjenama, posebice unatrag petnaestak godina, te pokazuje kako rječnici hrvatskoga jezika u leksikografskome opisu komunikacijskoga sustava prate dinamiku jezične stvarnosti" (Tikvica, 2009, str. 11).[27] Stoga, pored svega iznesenog, ukazujemo na to da budući leksikografski priručnici u svojim lingvostiličkim kvalifikacijama (ili kakvi drugi priručnici) obrate pažnju i na kraći lik glagolskoga priloga – *počev*,[28] te na niz leksema i izraza čiji su puni izrazi jednako kao i njihove skraćenice neizostavan dio administrativne komunikacije (jer se ona uglavnom odvija u pisanom obliku): n. r. *na ruke*; m. s. *među spise*; N. B. *nota bene*, *pazi dobro*, *napomena*; N. N. *neimenovani*; M. P. *mjesto pečata*; v. r. *vlastitom rukom*, *vlastoručno*[29] itd.

[27] Autorica je ovo zaključila uporedivši tri administrativizma *djelatnik*, *nadnevak* i *privitak* i njihove lingvostilističke kvalifikacije u trima rječnicima hrvatskoga jezika različitih autora i godina izdanja. Dalje, tvrdi autorica: "U ovim se administrativizmima ogleda poteškoća funkcionalnoga označivanja, jer su oni češće neispravno smatrani standardizmima, nego specifičnim odlikama administrativne komunikacije" (Tikvica, 2009, str. 11). U ovom su radu predstavljene teškoće vezane za lingvostilističke odrednice, njihovo shvatanje i tumačenje u rječnicima hrvatskoga jezika što je, uvjerili smo se i sami u toku ovog istraživanja, ozbiljan problem leksikografskih priručnika koji otežava tumačenje i stilističke i normativne vrijednosti leksema.

[28] On nije posebno unesen u Rječnik (2010) niti je na kakav drugi način pažnja ukazana na njegovu čestoću u administrativnom stilu (str. 917).

[29] Ni pridjev *vlastoručan* ni prilog *vlastoručno* u Rječniku (2010) nisu određeni kakvom etiketom (str. 1445).

Prema tome, valja promišljati da se i određene skraćenice, ili makar njihovi puni nazivi, ubroje u administrativizme.

3.4.4. Kada je riječ o normativnoj ocjeni administrativizama, samo jednom nije dodijeljen status standardiziranog lika u Rječniku (2010) – administrativizmu *putovnica*. Prijedlog *glede*, koji i nema etiketu *adm*. niti u jednom rječniku, ocijenjen je ili *rij*. (Rječnik, 2010) ili *netip*. (Rječnik, 2010–2024), a upravo je prijedlog *glede* uziman kao primjer jezičke inflacije u administrativnome stilu – širenja u upotrebi jednog načina izražavanja na štetu ostalih sinonimnih načina (Silić, 2006, str. 71; Silić – Pranjković, 2005, str. 380)[30]. Pridjev *isti*, koji se vrlo često koristi u administrativnim tekstovima u značenju *spomenuti*, *navedeni*, a čija se upotreba vrlo često nije dobro ocjenjivala, u Rječniku (2010) nema takvog značenja ni bez etikete niti s njom (str. 417), dok u Rječniku (2010–2024) ima i takvo značenje i etiketu (*adm*. spomenuti) (Jahić, 2011, str. 303), što znači da Rječnik (2010) ovom pridjevu ne daje ni status administrativizma niti je njegova upotreba odlika standardnog jezika. Kako smo vidjeli u primjerima ustaljenih spojeva riječi, četiri spoja s glagolom nepotpunog značenja i imenicom kao dopunom označena su etiketom *adm*., odnosno sva četiri su spoja dekomponirani predikati umjesto kojih se bar za dva može upotrijebiti glagolski predikat (*stupa na snagu* – vrijedjeti, *lišiti slobode* – uhapsiti). Administrativizmi dakle imaju vrlo jaku poziciju i toliko su uvriježeni u upotrebi u jednom stilu s vrlo velikim utjecajem i na druge stilove, ali i na normu, pa Rječnik (2010) ipak prepoznaje ovu odliku kao normativno opravdanu upotrebu i daje mogućnost, makar na mala vrata, da postanu sastavni dio standardizirane leksike administrativnog stila bosanskoga jezika. O pasivu s konstrukcijom *od strane* ne mogu se dobiti nikakva saznanja o normativnom statusu ili upotrebnoj vrijednosti jer konstrukcija *od strane* nije našla svoje mjesto u Rječniku (2010).[31]

[30] Ovaj se prijedlog samo koristi i zamjenjuje *s obzirom na*, *s gledišta*, *sa stajališta*, *što se tiče*, *kad je riječ*, *kad je posrijedi* / *kad su posrijedi*, *imajući u vidu*, *imajući na umu*, *uvažavajući*, *uzevši u obzir*, *u vezi* / *svezi s*(*a*), *gledajući na*, *polazeći od* itd.

[31] Odrednica *strana* nema uza se pribilježenu ovu konstrukciju (str. 1254–1255).

4. ZAKLJUČAK

Nakon što smo prikazali sve jedinice označene kao administrativizmi u Rječniku (2010), njih 114, analizirali smo primjere ili skupine primjera koji su najviše budili interesiranje, te ih uporedili s istim primjerima u Rječniku (2010–2024) i Rječniku (2007), potom smo izdvojili i neke jedinice koje nemaju upotrebnu etiketu *adm*., a koje bi je mogle ili trebale imati, kao i one koje nisu uvrštene u Rječnik (2010). Sve uporedbe nisu bile moguće jer višetomni Rječnik (2010–2024) nije završen, te se o statusu mnogih jedinica ne može govoriti; s druge strane, Rječnik (2007) niti uz jednu odabranu jedinicu nema etiketu, te je dalja analiza građe ovog rječnika potpuno bespotrebna. No, valja istaći zapažanje da je u Rječniku (2010–2024) više istih jedinica obilježeno etiketom *adm*. negoli u Rječniku (2010), a da se nerijetko u ovim rječnicima susreću različite ocjene jedinica koje zavređuju ili ne zavređuju etiketu *adm*. O pristupu administrativizmima u Rječniku (2010) možemo istaći kao najbitnije: mali je broj jedinica označenih ovom etiketom, te mnoge jedinice koje bi trebale imati ovaj status nisu se našle u toj skupini – ili su bez ikakve etikete ili s etiketama *prav*. i *služb*.; kriterij nije potpuno ujednačen i osnovna polazišta nisu provedena dokraja za svaku jedinicu pri dodjeli upotrebne etikete; mnogi ustaljeni skupovi riječi koji su trebali biti označeni ovom etiketom ili je nemaju ili pak nisu uvršteni u građu, što opet znači da se mnoge jedinice izvan leksičke razine ni u ovom rječniku ne prepoznaju kao administrativizmi; kao administrativizmi se ne prepoznaju ni određeni pleonazmi, pa nisu ni uvršteni među građu (npr. *posredstvom*, *putem*). Zbog svega navedenog nerijetko nije jasna kvalifikacija – radi li se o jedinici koja nije obilježena kao administrativizam zbog toga što se ne smatra dijelom standarda ili iz kakva drugog razloga. Na osnovu uvrštenih jedinica koje su označene kao administrativizmi u Rječniku (2010) zaključujemo da adminstrativizmima nisu smatrane nestandardizirane lekseme ili spojevi riječi, jedinice koje su odlika administrativne komunikacije općenito niti neke lekseme kojima treba dati prednost u ovom stilu u odnosu na sinonim iz standarda kako smo navedeni na zaključak u jednoj grupi primjera (*nadležan* : *mjerodavan*, *djelatnik* : *za-*

poslenik, *uposlenik*, *radnik*, *službenik*; *nadređeni* : *pretpostavljeni*; *odnosni* : *dotični*; *rečeni* : *dotični*; *imenovani* : *spomenuti*; *taksa* : *pristojba*; *posudbenica* : *revers*; *ekspozitura* : *podružnica*, *ispostava*, *odjeljak*, *filijala*), nego su administrativizmi shvaćeni kao dio standardnog sistema komunikacije, jedinice čije je značenje izniklo iz administracije i takvo se koristi. A kako je izostavljena odrednica i etiketa *administrativizam* u ovom rječniku, kao i u ostalima, ne može se ni uporediti njeno značenje s određenim jedinicama označenim etiketom *adm*. S obzirom na to da rječnici bosanskoga jezika nisu usaglašeni u vezi s tim šta jeste administrativizam, u užem ili širem smislu, koje su odlike dopustive, a koje nedopustive u administrativnom stilu, koje su poželjne, a koje nepoželjne, za neke odlike administrativnih tekstova na bosanskom jeziku i dalje se ne može utvrditi pripadaju li administrativnom stilu standardnog jezika ili pak samo administrativnom stilu. U ovom radu pokušali smo natuknuti osnovne probleme pri odabiru takvih jedinica te dati smjernice za buduće popise ovog sloja jezika. Leksikološka literatura bosanskog jezika bavila se leksemama i njihovom lingvostilističkom kvalifikacijom – za neke je odredila pripadnost administrativnom funkcionalnom stilu, a na normativnim priručnicima i savjetnicima ostalo je da se pozabave svim drugim pitanjima vezanim za administrativizme – kako onima koji su već dobili status standardizma, tako i onima čija je upotreba svojstvena za ovaj stil, ali kome status standardizma nije dodijeljen, a sve kako bi se utvrdili normativno nedopustivi, dopustivi i poželjni administrativizmi.

IZVORI I LITERATURA

Anić, V., 2006. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber.

Babić, S., 2002. *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku (treće, poboljšano izdanje)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nakladni zavod Globus.

Blagus Bartolec, G., 2017. "Glagolske kolokacije u administrativnome funkcionalnom stilu". *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 43/2, str. 285–309.

Čedić, I. et al., 2007. *Rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.

Čedić, I., 1999. *Školski rječnik lingvističkih termina u bosanskom jeziku*. Sarajevo: Institut za jezik.

Ćužić, T., 2016. "Funkcionalni stilovi u pravopisnome kontekstu (tekstu)". *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 42/2, str. 353–378.

Halilović, S., Palić, I., Šehović, A., 2010. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet.

Hudeček, L., 2020. "Administrativizmi u rječniku (na primjeru Hrvatskoga mrežnog rječnika – Mrežnika)". U: Glušac, M. ur. Zbornik radova *Od norme do uporabe 2*. Osijek – Zagreb: Filozofski fakultet – Hrvatska sveučilišna naklada, str. 53–76.

Hudeček, L., Lewis, K., Mihaljević, M., 2011. "Pleonazmi u hrvatskome standardnom jeziku", *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37/1, str. 41–72.

Jahić, Dž., 2010–2024. *Rječnik bosanskog jezika*, tomovi 1–11. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Bošnjačka asocijacija 33.

Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I., 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.

Jezični priručnik Coca-Cole HBC Hrvatska, 2011. prir. Hudeček, L., Matković, M. (u suradnji s Igorom Ćutkom). Zagreb: Coca-Cola HBC Hrvatska d.o.o. Dostupno na: http://www.gfos.unios.hr/images/jezicni-prirucnik-coca-cole-hbc-hrvatska-02-2012-1.pdf [26. 5. 2025].

Katnić-Bakaršić, M., 2001. *Stilistika (priručnik za studente)*. Sarajevo: Ljiljan.

Klajn, I., Šipka, M., 2006. *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.

Mihaljević, M., 2002. "Funkcionalni stilovi hrvatskoga (standardnog) jezika". *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 28, str. 325–343.

Mihaljević, M., 2020. "Osobni podstil – nazivlje i razvoj u prvoj polovici 20. stoljeća". U: Glušac, M. ur. Zbornik radova *Od norme do uporabe 2*. Osijek – Zagreb: Filozofski fakultet – Hrvatska sveučilišna naklada, str. 11–52.

Mihaljević, M., Kovačević, B., 2006. "Frazemi kroz funkcionalne stilove". *Jezik*, 53/1, str. 1–15.

Pranjković, I., 1996. "Funkcionalni stilovi i sintaksa". *Suvremena lingvistika*, 41/42, 1–2, str. 519–527.

Silić, J., 2006. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.

Silić, J., Pranjković, I., 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Tikvica, Lj., 2009. "Lingvostilističke odrednice u rječnicima hrvatskoga jezika. O nekim poteškoćama stilističkoga označivanja u jezikoslovnoj leksikografiji". *Studia lexicographica*, 3, 1–2 (4–5), str. 5–13.

Tošović, B., 2002. *Funkcionalni stilovi*. Beograd: Beogradska knjiga.

Vujanić, M. et al., 2007. *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

ADMINISTRATIVE EXPRESSIONS IN THE STANDARD BOSNIAN LANGUAGE

Abstract

Contemporary linguistic research has increasingly focused on the administrative functional style, its substyles, nature and peculiarities, shortcomings and flaws, as well as influences on other styles. Numerous works dealing with this topic from different aspects have been published. Here, we are referring primarily to works from Croatian and Serbian studies, and in order to point out the importance of dealing with this style in Bosnian studies as well and to encourage the development of Bosnian research in this direction, we dedicate this work to an important characteristic of the administrative style – administrative expressions. Administrative expressions – lexemes, constructions and phrases – are typical features of the administrative style and are used in its genres. In order to determine administrative expressions in the Bosnian language and confirm their status, it is first necessary to gain insight into the lexicographical manuals of the Bosnian language in order to understand the relationship of these normative manuals to the lexemes and expressions that are recognized as units characteristic of the administrative style of the Bosnian language, which is also the main goal of this work. Since *Rječnik bosanskoga jezika* [The Bosnian Language Dictionary] (Halilović – Palić – Šehović, 2010) also has a normative assessment of the included units, we deem appropriate to begin this type of analysis with the content of this dictionary, while the other Bosnain language dictionaries, namely, *Rječnik bosanskog jezika* (Čedić et al., 2007) and the multi-volume *Rječnik bosanskog jezika* (Jahić, 2010–2024) served for additional comparison and consultation.

Keywords: *administrative expressions, Bosnian language, lexis, phrases, pleonasm, norm*

DOI: 10.46352/23036990.2025.129
Primljen/Received: 25. 9. 2025. UDK/UDC 81'373.7(497.16Rožaje):305-055.2
Prihvaćen/Accepted: 17. 10. 2025. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

DŽENISA MUJEVIĆ

STEREOTIPNI IDEALI FIZIČKE LJEPOTE I MLADOLIKOSTI ŽENE U FRAZEMAMA GOVORA ROŽAJA

Sažetak

Svaka kultura posjeduje izgrađene interpretativne obrasce koji se kroz vrijeme modifikuju, a pomoću kojih reprezentuje svijet koristeći jezik kao mehanizam u očuvanju kolektivnog imaginarijuma. Obrasci kulturnog modela reflektuju se na jezik, a u ovom radu će biti analizirani na korpusu frazema, služeći se metodologijom frazeoloških istraživanja. U radu će biti proučavan odnos jezika, kulture i društva kroz analizu stereotipnih ideala fizičke ljepote i mladolikosti žene, sačuvanih u kolektivnom imaginarijumu i prenijetih u frazeologiju. Korpus istraživanja čini četrdeset osam frazema zabilježenih u govoru Rožaja. Cilj ovog istraživanja je identifikovati stereotipne ideale fizičke ljepote i mladolikosti žene u rodno obilježenim frazemama govora Rožaja, utvrditi u kojoj su mjeri prisutni i izvesti zaključke o kriterijumima ocjenjivanja fizičke ljepote i mladolikosti žene koje su postavile kultura, tradicija i društvo, te utvrditi šta je implicitno/eksplicitno ocjenjivano kao pozitivno/negativno. Takođe nam je cilj proučiti kako aspekti kulture – tradicija, običaji, vjerovanja, stereotipi i predrasude – utiču na oblikovanje frazeologije, te ćemo stoga posmatrati frazeme u najširem kontekstu. Hipoteza u ovom radu je da su stereotipni ideali o fizičkoj ljepoti i mladolikosti žene, zasnovani na estetskim kriterijumima, ukorijenjeni u rodno obilježenoj frazeologiji jezika. Ovaj rad može doprinijeti istraživanju stereotipa u frazeologiji i odnosa jezika i kulture u širem lingvističkom kontekstu.

Ključne riječi: *frazema*, *ljepota*, *mladolikost*, *rodno obilježena frazeologija*, *stereotipi*, *žena*

1. UVOD

Simone de Beauvoir je u svom djelu *Drugi pol* (1989) rod okarakterisala društvenom konstrukcijom ističući ideju da se žena ne rađa već se postaje. Upravo ovu konstataciju ispitujemo kroz stereotipe koji su početna tačka rodnih istraživanja (Šehović, 2011) analizirajući stereotipne ideale fizičke ljepote i mladolikosti žene u frazeologiji govora Rožaja. Analizom frazema ćemo rekonstruisati kriterijume vrednovanja fizičkog izgleda žene, identifikovaćemo očekivanja i zahtjeve koji se odnose na fizički izgled žene, a koje pred ženu postavlja društvo, tradicija i patrijarhalna kultura, jednako i muškarci i žene, kako zaključuje i Šehović (2012, str. 213) – "suprotno uobičajenom mišljenju da su oni isključivo domen muške svijesti." Istraživanje je vršeno na korpusu od četrdeset osam frazema zabilježenih u govoru Rožaja.

Proučavanjem frazema koje sadrže relevantne informacije o fizičkom izgledu žene mogu se utvrditi načini vrednovanja i ocjenjivanja ljepote fizičkog izgleda i mladolikosti žene. Društvo i kulturni kod postavljali su kriterijume fizičke ljepote, koji su se ustalili semantičkim frazeologizacijama. Frazeme su u ovom radu klasifikovane prema segmentu stereotipnog ideala o fizičkom izgledu na koji se odnose. Svaka frazema taloži specifičnosti kulture i društva u čijim okvirima je formirana, pa će analiza stereotipa u frazemama pružiti dublji uvid u prožimanja kulture i jezika.

2. METODOLOGIJA I KORPUS ISTRAŽIVANJA

Uzimajući u obzir postavljeni cilj, u ovom radu ćemo identifikovati i analizirati stereotipne ideale fizičke ljepote i mladolikosti žene u frazemama govora Rožaja, utvrditi u kojoj su mjeri prisutni, slijedeći postavljene istraživačke zadatke i hipoteze. Koristićemo metodologiju primjerenu ovom istraživanju kako bismo izveli relevantne zaključke o stereotipnim idealima fizičke ljepote i mladolikosti žene. Istraživački zadaci u ovom radu su:

1. Formirati korpus rodno obilježenih frazema koje sadrže stereotip o ljepoti i mladolikosti žene;

2. Identifikovati stereotipe o ljepoti i mladolikosti žene i njihovo pozicioniranje u frazemama;
3. Klasifikovati i analizirati prikupljeni korpus frazema;
4. Izvesti zaključke o tome šta se poima kao pozitivno, a šta kao negativno kada je u pitanju fizička ljepota i mladolikost žene.

Istraživačka hipoteza u ovom radu je da rodno obilježena frazeologija govora Rožaja obiluje stereotipnim idealima koji se odnose na fizički izgled i mladolikost žene, koji su proizašli iz obrazaca kulture i društva. Postavlja se i hipoteza da se u frazeologiji govora Rožaja očituju društvene norme prema kojima je fizička ljepota žene osobito cijenjena. Frazeologija govora Rožaja, kao što istraživanje pokazuje, sadrži relevantne rodne informacije koje do sada nijesu bile predmet istraživanja, a ni bilježenja, te je ovaj sloj jezika potpuno bio zapostavljen, što, pored ostalog, predstavlja i motivaciju za proučavanja stereotipa koji se odnose na ljepotu i mladolikost. Korpus istraživanja prikupljen je putem intervjua sa informatorima. Istraživanje je sprovedeno na području opštine Rožaje, koja se nalazi na sjeveroistoku Crne Gore, na granici sa Kosovom i Srbijom. Specifičan geografski položaj pruža pogodan okvir za proučavanje jezičkih osobenosti, prvenstveno frazeologije. Ruralna područja su od urbanog na teritoriji Rožaja jasno izdvojena i istraživanje je vršeno tokom 2024. i 2025. godine prvenstveno u ruralnim područjima.[1] Urbano područje obuhvata gradsko jezgro Rožaja, koje predstavlja administrativni i obrazovni centar opštine. Govor urbanog dijela je pod snažnim uticajem standardnog jezika i savremenih komunikacijskih tokova, dok, nasuprot tome, govor ruralnih područja karakteriše tradicionalni način života i očuvana lokalna i dijalekatska obilježja. U ruralnim sredinama jezički izraz zadržava izvornost, a frazeologija obrasce

[1] Ovim istraživanjem obuhvaćena su sela koja teritorijalno pripadaju opštini Rožaje: Bačevac, Bać, Balotiće, Bašča, Besnik, Bijela Crkva, Biševo, Bogaje, Bralići, Bukovica, Crnča, Crnokrpe, Čokrlije, Ćosovica, Donja Lovnica, Dračenovac, Džuđevići, Gornja Lovnica, Grahovača, Grahovo, Grižica, Gusnice, Honsiće, Jablanica, Klanac, Koljeno, Lučice, Malindubrava, Njeguš, Paučuna, Plunce, Pripeč, Radetina, Radeva Mahala, Ramoviće, Seošnica, Sinanovića Luke, Skarepača, Sređani, Stupa, Tuzeva Luka i Zloglavlje.

koji svjedoče o izvornom govoru i bogatoj kulturnoj tradiciji. Analiziranje govora ruralnih područja omogućava sveobuhvatnije razumijevanje frazeološke slike govora Rožaja. Takav pristup doprinosi pouzdanijem tumačenju rezultata i kontekstualizaciji prikupljenog materijala u okviru lokalnog konteksta.

Metodologija elicitacije bila je prilagođena terenskom istraživanju kroz intervjue, što je omogućilo spontano istraživanje te vjerodostojno bilježenje frazeološkog materijala, sa svim fonetskim, morfološkim, leksičkim i sintaksičkim specifičnostima. U istraživanju je učestvovalo ukupno 80 informatora (41 žena i 39 muškaraca), koji su rođeni i odrasli na prostoru Rožaja, veliki je broj autohtonih dijalekatskih govornika, što je omogućilo bilježenje izvornog oblika frazeme, sa fonetskim, morfološkim, leksičkim i sintaksičkim osobenostima. Informatore je uglavnom činila starija populacija, oni koji imaju više od 60 godina. Po nivou obrazovanja, uzorak je obuhvatao nekoliko informatora koji nijesu prošli obrazovni proces, informatore sa osnovnim obrazovanjem, one koji imaju nekoliko razreda osnovne škole, te informatore sa stečenim osnovnoškolskim obrazovanjem i srednjim obrazovanjem. Prema zanimanju struktura informatora bila je raznolika, činili su je poljoprivrednici i stočari, zanatlije i trgovci i ostali, što je dalo mogućnost za prikupljanje rodno obilježenih frazema koje sadrže stereotipne ideale o fizičkoj ljepoti i mladosti žene iz različitih društvenih i funkcionalnih konteksta.

Odabir ispitanika – informatora vršen je tako što su prvenstveno traženi autohtoni dijalekatski govornici, te oni koji nijesu prošli obrazovni sistem, kako bi se bilježili izvorni oblici. Metodologija elicitacije zasnivala se na polustrukturiranim intervjuima (40–90 minuta, u prosjeku 60 minuta) kroz nekoliko elicitacijskih zadataka: otvorena podsticanja u razgovoru – pričanje o mladosti, ljepoti, izgledu, susretima, svadbama, prepričavanje događaja i situacija, dopunjavanje rečenica i postavljanje ciljanih pitanja informatorima. Tematski okvir činili su porodični odnosi, poljoprivreda, zemljoradnja i stočarstvo, običaji i tradicija, međuljudski odnosi i sl., sa namjerom bilježenja rodnih konotacija u različitim kontekstima, sa ciljem prikupljanja relevantnog korpusa. Nakon prikupljanja materijal je obrađen

i sačinjen je korpus: iz intervjua su ekscerpirane frazeme koje posjeduju rodnu referencu, rodna obilježja u okviru semantičkog domena. Ovakav pristup omogućio je uvid u pragmatičke aspekte frazema. U ovom istraživanju elicitacija je bila adekvatan metodološki postupak u proučavanju veze između roda i jezika, odnosno načina na koji jezik odražava rodne obrasce.

3. FRAZEOLOGIJA – JEZIK KULTURE

Frazeme odražavaju istorijska i duhovna načela određenog naroda, nosilac su "kulturnih obeležja, odlika različitih identiteta" (Golubović, 2008, str. 46), u najneposrednijem su "dodiru sa kulturom jedne teritorije, naročito ako se zna da su osnovni izvori za nastanak frazeme, osnovne jedinice frazeologije, prirodna i društvena sredina i kulturno-historijsko nasljeđe" (Tanović, 2000, str. 42). Kultura, po mišljenju Goodenougha (1964, str. 36–39), ne obuhvata samo ponašanje, ekonomiju i manifestacije, već je nešto daleko šire od ekspliciranog. Ranko Bugarski pod kulturom podrazumijeva zbir različitih normi ponašanja, vjerovanja, načina općenja, sistema vrijednosti, svih onih istorijski izraslih eksplicitnih i implicitnih obrazaca koji u svako vrijeme djeluju kao potencijalni vodiči (Bugarski, 2013). Dobrovol'skij i Piirainen (2022) ukazuju na važnost širokog spektra kulturnih znanja, sloja jezika koji pruža informacije o kulturnim simbolima i fiktivnim konceptima. Proučavanje frazema u jednom dijalektu možemo posmatrati kao "proučavanje uzajamna utjecaja jezika kao translatora kulturne informacije, zatim kulture s njezinim postavkama te čovjeka koji stvara tu kulturu upotrebljavajući jezik" (Barčot, 2017, str. 43). Frazeologija se ne može proučavati odvojeno od kulture jer počiva na kulturi (Filipović-Petrović, 2018, str. 79), a frazemikon jezika predstavlja "element koji široko otvara prostor za sagledanje odnosa jezika i kulture" (Šiljak-Jasenković, 2003, str. 37), te frazeme "najjasnije i najautentičnije otkrivaju način na koji kultura govori kroz jezik" (Aref'eva, 2024, str. 84). Važna su lokalna obilježja frazema, jer lokalne frazeme imaju smisla samo u lokalnom govoru iz kojeg su potekle. U ovom slučaju je to bošnjački sociokulturni

kod i govorna zona Rožaja. Brojne su frazeme koje su razumljive samo govornicima sa teritorije govora Rožaja te su susjednim govornim zonama strane ili imaju drugačiju semantiku. Često frazeme govora Rožaja odražavaju uspostavljene aksiološke sisteme karakteristične za ovu govornu zonu, humor i emocionalne nijanse, tradicijske prakse, pejzažne karakteristike, te sveukupno uspostavljaju kontinuitet sociokulturnog koda, identiteta i pogleda na svijet, kulturne memorije zajednice. Pri tome, leksiku obogaćuju brojni lokalizmi i regionalizmi koji frazeologiju čine autentičnom.

4. ŽENA U JEZIKU: RODNI STEREOTIPI I FRAZEOLOŠKA SLIKA SVIJETA

Frazeologija je antropocentrično orijentisana i ona je ogledalo ustaljenih predstava o različitim aspektima ljudskoga bića (Hrnjak, 2014, str. 137), stoga je i razumljivo da sadrži rodne stereotipe, elemente rodne obilježenosti, odnosno "rodno relevantne informacije" (Vaskova, 2006, str. 6), imajući, pritom, u vidu obilježja koja čine distinktivnost između muškarca i žene (Polić, 2010, str. 11–12) te konstruisanje roda društvenim poimanjem pola (Galić, 2011; Hodžić, Bijelić i Cesar, 2003; Breglec, 2015), kao šire društvene kategorija od pola (Lubina i Brkić-Klimpak, 2014).

Stereotip je slika na koju je društvo naviknuto (Lipman, 1994), "fragment konceptualne slike svijeta, stabilna ideja, mentalna shema za predmet ili situaciju, koja ima i svoje jezično ostvarenje" (Holandi, 2010), te je najstariji rodni stereotip o ženi kao inferiornom, slabijem biću potekao od podređenog položaja žene u odnosu na muškarca. Ovaj stereotip je predstavljao polazište ostalim stereotipima o ženi i rodnoj hijerarhiji kroz obrasce koji se usvajaju od djetinjstva (Maroević-Kulaga, 2012), označeni kao rodne uloge koje direktno zavise od biološke pripadnosti (Jugović i Kamenov, 2008), gdje je muška superiornost ostavila refleksije i na jezik (Herman, 1998). G. Lakoff i M. Johnson (2015, str. 5) ključnim u strukturiranju slike svijeta ističu *rodne metafore*. "Ljudsko je tijelo anatomski određeno spolom pa je i tjelesna metafora ponekad utemeljena na biološkim spolnim karakteristikama" (Hrnjak, 2018, str. 243). Slika žene je specifično konceptualizovana, po različitim

obrascima, a stereotipi predstavljaju početnu tačku konceptualizacije.

5. FRAZEOLOGIJA GOVORA ROŽAJA

Govor Rožaja predstavlja specifičnu govornu zonu koja posjeduje brojne osobenosti na svim lingvističkim nivoima, ali sistemski nije proučavan. Fonetske specifičnosti ove zone proučavala je Dž. Mujević u svom radu "Fonetske specifičnosti govora Rožaja" (2022). Ni sistemska istraživanja frazeologije govora Rožaja nijesu vršena, iako je riječ o vrlo specifičnom frazeološkom sloju. Navedena autorica bavila se proučavanjem frazeologije govora Rožaja u radu "Eufemistični frazeologizmi iz semantičkog polja smrti u govoru Rožaja" (2024) ukazujući na specifičnosti eufemistične lokalne frazeologije iz navedenog semantičkog polja te pristupajući im sa aspekta kognitivne lingvistike. Frazeologija govora Rožaja je izuzetno bogata, predstavlja vrijedno neistraženo polje, a nije joj posvećivana pažnja u dovoljnoj mjeri. Djelimično je zabilježena u rječnicima Dž. Begovića i Š. Begović-Ličina (2012), I. Hadžića (2013) i A. Mušovića (2016, 2018). Analiza je pokazala da se veliki broj specifičnih frazema vezuje za ovo govorno područje te da se rijetko bilježe u susjednim govornim zonama, tako da ovaj rad predstavlja prvi pokušaj dokumentovanja i analize frazeologije Rožaja. Frazeologija govora Rožaja perpetuira specifične oblike ovog govornog područja – fonetska, morfološka i sintaksička – i nudi obilje informacija dijalektologiji. Zastupljene su frazeme negativnog i frazeme pozitivnog emotivno-ekspresivnog utiska, s tim da je veći broj onih koje karakteriše negativna emocionalna obojenost, a česte su frazeme ironijskih i pejorativnih tonova. Frazeme govora Rožaja različitog su porijekla. Izuzetno bogata usmena tradicija ovog kraja dala je veliki broj frazema, mnoge su potekle iz određenih vjerovanja i običaja, preserviranih u usmenoj tradiciji, ali i iz istorijskih događaja. Frazeme ovoga govora različitog su strukturnog tipa i sve zabilježene strukturne tipove karakteriše stabilnost forme, ustaljeni sastav i redoslijed komponenata, rjeđe su bilježeni primjeri pojave frazema sa strukturnim modifikacijama.

6. STEREOTIPNI IDEALI O FIZIČKOM IZGLEDU ŽENE U FRAZEMAMA

Rodno obilježena frazeologija sadrži rodni element u svom sastavu, strukturi ili, pak, u značenju. U ovom radu korpus istraživanja čini četrdeset osam frazema koje se odnose na fizičku ljepotu i mladolikost žene, obilježenih načelima koja donose kultura i društvo i stereotipnim idealima o važnosti fizičkog izgleda žene, kao posebno cijenjenog segmenta. U analizi rodno obilježenih frazema govora Rožaja očitujemo niz stereotipa koji se odnose na ženu, a u ovom radu će biti predstavljeni stereotipni ideali fizičke ljepote i mladolikosti žene, kako jezik može biti korišćen kao sredstvo za promovisanje prihvatljivog ponašanja te može perpetuirati stereotipe o ženama u društvu (Jevrić i Babić-Antić, 2023, str. 17).

Stereotipni ideali o fizičkom izgledu žene najčešće su oblikovani prema postulatima i tezama muškaraca o tome kakve bi žene trebalo da budu (Deaux i LaFrance, 1998), a rodno obilježene frazeme "postaju sredstvo jezične reprezentacije na taj način shvaćene kategorije roda i rodnih koncepata ženstvenosti i muškosti" (Hrnjak, 2014, str. 137–138). Identično ponašanje i djelovanje žene i muškarca, u istom kontekstu, ne vrednuje se na isti način: postupak muškarca se najčešće odobrava, a žene bivaju kritikovane, pri čemu muškarac neće biti na meti kritika, a žena, nesumnjivo, hoće.

Istraživački korpus u ovom radu čine frazeme koje su u nastavku klasifikovane po strukturi:

Fonetski tip:

<jedra> ka(o) bostan (1) – žena glatkog, čvrstog, punog, svježeg lica, zdrava žena;
<lijepa> ka(o) <rumena> jabuka (2) – izuzetno lijepa, mlada žena;
<lijepa> ka(o) cvijet (3) – mlada žena, lijepog lica;
<lijepa> ka(o) golubica (4) – žena izuzetne fizičke ljepote, graciozna, otmjena, nježna, nevina, svijetlog tena, vjerna;
<lijepa> ka(o) gondže (5) – mlada, lijepa žena;
<lijepa> ka(o) ruža (6) – mlada, lijepa žena, lijepog lica;

<lijepa> ka(o) Stambolka (7) – lijepa žena, svijetlog tena i zategnute kože lica;
<lijepa> ka(o) upis <da ti se previdi> (8) – prelijepa žena, toliko da se posmatraču čini nestvarnom;
<lijepa> ka(o) zambak (9) – fizički lijepa, graciozna, otmjena i čestita žena;
ka(o) bajrak (10) – vitka, visoka, dostojanstvena, časna, čestita žena;
ka(o) behar (11) – žena mladog, lijepog, zategnutog svijetlog lica;
ka(o) devojčica (12) – mlada žena;
ka(o) hutina (13) – ružna, neprivlačna, neuredna žena;
ka(o) kljunata (14) – žena sa dugim zakrivljenim nosem koji liči na ptičiji;
ka(o) petolirka (petoljirka) (15) – izuzetno lijepa, vrijedna žena;
ka(o) pometina (16) – ružna, fizički neprivlačna žena;
ka(o) pupoljak (17) – mlada žena;
ka(o) svila (18) – žena mekane kože i lepršave kose;

Sintagmatski tip:

ervahi akrep (19) – izrazito ružna žena;
prava đulija (20) – mlada, lijepa, zdrava žena rumenog lica;

Rečenični tip

Nesamostalne frazemske rečenice

<bijelo> lice ka(o) ćahat *imati* (21) – izuzetno bijelo lice, glatko, lijepo;
bješe kolo zakitila (22) – izuzetno vrijedna, lijepa žena;
ka(o) da je tonja ubila (23) – ružna žena;
ka(o) da joj se kokoška na kosu raskvocala (24) – talasasta, zamršena kosa;
ka(o) da su je paščad svu noj kumbesala (25) – žena neuredne kose;
ka(o) djetinje lice *imati* (26) – žena svijetlog tena, bijelog, zategnutog, mladolikog lica;
ka(o) dženetska hurija *biti* (27) – prelijepa žena, lijepih krupnih očiju;
ka(o) očerupana kokoška *biti* (28) – žena rijetke, tanke, nesređene kose;

kosa ka(o) mačetina (29) – prorijeđena kosa;
kosa ka(o) pustećija (30) – neuredna kosa žene koja podsjeća na vunu na uređenoj koži brava;
lice ka(o) činija (31) – glatko, zategnuto lice;
lice ka(o) izmećaj (32) – lice svijetle puti, zategnuto, svilenkasto, nježno, mekano, mlado;
lice ka(o) kora hljeba (ljeba) (33) – gruba koža lica, naborana;
namrckana ka(o) sutlijaš (34) – žena naboranog lica;
nos ka(o) cepin *imati* (35) – žena dugog šiljastog nosa, oštrog i istaknutog;
nos ka(o) matika *imati* (36) – žena velikog širokog i pljosnatog nosa;
<plaha, lijepa> ka(o) Latinka (37) – izuzetno lijepa žena tamnog tena;
tak(v)a se <još> nije rodila (38) – žena nadrealne, uzvišene, nedostižne ljepote;
tak(v)e nema dunjaluk da obigraš (39) – jedinstvena, posebno lijepa žena;
u dvije carevine je nema (40) – žena izuzetno lijepog fizičkog izgleda, jedinstvena, uzvišena, nedostižne ljepote;
veđe ka(o) gajtane *imati* (41) – izrazito duge tanke obrve;
veđe ka(o) kuke od kantara *imati* (42) – obrve dugog luka;
veđe ka(o) kuke od kruške *imati* (43) – izuzetno dugačke ženske obrve u obliku luka;
veđe ka(o) pijavice *imati* (44) – suviše tanke ženske obrve;
viđeoka ka(o) vila u goru (45) – žena lijepih, viđenih, krupnih očiju;

Samostalne frazemske rečenice

<lijep> ka(o) <najljepša, birana> devojka (46) – muškarac izuzetne ljepote;
ljepotom je <sve> turila u kacu (47) – izuzetno lijepa žena koja je svojom ljepotom zasjenila sve druge djevojke, pored nje su druge djevojke nevidljive, neprimjetne, potisnute;
okom bi goru zapalila (48) – žena savršenog lica, očiju, fizičke ljepote, savršena žena.

6.1. Ljepota

Frazeme odražavanjem stereotipnih ideala potkrepljuju tvrdnju da su se predstave kulturnog koda i društva reflektovale na jezik te upravo one svjedoče o idealima fizičkog izgleda žene. Žena je oduvijek, stereotipno, bila fizički privlačnija od muškaraca, a to je i danas jedan od njenih glavnih aduta, po svemu sudeći i najvažniji. Istraživački korpus pokazuje da se žena prvenstveno uporeduje sa cvijetom – u frazemama *<lijepa> ka(o) cvijet* i *<lijepa> ka(o) ruža*. Ovo poređenje je ustaljeno zbog univerzalnih simboličkih i kulturnih kodova *cvijeta* i *ruže*, sa konotacijama na ljepotu, jer je cvijet najljepši dio biljke, te se to metaforički prenijelo na opis fizičkog izgleda žene. Ruža je "najviše upotrebljavan simbolički cvijet" (Chevalier i Gheerbrant, 1983, str. 571) i označava "potpuno savršenstvo, dovršenost bez greške (...) simbolizira dušu, srce i ljubav" (Ibid, str. 571), simbol je čiste ljubavi (Ibid, str. 571), te asocira na mladost, svježinu, ali i na prolaznost, jer je biljka samo kratko u cvatu, najljepšem periodu. Takođe, dubinu veze vidimo i u tome da cvijet predstavlja polni organ biljke, pa je semantička pozadina složenija. Stoga, poređenje može označavati život i plodnost jer se cvijetom označava početak procesa rađanja novog ploda, što je metaforički preneseno na ženu. Dakle, u osnovi ovog poređenja je pored estetske savršenosti i život. Motiv za poređenje žene sa cvijetom i ružom možemo naći i u ružičastoj boji, koja asocira i simbolički upućuje na rumeno lice žene, što je posebno cijenjeno. Rečenični konteksti u kojem se bilježe analizirane frazeme su "Ne mogu ti kazat kako je *lijepa, ka ruža*" i "Viđo sam onu Hamdovu, vala *lijepa ka cvijet*". Semantički ekvivalent ovoj frazemi predstavlja frazema *prava je đulija*,[2] sa frazemskom modifikacijom, gdje je umjesto domaće lekseme *ruža* upotrijebljena orijentalna leksema *đulija*. Frazema je registrovana u rečenici "Doveo je u kuću *pravu đuliju*". U ovoj frazemi vidljiva je interferencija orijentalnog sloja leksike s domaćim, lekseme *ruža* i *đulija* su semantički ekvivalenti. Istovremeno, obje lekseme se javljaju kao feminonimi (*Ruža*, *Đula*), čime se potvrđuje

[2] Leksemom *đulija* (ž. <~e>) označava se lijepa djevojka, ružica (Begović i Begović-Ličina, 2012, str. 113).

proces onimizacije apelativa homoformnih imenica koje su od opštih naziva za cvijet postale vlastita imena, što upućuje na poistovjećivanje ljepote žene s ljepotom cvijeta.

Semantički ekvivalent je i komparativna frazema <*lijepa*> *ka(o) rumena jabuka*, zabilježena u rečenici "Kad se ona osetila, zadevojčila, azginije nije imalo, a vala *je bila ka rumena jabuka*". U strukturi komparativne frazeme evidentirane su modifikacije – pored pridjeva *rumena* upotrebljava se i pridjev *zlatna*, ali tada frazema ima drugo značenje – pridjev *zlatna* se odnosi na vrline žene, plemenitost prije svega, čime se ukazuje i na njenu dragocjenost, vrijednost, posebnost, da je vrijedna "kao zlato".

Fitonimsku komponentu sadrži i komparativna frazema <*lijepa*> *ka(o) zambak* kojom se, takođe, opisuje idealna slika ženske ljepote, ali i gracioznost, otmjenost. Ova frazema potiče iz orijentalnog i bošnjačkog kulturnog nasljeđa; *zambak*[3] je orijentalizam, u prevodu *ljiljan*, koji u bošnjačkoj kulturi simbolizuje čistotu, nevinost i ljepotu zbog bijele boje koja se povezuje sa licem žene, a kod Bošnjaka ljiljan je i nacionalni simbol, jer prije svega simbolizuje dostojanstvo, nasljeđe, istrajnost i otpor. Stoga se žena poistovjećuje sa *ljiljanom* s ciljem ukazivanja na njene karakterne vrijednosti, kao npr. čestitost. Kada je kontekst u pitanju, ovu frazemu bilježimo u rečenici "Midžo će njemu da nađe devojku, *lijepu ka zambak*".

Fizička ljepota žene opisuje se i komparativnom frazemom sa zoonimskom komponentom <*lijepa*> *ka(o) golubica*, zabilježenom u primjeru "Idosmo na svadbu Mehovom sinu, doveo mu je devojku *ka golubicu*". U kolektivnom imaginarijumu *golubica* je simbol fizičke ljepote, ali i nježnosti, nevinosti i čistote, prvenstveno zbog simbolike bijele boje, te se ovim poređenjem opisuje žena lijepog lica, svijetlog tena, nježnih crta, a uz to se i moralno uzvisuje, jer je golub i simbol vjernosti. Takođe, ono što je oličeno u ovom simbolu je gracioznost i otmjenost, poređenjem se naglašava elegancija i gracioznost žene, što je još jedan stereotipni ideal u patrijarhalnoj kulturi.

[3] Leksema *zambak* znači "lukovičasta biljka iz porodice Liliaceae, Lilium candidum; bijeli ljiljan, lijer, krin" (Šehović i Haverić, 2017, str. 245).

Zabilježena je i hiperbolična komparativna frazema *<lijepa> ka(o) upis <da ti se prividi>*, kod koje se u prvom dijelu opisuje prelijepa žena, dok drugi dio upućuje na to o kakvoj je ljepoti riječ, da izgleda savršeno, bez mane, kao naslikana (*upis*) – toliko lijepa da se posmatraču čini nestvarnom, pomišlja da je san. Ovom frazemom predstavljen je stereotipni ideal žene kao estetski savršenog i nedostižnog bića. Frazema je zabilježena u primjeru – "Kad mi se udala Sabaheta *bila je lijepa ka upis*, ada *da se prividi* insanu."

Komparativnom frazemom *ka(o) bajrak*[4] posebno se ističe vitkost i visina žene, ali i njeno dostojanstvo; bajrak simbolizuje čast i ponos, metaforično se prenosi na ženu, ističe se da je ponosna, dostojanstvena, časna, čestita, zrači snagom, samopouzdanjem, drži do sebe, unutrašnje i spoljašnje ljepote, visoko iznad ostalih, kao bajrak uzdignuta. Frazema se pojavljuje u živom govoru u obliku: "Kad vido' moju Mejru, a visoka, vitka, široka čela, ada baš *ka bajrak*." Navedene frazeme rijetko se mogu upotrijebiti i za referenta muškog pola, rodno su ograničene. Referent muškog pola najčešće se opisuje rodno ograničenom frazemom *<lijep> ka(o) <najljepša, birana> devojka*[5] ("Majka ga rodila, kakav mi je bio, stasit, širokija ramena, u glavu *ka birana devojka*"), u čemu je implicitno sadržan stereotip da je fizička ljepota osobina žene, te da tradicionalna kultura ljepotu muškarca mjeri prema idealu ženske ljepote, odnosno da je ljepota muškarca izuzetak, a žene arhetip.

Rodno obilježena i rodno ograničena je i komparativna frazema *ka(o) dženetska hurija*[6] kojom se ukazuje na posebno lijepu djevojku, lijepih krupnih očiju, toliko da njena ljepota prevazilazi ovozemaljske okvire – obećanu u životu nakon smrti. Na navedeno upućuju ajeti iz *Kur'ana*: "A oni koji su se Allaha bojali, oni će na sigurnu mjestu biti, usred bašči i izvora, u dibu i kadifu obučeni i jedni prema drugima. Eto, tako će biti i mi ćemo ih hurijama, krupnih očiju, ženiti" (*Ed-Duhan*, 51–54, str. 497); "Bit će

[4] Leksemom *bajrak*, koja je turskog porijekla, označava se zastava, stijeg (Halilović, Palić, Šehović, 2010, str. 44).

[5] U govoru Rožaja kratko jat je iza dentalnog suglasnika *d* dalo refleks *e* (Mujević, 2022, str. 36).

[6] Leksemom *hurija* označava se dženetska (rajska) ljepotica, lijepih krupnih očiju (< tur. "huri" < ar. pl. "ḥūr", sing. "ḥawrāʾ") (Škaljić, 1966, str. 336).

naslonjeni na divanima poređanim, a vjenčat ćemo ih hurijama džennetskim" (*Et-Tur*, 20, str. 523); "U njima će biti i hurije očiju krupnih, slične biseru u školjkama skrivenom – kao nagrada za ono što su činili" (*El-Vaki'a*, 22–24, str. 534). Ekspresivnosti frazeme doprinosi leksema arapskog porijekla *hurija* kojom se naziva žena u raju (dženetu) prihvatana za savršenstvo i ideal ženske ljepote. Frazema potvrđuje da se ljepota žene poistovjećuje sa onim što je nestvarno, savršeno, potvrđujući stereotip o važnosti ljepote za ženu. Frazema dokazuje i da religijski diskurs ostavlja odraze na frazeologiju učvršćujući stereotipne ideale. Upotrebu frazema zabilježili smo u primjeru – "Voljeo sam Nazu, lijepa li je bila, *ka dženetska hurija*."

Onimička komparativna frazema <*plaha, lijepa*> *ka(o) Latinka* poređenje je žene sa Latinkom, koja je nekad važila za ideal ljepote i plemenitosti u kulturi, utemeljen na stereotipu o izuzetnoj ljepoti. Latinka je bila žena tamnog tena, dok se komparativnom onimičkom frazemom <*lijepa*> *ka(o) Stambolka* opisivala žena svijetlog tena, zategnute kože lica, što je predstavljalo ideal. Frazema je zabilježena u primjeru "Išli bi na Turijak, a tamo da biraš holj *ka Latinku*, ili *ka Stambolku*".

Savršenost lica, očiju, fizičke ljepote žene opisuje se frazemom *okom bi goru zapalila*. Ova globalna somatska frazema najjače ističe fizičku ljepotu žene pomoću sinegdohe, semantičke frazeologizacije zasnovane na *brisanju konteksta* (Katnić-Bakaršić, 2001, str. 113). U ovom slučaju to su *oči*, gdje se sinegdohom i hiperbolom (*bi goru zapalila*) želi ukazati na savršenost žene kao bića. Oči su u tradiciji smatrane najprivlačnijim, a u ovoj frazemi prikazane su pomoću hiperbole, koja naglašava njihovu izuzetnu ljepotu i moć zavođenja. Time se, u simboličkom smislu, oči postavljaju kao središte ženske privlačnosti i nosilac estetskog savršenstva. Frazema je ekscerpirana iz rečenice "Ka što je bila Esma, take u cijelu okolinu nije imalo, *okom bi goru zapalila*".

Takođe, da su lijepe oči posebno bile cijenjene kod žene, zapažamo u komparativnoj frazemi *viđeoka ka(o) vila u goru* kojom se opisuje žena lijepih očiju, a istovremeno se upoređuje sa vilom u gori, u skladu sa mitskom predstavom o vilama, natprirodnim bićima iznimne ljepote ali i

velike moći, te se i sama žena smješta u izvanzemaljski, natprirodni okvir, i to kao viđeoka, viđenih, krupnih, lijepih očiju, što, evidentno je iz frazeme, predstavlja ideal ženske ljepote. Mitska predstava o ljepoti vile sadržana je i u frazemi *gledna ka(o) vila*. Frazeme su ekscerpirane iz rečenice "Nekad je to bilo drukče, svadbe bi trajale po tri dana, kola se igrala, skupile bi se devojke *viđeoke ka vile u goru*, *gledne ka vile*".

Krupne oči, posebno važan kriterijum u procjeni fizičkog izgleda žene, u lokalnom govoru su se često poredile s očima krave, na što nas upućuje semantička pozadina komparativne frazeme *ima oči ka(o) baljuka*. Ovom frazemom opisuju se žene izrazito velikih, okruglih očiju, a poređenje s kravljim očima doprinosi slikovitosti, jer krave imaju velike okrugle oči, te su referentna tačka zbog samog obima i izgleda. Ovu frazemu smo ekscerpirali iz rečenice – "Dugo me gledala, *imaše oči ka baljuka*."

Za ženu se nerijetko kaže i da je *ka(o) svila*, a ova komparativna frazema odnosi se na mekanu žensku kožu i lepršavu kosu, dakle, u poređenju sa najcjenjenijim vlaknom ukazuje se na poželjnost glatkoće kože i kose te prefinjenost žene – u kontekstu "Od meraka da gledaš devojke, kose im *ka svila*, veđe ka kuke od kruške, sve ka da su agine šćeri". U tradiciji je svila simbol raskoši i elegancije, a raskoš i eleganciju predstavljaju glatka, duga, ravna, njegovana kosa, kao estetski kanon ženske kose.

Ekvivalentnog semantičkog obilježja je i komparativna frazema *ka(o) petolirka (petoljirka*[7]*)*[8] kojom se još ukazuje i na vrijednost žene. Komparativna frazema *kao petolirka (petoljirka)* lokalno je obojena, tipična je za rožajsku govornu zonu, upotrebljava se u opisivanju izuzetno lijepe i vrijedne djevojke ili žene čija se ljepota i poželjnost porede s vrijednošću *petolirke*, kako joj sam naziv kaže – zlatnika vrijednog pet lira, simbola raskoši i bogatstva. Dakle, ovom frazemom metaforično se označava izuzetno lijepa i vrijedna žena, cijenjena "kao zlato", a poređenjem sa zlatnikom istaknuta je njena dragocjenost i rijetkost i krajnje je pozitivnog emotivno-ekspresivnog karaktera. *Petolirka* je imala veliku materijalnu vrijednost, a i

[7] "Do umekšavanja sonanta l dolazi kada se nađe ispred vokala i" (Mujević, 2022, str. 43).

[8] Leksemom *petoljirka* (-e, f) označava se zlatnik koji vrijedi pet lira (Hadžić, 2013, str. 289).

simboličnu jer je često kupovana kao poklon nevjesti od roda, u miraz, ili doma, kao svadbeni poklon, te je stoga njena dragocjenost još veća. Stoga komparativna frazema *kao petolirka* ne predstavlja samo isticanje spoljašnje ljepote već i isticanje njenih vrijednosti, dragocjenosti. Ova frazema je primjer povezivanja materijalne vrijednosti sa moralnom i estetskom, a evidentirana je u primjeru "Njegova hanuma je *ka petoljirka*".

Pozitivno je konotirana mekana, ravna duga kosa, a negativno talasasta, zamršena, koja se opisivala komparativnim frazemama *ka(o) da joj se kokoška na kosu raskvocala*; *ka(o) da su je paščad svu noj*[9] *kumbesala*[10]; *kosa joj ka(o) pustećija*[11]. Frazemom *ka(o) da joj se kokoška na kosu raskvocala* opisivana je žena neuredne kose tako što je neurednost kose povezivana sa gnijezdom kvočke koja se raskvocala. Gnijezdo se obično nalazi u sijenu, koje izgleda neuredno, rastresito, razbacano, sa čim se povezuje i neuredna kosa žene. U drugoj komparativnoj frazemi *ka(o) da su je paščad svu noj kumbesala* izgled ženske kose upoređuje se s fiktivnom situacijom borbe sa psom. Time se, na sličan slikovit način, naglašava haotičnost, razbarušenost i tragovi "borbe", što metaforički ukazuje na to da kosa osobe izgleda kao da je upravo prošla kroz neki fizički sukob ili napor.

U posljednjoj komparativnoj frazemi kosa se poredi sa vunom na uređenoj koži brava. Žena koja nije imala gustu kosu, a što je bilo u koliziji sa idealima, opisivana je frazemom *ka(o) očerupana kokoška*, gdje se žena poredila sa kokoškom koja je izgubila perje, što asocira na ženu sa rijetkom kosom. Sličnu pejorativnu konotaciju nosi i frazema *kosa ka(o) mačetina*, gdje se kosa poredi s dlakom koja opada s krzna mačke, čime se ističe njena tanka, slaba i rijetka struktura. Rečenice u kojima su zabilježene frazeme su: "Onu *očerupanu ka kokoška* nej u moju kuću"; "Nju begeniso, no ona nije za naše kuće, nit je dobroga ahlaka, ni hudžuta, u glavu ervahi akrep, nešto *kose ka mačetina*"; "Hoće na svadbu da idu, a snahi *kosa ka da su je*

[9] U govoru Rožaja prednjonepčani konsonant *ć* biva zamijenjen sonantom *j* u finalnoj poziciji u riječi (Mujević, 2022, str. 47).

[10] Glagol *kumbesati* znači "kidati, cijepati, rastrzati, komadati" (Hadžić, 2013, str. 198).

[11] Leksema *postećija*, zabilježena još u oblicima *postekija*, *pustećija* i *pustekija*, persijskog je porijekla i označava uređenu kožu od brava sa koje nije ostrižena vuna (Škaljić, 1966, str. 522).

paščad svu noj kumbesala, *ka pustećija*"; "Demek danas kosu pravu, a sve izgledaju *ka da im se kokoška na kosu raskvocala*".

Takođe, kriterijum ženske ljepote predstavljao je i lijepo oblikovan nos, a u korpusu istraživanja zabilježene su frazeme pejorativnog tona kojima se opisuje nos žene čiji oblik odstupa od uspostavljenih kriterijuma. Registrovana je frazema *nos ka(o) cepin* kojom se dug, oštar i istaknut nos, tjelesno neprivlačan, povezuje s cepinom, alatkom korišćenom u drvopreradi, koja se sastoji se od metalnog šiljastog dijela koji podsjeća na kljun, što i predstavlja motivaciju za nastanak komparativne frazeme. Ova frazema zabilježena je u primjeru "Nijesam nju šćeo, *imaše nos ka cepin*".

U korpusu je evidentirana i komparativna frazema *nos ka(o) matika*, gdje se nos poredi sa alatom za obradu zemlje širokog, pljosnatog oblika. Ovom frazemom opisuje se pljosnat, velik i širok nos. Frazema je izrazito pejorativna, njome se karikaturalno ukazuje na "grube crte" lica, koje se percipiraju kao nepoželjne. Ovom frazemom ismijava se odstupanje od stereotipnih ideala nježnosti i blagih crta lica. Zabilježena je u primjeru "U glavu nije nešto, *ima nos ka matika*".

Žena se opisuje i podrugljivom frazemom *ka(o) kljunata*, što sugeriše na zakrivljeni dugi ptičiji nos, a to nije poželjno i takav nos je predmet podsmijeha. S lingvističkog aspekta posmatrano, riječ je o metaforičkim frazemama koje predstavljaju kolektivne estetske kriterijume i norme. Frazema je zabilježena u rečenici: "Ja taman stigo do stare kule, kad otud proviruje ona, *ka kljunata*, nakostriješila se, a izbuljila."

Važan segment ljudskog lica su obrve, koje oblikuju njegovu estetsku formu, a tokom istorije ideal obrva bio je promjenljiv te su u različitim kulturama važile i različite norme. Obrve su bile važan segment doživljaja ženske ljepote. Obrve koje se nijesu uklapale u standarde ljepote opisivane su frazemom *veđe*[12] *ka(o) kuke od kantara*, obrve dugog luka, gdje luk asocira na kuku kantara. Ovu frazemu zabilježili smo u kontekstu: "Kad ona povede kolo, pa kad podigne *veđe ka kuke od kantara*, od miline čovek da

[12] U govoru Rožaja svako kratko jat "iza b, p, v, m, d, t, r, z, s, c zamijenjeno je sa e" (Mujević, 2022, str. 36).

gleda, taka se rodila nije." Nepoželjnost tankih obrva opisivana je frazemom *veđe ka(o) pijavice*. Pijavice su mali, tanki crvoliki organizmi koji žive u vodi, te su ovdje sa pijavicama upoređene tanke duge obrve. Ova frazema zabilježena je u primjeru "Vazda bila hal boži, iznemogla, blijeda ka krpa, samo joj se nos obesio, a *veđe ka pijavice*". Izuzetno dugačke ženske obrve u obliku luka opisuju se frazemom *veđe joj ka(o) kuke od kruške*. Registrovana je i frazema *veđe ka(o) gajtani* kojom su opisane izrazito duge tanke obrve. Frazeme se bilježe u rečenici "Ista je nana, sve se na nju pripše i ona *je imala veđe ka kuke od kruške*, *ka gajtani*". Navedene frazeme pokazuju da su stereotipni ideal predstavljale duge, podignute obrve u obliku luka.

Lijepa žena se opisuje i frazemom rečeničnog tipa *bješe kolo zakitila*, takva da se ljepotom izdvaja od svih drugih žena u kolu, tolikom ljepotom da, hiperbolično, kolo krasi. Ovom frazemom ističe se ljepota žene u kolektivnom kontekstu, a u osnovi je stereotip da je ženska ljepota društvena kategorija – lijepa žena i prostor čini ljepšim. Ova frazema zabilježena je u primjeru "Na ta vašar na Turijak sam prvi put vido Hajriju, valahi *beše kolo zakitila*".

Ekvivalentne semantike je frazema *ljepotom je <sve> turila*[13] *u kacu* kojom se opisuje žena koja je svojom ljepotom zasjenila ostale djevojke. Referentnu tačku u ovoj frazemi predstavlja *kaca*, velika drvena bačva, neizostavni predmet seoskog načina života, velika posuda koja primi, "proguta", sakrije sve što se u nju stavi, zbog svoje veličine. Kaca u frazemi metaforično dobija dimenziju mjesta gdje se nešto sklanja, to je prostor bez svjetla, vidljivosti, mjesto u kojem nešto nestaje iz vida, te u ovoj frazemi simbolički predstavlja prostor nevidljivosti. Frazema bi značila da su pored njene ljepote sve druge djevojke nevidljive, neprimjetne, zasjenjene, kao zatvorene, sakrivene, potisnute u mrak. Dakle, kaca kao referentna tačka u ovoj frazemi nije više predmet već simbol položaja, mjesto potiskivanja, nevidljivosti. Frazemu smo registrovali u rečenici: "Kad je Šefko doveo Zulfiju iz Karajukića Bunara, sve ove naše neveste *ljepotom je turila u kacu*."

[13] Glagol *turiti* znači "staviti, metnuti" (Hadžić, 2013, str. 409).

Onda kada se želi ukazati na izuzetnost fizičkog izgleda žene, navodi se hiperbolična frazema *tak(v)a*[14] *se <još> nije rodila*, kojom se ističe jedinstvenost žene, te se negacijom ukida mogućnost da postoji još jedna žena takve ljepote, stereotipno ukazujući na uzvišenost, nadrealnost i nedostižnost njene ljepote. Frazema je zabilježena u primjeru: "Kad ona povede kolo, pa kad podigne veđe ka kuke od kantara, od miline čovek da gleda, *taka se rodila nije*." Ekvivalentne semantike su i hiperbolične frazeme *tak(v)e nema dunjaluk da obigraš* i *u dvije carevine je nema*. Frazeme smo evidentirali u rečenici "E ka što je Esma, *dunjaluk da obigraš take nema*, ada u *dvije carevine* Esme *nema*".

Sa druge strane, ružna žena opisivana je frazemom *ka(o) da je tonja*[15] *ubila*, odnosno ukazuje se na to da izgleda iscrpljeno, kao da je bolesna, te da izgleda *ka(o) hutina*,[16] odnosno da liči na sovu, a frazeme "po svojoj ontološkoj prirodi fiksiraju ono što pripada anti-normi" (Aref'eva, 2024, str. 81). Upotrebu ovih frazema pokazuju primjeri "Mršava joj svekrva, *ka da je tonja ubila*" i "Dođe na posedak, *ka hutina*, izbuljila, a vetri očima".

Ružna, neprivlačna i neuredna žena opisuje se i frazemom *ka(o) pometina*[17] u kojoj se njen fizički izgled poredi sa posteljicom, placentom kod stoke, tkivom koje (najčešće) krava izbacuje iz tijela nakon telenja. Frazema *kao pometina* odnosi se na nešto neestetsko, ružno, izrazito je pejorativnog tona i odnosi se na fizičku ružnoću. Semantička pozadina frazeme je jasna – fizički izgled žene upoređen je sa posteljicom, krvavom, masom, koja je po svojoj prirodi neprivlačna, izaziva gađenje, a upotrijebljena je u poređenju kako bi se slikovitije opisala fizička ružnoća žene. U pitanju je,

[14] U govoru Rožaja dolazi do gubljenja sonanta *v* u medijalnom položaju u zamjenicama ženskog roda – takva, ovakva, obakva itd.

[15] Leksema *tonja* u ovoj frazemi upotrebljava se u značenju plamenjače, bolesti bilja (Halilović, Palić, Šehović, 2010, str. 1337).

[16] U govoru Rožaja spirant *h* očuvan je u svim pozicijama u riječi. S obzirom na to da je većinsko stanovništvo rožajskog podneblja muslimanske vjeroispovijesti, nije začuđujući podatak o očuvanju navedenog konsonanta u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji u riječi (Mujević, 2022, str. 41). Ovo je razlog upotrebe oblika *hutina* u frazeologiji govora Rožaja, dok se u ostalim crnogorskim govorima registruje oblik *utina*.

[17] *Pometinom* se naziva posteljica kod životinja.

dakle, metafora ružnoće koja nosi vrednosni sud i rodno obojeni ton svodeći fizički izgled žene na odbojni referent koji izaziva gađenje. Pomenuta frazema zabilježena je u rečenici "A kak'a da je, ništa me za to nemo' pitat, *ka pometina*". Takođe, ova frazema može imati i značenje lijene, mrzovoljne osobe.

6.2. Mladolikost

Mladolikost je posebno cijenjena kod spoljašnjeg, fizičkog izgleda žene, a to pokazuje i komparativna frazema *ka(o) pupoljak* kojom se ukazuje na mladost. Ovu frazemu bilježimo u kontekstu "Kad je u našu kuću došla, mlada je bila, *ka pupoljak*, što se rekne". Komparativna frazema zabilježena je i u frazeološkoj modifikaciji – *lijepa ka(o) gondže*[18] – sa komponentom *gondže* koja je orijentalnog porijekla i znači *ružin pupoljak*, čime se poredi žena sa mladim, svježim i tek procvalim cvijetom. Ovu frazemu zabilježili smo u primjeru "Od meraka da gledaš ove devojke, sve *ka gondže*".

Mladolikost se naglašava i frazemom *ka(o) devojčica*, a u osnovi ove frazeme je hiperbola. Analizirane frazeme potvrđuju stereotipni ideal mladosti, a i uvriježeno mišljenje da se ženska ljepota prvenstveno vezuje za mladost. Lice žene zauzima centralno mjesto u definisanju estetskih ideala i standarda ljepote. Najčešće kod žene lice čini ključni element fizičke ljepote, privlačnosti i ženstvenosti. Svaka kultura ima formirane kriterijume prema kojima procjenjuje ljepotu lica, a najčešće su to glatka koža, svijetli ten, pravilne crte, izražene oči. Primjer takve upotrebe imamo u sljedećoj rečenici: "Mahija se doterala, mlada ona bogami *ka devojčica*, *ka izmećaj joj lice*." Frazemom *lice joj je ka(o) izmećaj* opisuje se žensko lice svijetle puti, zategnuto, mlado. U ovoj komparativnoj frazemi *izmećaj* – svježe maslo, upućuje na svilenkastost, mekoću, nježnost, što implicira poželjnost i cijenjenost svijetlog tena, bjeline i zategnutog, mladolikog lica. Semantički ekvivalentna ovoj frazemi je i frazema *ka(o) djetinje lice*, gdje se lice poredi sa licem djeteta. U osnovi ove frazeme je stereotipna predstava ljepote koja privileguje svijetli ten, mekanu, zategnutu kožu i mladolikost, a starenje

[18] Leksema *gondže* označava ružin pupoljak (Begović i Begović-Ličina, 2012, str. 133).

i nesavršenosti kože negativno se konotiraju. Lice se opisuje i komparativnim frazemama *<bijelo> ka(o) ćahat*[19] i *ka(o) behar*, što implicira poželjnost svijetlog tena, glatkoće kože, poređenjem sa bijelim papirom ili beharom. Ovim je potvrđena uslovljenost ideala ljepote društvenim i kulturološkim obrascima. Frazeme su registrovane u primjerima: "Mehovica bogami dobro, u koji teret i dobro se drži, *lice joj ka detinje*, *bijelo ka ćahat*"; "A ona kad uđe preko vrata, ka nur joj zasija *lice ka behar bijelo*" i "Dugo me gledala, imaše oči ka baljuka, a *lice bijelo ka ćahat*".

Frazemom *lice joj ka(o) činija* opisana je glatka, zategnuta koža, koja podsjeća na glatkoću činije, porcelanske posude, odnosno da ima lice kao porcelan, što je predstavljalo ideal ljepote. Starenje se negativno konotira, nije poželjno, što je opet stereotipna predstava. Frazema je evidentirana u primjeru "I ja sam nekad mlada bila, bilo je i mene *lice ka činija*".

Takođe, glatko i puno žensko lice opisuje se frazemom *<jedra> ka(o) bostan*, a nekada ima i semantiku zdrave žene. Poređenjem sa ovim povrćem ističe se čvrstina i svježina, oslikava se stereotipni ideal punoće u patrijarhalnoj kulturi, a frazema je zabilježena u rečenici "Ene joj lica, *ka bostan jedra*".

Ljepota ženskog lica naglašava se frazemom *ka(o) rumena jabuka*, gdje se pridjevom *rumena* naglašava mladost, zdrav izgled, punokrvnost, a jabuka predstavlja i simbol plodnosti i zdravlja. Jabuku sa ženom prvenstveno povezuje boja lica, ali asocijacija može biti i čvrsta, zategnuta koža koja karakteriše mlado lice. Frazema je evidentirana u rečenici "Moja najstarija ćerka Šaha je bila ljepša od svija devojaka u to vrijeme, ada bila je *ka rumena jabuka*".

Žena čiji izgled lica nije ispunjavao navedene kriterijume opisivala se komparativnom frazemom *lice joj ka(o) kora hljeba (ljeba)*. Ružnom se smatrala žena koja je imala grubu kožu lica, naboranu, a na to nas upućuje podrugljiva frazema *namrckana ka(o) sutlijaš*, u kojoj se naborana koža lica poredi sa korom koja se stvara na površini sutlijaša, tradicionalnog jela koje se pravi od mlijeka i riže. Ove frazeme su evidentirane u rečenici

[19] Leksema *ćahat* označava papir za zavijanje duvana, posebno tanak (Hadžić, 2013, str. 71).

"Nijesam šćeo se oženim sa Fatimom, a babo je imo merak, nije bila lijepa, *lice joj ka kora ljeba, namrckana ka sutlijaš*".

Najefektnija frazema kojom se opisivala ružna žena je *ervahi*[20] *akrep*,[21] a njene komponente čine lekseme orijentalnog porijekla, gdje se prvom ukazuje na identičnost, a druga označava škorpiju, što pojačava negativne konotacije – opasnost i neprijatnost. Semantika ove frazeme je jasna – žena je opisana kao izrazito ružna: komponenta škorpija upućuje na to da je žena toliko ružna da izaziva strah, da se od nje zazire. Nekad ova frazema označava i osobu niskog praga tolerancije, bijesnu i ljutu. Ova frazema pokazuje da odstupanja ženske ljepote od ideala bivaju opisivana iznimno pejorativnim metaforama, prvenstveno u komparacijama sa jedinkama iz faune. Pomenuta frazema zabilježena je u rečenici "U san mi se ne snila kaka je, *ervahi akrep*".

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U ovom radu analizirani su stereotipni ideali fizičke ljepote i mladolikosti žene u frazemama govora Rožaja, a dobijeni rezultati potvrdili su polaznu hipotezu da rodno obilježena frazeologija ove govorne zone odražava stereotipne ideale o fizičkoj ljepoti žene i mladolikosti koji proizlaze iz obrazaca sociokulturnog koda, normi koje je postavio sociokulturni kod. U frazemama je jasno oslikana idealizovana slika žene, a jezik ima funkciju mehanizma za prenošenje kulturoloških informacija. Rezultati analize frazema pokazali su da se fizički izgled žene vrednuje kroz segmente, te šta je smatrano poželjnim, a šta nepoželjnim. Jasno su određeni estetski kriterijumi za procjenu fizičkog izgleda i mladolikosti, pri čemu je ono što je u saglasju sa kriterijumima izraženo frazemama pozitivne emotivno-ekspresivne obojenosti, a sve što je u koliziji sa postavljenim kriterijumima negativnim emotivno-ekspesivnim utiskom, uglavnom sadržanim u

[20] Leksema *akrep* (*jakrep*), koja je arapskog porijekla, u ovoj frazemi upotrebljava se u značenju škorpiona (Škaljić, 1966, str. 79).

[21] Leksema *ervahi*, koja se upotrebljava i u oblicima *irvahi*, *ervahten*, *ervuhteni*, znači "puki, isti, u glavu isti" (Škaljić, 1966, str. 270).

pejorativnim poređenjima i podrugljivom tonu. Ljepota je najčešće povezivana sa simbolima – cvijetom, ružom, ljiljanom (zambakom), a i sa hurijom i vilom. U ovim frazemama očitava se kao stereotipni ideal svijetli ten, rumeno lice, krupne oči, obrve dugog luka. Stereotipni ideal je i mladolikost, koja se smatra neraskidivo povezanom sa ženskom ljepotom, a starenje je negativno vrednovano. Kako analiza frazema pokazuje, stereotipni ideal ženskog fizičkog izgleda je svijetli ten, glatka, zategnuta koža pravilnih crta, sa blagim rumenilom. Na osnovu analize stereotipnih ideala fizičkog izgleda i mladolikosti žene u frazeologiji govora Rožaja zaključili smo da su frazeme nosioci ideologija, vrednosnih sistema i kolektivnih uvjerenja. Zbog toga je analiza frazema važna u osvješćivanju mehanizama kojima jezik perpetuira rodne stereotipe. Naglašavamo da su stereotipi veoma postojani i otporni na zub vremena te da je skoro nemoguće ukinuti ih. Analiza je, također, pokazala značajan uticaj patrijarhalnog kulturnog koda, tradicije i društvenih normi na formiranje i održavanje stereotipa.

LITERATURA

Aref'eva, N. H., 2024. "Frazeologija v kategorijah kul'turi". *Naukovij visnik PNPU im. K. D. Ušinskogo*, No. 39, str. 76–89.

Barčot, B., 2017. *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Begović, Dž., Begović-Ličina, Š., 2012. *Sandžački rječnik*. Sarajevo: Štamparija Fojnica.

Breglec, Z., 2015. "Rod, spol i žena u hrvatskome jeziku". *Jat: časopis studenata kroatistike*, 1 (2), str. 204–219.

Bugarski, R., 2013. *Kultura i jezik*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Chevalier, J., Gheerbrant, A., 1983. *Rječnik simbola*. Rijeka: Nakladni zavod Matice hrvatske.

De Beauvoir, S., 1982. *Drugi pol* (Prevela Z. Vokić). Zagreb: Naprijed.

Deaux, K., Lafrance, M., 1998. "Gender". U: Gilber, D. T., Fiske, S. T., Gardner, L. ur. *The handbook of social psychology*. New York: McGraw-Hill, str. 788–818.

Dobrovol'skij, D., Piirainen, E., 2022. *Figurative Language. Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. Berlin/Boston: de Gruyter Mouton.

Filipović-Petrović, I., 2018. *Kada se sretnu leksikografija i frazeologija – O statusu frazema u rječniku*. Zagreb: Srednja Europa.

Galić, B., 2011. "Društvena uvjetovanost rodne diskriminacije". U: Kamenov, Ž., Galić, B. ur. *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: istraživanje "Percepcija, iskustva i stavovi o rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj"*. Zagreb: Vlada RH, Ured za ravnopravnost spolova, str. 9–28.

Golubović, B., 2008. Referat "Komunikativni frazeologizmi u srpskom žargonu". *38. međunarodni naučni sastanak slavista u Vukove dane*,. Beograd: Filozofski fakultet.

Goodenough, Ward H., 1964. "Cultural Anthropology and Linguistics". In: Hymes, Dell H. red. *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper & Row, pp. 36–39.

Hadžić, I., 2013. *Rječnik rožajskoga govora*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.

Halilović, S., Palić, I., Šehović, A., 2010. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet.

Herman, V., 1998. *Dramatic Discourse. Dialogue as interaction in plays*. London – New York: Routledge.

Hodžić, A., Bijelić, N., Cesar, S., 2003. *Spol i rod pod povećalom – priručnik o identitetima, seksualnosti i procesu socijalizacije*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

Holandi, R., 2010. *Zoonimata frazeologija v anglijskija i blgarskija jazik*. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo "Neofit Rilski".

Hrnjak, A., 2014. "Žene, zmajevi i opasne životinje. O nekim elementima konceptualizacije žene u hrvatskoj i ruskoj frazeologiji". U: Vidović-Bolt, I. ur. *Životinje u frazeološkom ruhu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF-press, str. 137–152.

Hrnjak, A., 2018. "Pogled na hrvatsku i rusku frazeologiju kroz prizmu roda". *Suvremena lingvistika*, 44, No. 86, str. 243–259.

Jevrić, T., Babić Antić, J., 2023. "Long Hair and Short Wit – English-Serbian Parallels in Proverbs Describing Women". *Collection of Papers of the Faculty of Philosophy*, (3), str. 13–36.

Jugović, I., Kamenov, Ž., 2008. *Razvoj instrumenata za ispitivanje rodnih uloga u adolescenciji*. Zagreb: Naklada Slap.

Katnić-Bakaršić, M., 2001. *Stilistika*. Sarajevo: Naučna i univerzitetska knjiga, IPP Ljiljan.

Kur'an, 2011. Novi Pazar: El-Kelimeh – Mešihat Islamske zajednice u Srbiji.

Lakoff, G., Johnson, M., 2015. *Metafore koje život znače* (Prev. N. Šoljan). Zagreb: Disput.

Lipman, V., 1994. *Javno mnijenje*. Zagreb: Naprijed.

Lubina, T., Brkić-Klimpak, I., 2014. "Rodni stereotipi: objektivizacija ženskog lika u medijima". *Pravni vjesnik: časopis za pravne i društvene znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J. J. Strosmmayera*, 2, str. 213–229.

Maroević-Kulaga, J., 2012. "Rodna osjetljivost u katoličkom dječjem mjesečniku". *Mali koncil. Život i škola*, str. 83–106.

Mujević, Dž., 2022. "Fonetske specifičnosti govora Rožaja". *Vaspitanje i obrazovanje*, 3, str. 31–50.

Mušović, A., 2016. *Sandžački frazeološki rječnik*. Novi Pazar: Narodna biblioteka Dositej Obradović.

Mušović, A., 2018. *Sandžački frazeološki rječnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Novi Pazar: Narodna biblioteka Dositej Obradović.

Polić, R., 2010. *Važno je biti konj: spolni obrasci u hrvatskom školstvu*. Medulin: vlastita štampa.

Šehović, A., 2011. "Rodna perspektiva u bosanskohercegovačkim dramama 20. vijeka". *Pregled – časopis za društvena pitanja*, 2, str. 55–82.

Šehović, A., 2012. *Jezik u bosanskohercegovačkim dramama (sociolingvistički pristup)*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.

Šehović, A., Haverić, Đ., 2017. *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Šiljak-Jesenković, A., 2003. *Nad turskim i bosanskim frazikonom: semantički, sintaksički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt*. Sarajevo: Orijentalni institut.

Škaljić, A., 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

Tanović, I., 2000. *Frazeologija bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.

Vaskova, O. A., 2006. *Gender kak predmet leksikografičeskogo opisanija (na 450 materiale frazeologii.* Dissertacija. Moskva: MGLU.

Vidović-Bolt, I., 2011. *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

STEREOTYPICAL IDEALS OF FEMALE PHYSICAL BEAUTY AND YOUTH IN THE PHRASES OF ROŽAJE SPEECH

Abstract

Every culture has constructed interpretative patterns, modified over time, which serve as means to represent the world. Language is used as a mechanism in the preservation of the collective imaginary. Patterns of a cultural model reflect on the language, and in this paper they will be analysed on the corpus of phraseological units, using the methodology of linguistic and cultural research. The paper will study the relationship between language, culture and society through the analysis of stereotypical ideals of physical beauty and youthfulness of women, preserved in the collective imaginary and transferred into phraseology, a cultural phenomenon. The research corpus consists of forty-eight idioms recorded in the speech of Rožaje. The aim of this research is to identify stereotypical ideals of physical beauty and youthfulness of women in the gender-marked phrases of Rožaje speech, to determine the extent to which they are present and to draw conclusions about the criteria for evaluating physical beauty and youthfulness of women set by culture, tradition and society, as well as to determine what is implicitly/explicitly evaluated as positive/negative. Our goal is also to study the way in which aspects of a culture – tradition, customs, beliefs, stereotypes and prejudices influence the formation of phraseology, hence, we will observe idioms in the widest context. The hypothesis of this paper is that stereotypical ideals about the physical beauty and youthfulness of women, based on aesthetic criteria, are rooted in the gendered phraseology of the language. In the paper, we concluded which criteria are key in assessing a woman's physical appearance. The analysis showed that idioms perpetuate stereotypes, reflecting the established cultural and social patterns. Stereotypical ideals of physical beauty and youthfulness of women recorded in idioms show what was considered desirable and what was undesirable. This work can contribute to the research of stereotypes in phraseology and the relationship between language and culture in the Montenegrin, Bosnian and wider South Slavic context.

Keywords: *idiom, beauty, youthfulness, gender-marked phraseology, stereotypes, woman*

DOI: 10.46352/23036990.2025.157
Primljen/Received: 17. 7. 2024. UDK/UDC 811.111'36:34
Prihvaćen/Accepted: 17. 7. 2025. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

MELISA OKIČIĆ

UPOREDNI PRIKAZ DISTRIBUCIJE MODALNIH GLAGOLA U BRITANSKIM PRAVNIM AKTIMA I PRAVNIM AKTIMA EVROPSKE UNIJE

Sažetak

Engleski jezik koji se koristi u institucijama Evropske unije (EU) potiče iz britanske varijante s obzirom na to da je Ujedinjeno Kraljevstvo (UK) od 1973. do 2020. godine bilo u sastavu EU-a kao punopravna država članica. Kao posljedica takve situacije, institucije EU-a su sve do Brexita (2020) pod svojim standardom engleskog smatrale britansku varijantu, koja je nakon Brexita postala irsko-britanska. Ovdje je važno skrenuti pažnju na upotrebu pridjeva "britanski", jer se može pogrešno zaključiti da se u institucijama EU-a koristi autentični britanski engleski, što nije tačno, naročito kada je riječ o distribuciji modalnog glagola *shall*, koji je još poznat pod nazivom "legal shall". Ovaj rad daje komparativni prikaz distribucije modalnih glagola u britanskim i EU aktima, s fokusom na *shall*, *must* i *may*. Budući da se Bosna i Hercegovina (BiH) nalazi u procesu evropskih integracija, cilj ovog rada jeste da studentima, budućim prevodiocima, kao i svima koji se žele dodatno upoznati s ovim registrom, skrene pažnju na neke vrlo važne osobine kada je riječ o distribuciji modalnih glagola u britanskim pravnim aktima i pravnim aktima Evropske unije.

Ključne riječi: *britanski engleski*, *pravni akti*, *Evropska unija*, *shall*

1. UVOD

Evropska unija (EU) predstavlja zajednicu država koja je nastala poslije Drugog svjetskog rata s ciljem sprečavanja daljeg ratovanja i netrpeljivosti na tlu Evrope (McCormic, 2008). Neovisno o geopolitičkim i društvenim motivima, nastanak EU-a donio je sa sobom jednu vrlo važnu pojavu pod nazivom "višejezičnost" (engl. multilingualism). Višejezičnost je i prije utemeljenja EU-a bila prisutna na teritoriji Evrope (npr. u Švicarskoj), i kao pojam nije predstavljala posebnu novinu. Međutim, višejezičnost EU-a ogleda se u istovremenom funkcioniranju njenih institucija na 24 službena jezika. To znači da svaki građanin EU-a (engl. EU national) ima pravo da se o radu institucija informira i da – ako za tim ima potrebe – s njima komunicira na svom maternjem jeziku (Robertson, 2013, str. 15). U kontekstu zakonodavstva, svi pravni akti EU-a moraju biti dostupni na svim službenim jezicima, zahvaljujući efikasnom funkcioniranju sistema jezičke politike u zakonodavstvu (Okičić, 2013; Okičić, 2015). EU trenutno ima 27 država članica i 24 službena jezika, pri čemu se za potrebe interne i radne komunikacije najčešće koristi engleski jezik. Na engleskom jeziku izrađuje se i prva verzija pravnog akta, koja se naziva "nacrt" (engl. draft). Tek nakon što nacrt postane finalna verzija, počinje paralelna izrada autentičnih verzija teksta na preostala 23 službena jezika (Robinson, 2008).[1]

Budući da je Ujedinjeno Kraljevstvo (UK) bilo članica EU-a od 1973. do 2020. godine, te da je riječ o jedinoj teritoriji u Evropi u kojoj je engleski maternji jezik, institucije EU-a su pod svojim standardom oduvijek smatrale varijantu britanskog engleskog. Međutim, doslovno shvaćeno, takva paralela bi – za one manje upućene u ovu oblast – mogla značiti da se u institucijama EU-a koristi autentičan britanski engleski, što nije tačno. U tom smislu važno je podsjetiti na to da ostvarivanjem kontakta između maternjeg (L1) i stranog (L2) jezika, neovisno o tome da li je riječ o formalnom ili neformalnom obliku učenja, u manjoj ili većoj mjeri uvijek dolazi do negativnog i pozitivnog transfera (engl. negative and positive transfer), koji se ostvaruje na relaciji maternji (L1) – strani jezik (L2) (Ellis, 1997; Lightbown i Spada, 2006).

[1] Sve jezičke verzije smatraju se autentičnim jezičkim verzijama, a ne prijevodom (op. a.).

U skladu s tim, važno je skrenuti pažnju na to da je, neposredno prije najave Ujedinjenog Kraljevstva (UK) o napuštanju EU-a (2017), veći broj autora počeo javno propitivati može li engleski jezik ostati jedan od službenih jezika EU-a. U vezi s tim, prvi put se u javnosti počelo govoriti o engleskom jeziku u institucijama EU-a kao o posebnoj varijanti pod nazivom "euro-engleski"[2] (Modiano, 2017; Jenkins, 2017).

Međutim, uprkos svim iznesenim argumentima, do trenutka pisanja ovog rada (2024) ništa se značajno nije promijenilo. Ukratko, sve do Brexita (2020), institucije EU-a su pod svojim standardom engleskog jezika smatrale britanski engleski, a nakon Brexita standard je preimenovan u "Irish-British", pod kojim se podrazumijeva irski i britanski engleski.[3]

Imajući u vidu činjenicu da se pravni akti EU-a prvobitno izrađuju na engleskom jeziku, u ovom radu fokus će biti usmjeren na distribuciju modalnih glagola (*shall*, *may* i *must*) u britanskim pravnim aktima i pravnim aktima Evropske unije. U tom smislu, rad polazi od sljedećih istraživačkih pitanja:

1. Da li je distribucija modalnih glagola u okviru glagolske fraze identična u britanskim aktima i aktima EU-a?
2. Da li postoje odstupanja i na šta takva odstupanja ukazuju?

2. KORPUS I METODOLOGIJA

Korpus ovog rada čini pet zakona Velike Britanije objavljenih 2023. i 2024. godine, preuzetih sa stranice https://www.legislation.gov.uk/, i pet pravnih akata institucija Evropske unije, preuzetih sa stranice https://eur-lex.europa.eu/homepage.html.

[2] U upotrebi su i termini "euro-speak" i "euro-jargon" (op. a.).

[3] "For reasons of stylistic consistency, the variety of English on which this guide bases its instructions and advice is the shared standard usage of Ireland and the United Kingdom (called 'Irish/British usage' or 'Irish/British English' in this guide)", *English Style Guide – A handbook for authors and translators in the European Commission*, 2024, str. 1. Republika Irska je država članica EU-a (op. a.).

Tabela 1. *Korpus rada*

UK	**EU**
UK Public Order Act, 2023. *UK Finance Act*, 2023. *UK Victims and Prisoners Act*, 2023. *UK National Security Act*, 2023. *UK Media Act*, 2023.	*Council Decision (EU) 2024/2176 of 8 December 2023 on the position to be taken on behalf of the European Union within the Regional Steering Committee of the Transport Community as regards the introduction of a common set of rules on the reimbursement of expenses incurred by persons from outside the Permanent Secretariat of the Transport Community who are invited to participate in meetings of the Transport Community* *Directive (EU) 2024/1788 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on common rules for the internal markets for renewable gas, natural gas and hydrogen, amending Directive (EU) 2023/1791 and repealing Directive 2009/73/EC (recast) (Text with EEA relevance)* *Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859 (Text with EEA relevance)* *Regulation (EU) 2024/213 of 3 January 2024 entering a name in the register of protected designations of origin and protected geographical indications (Safranbolu Safranı (PDO))* *Regulation (EU) 2024/868 of the European Parliament and of the Council of 13 March 2024 amending Council Decision 2009/917/JHA as regards its alignment with Union rules on the protection of personal data.*

Metoda rada je analitičko-deskriptivna, a analiza je provedena na sljedeći način: u britanskim pravnim aktima, kao i u pravnim aktima Evropske unije u obzir su uzeti glavni i završni dio akta, dok je uvodni dio, odnosno preambula, u kojoj se daje pregled (opis) razloga donošenja pravnog akta, izuzet jer se u ovom dijelu ne pojavljuju pravno obavezujuće odredbe. Sve odredbe analizirane su tako što je najprije identificiran glavni glagol, nakon čega se posmatrala struktura glagolske fraze (prosta ili složena) te vrsta modalnog glagola u slučaju složene glagolske fraze. Sve nazive odredbi koje su spomenute u analitičkom dijelu rada proizvoljno je formulirala autorica, i to na osnovu značenja glavnog glagola u pravnom kontekstu, radi približavanja teme rada široj publici.

Svrha ovog rada nije kritički propitivati niti uspoređivati kvalitet jezika kojim su napisani britanski pravni akti, odnosno pravni akti Evropske unije na engleskom jeziku, već – posebno imajući u vidu činjenicu da se Bosna i Hercegovina (BiH) nalazi u procesu evropskih integracija – skrenuti pažnju stručnoj čitalačkoj publici, naročito budućim prevodiocima, na neke specifičnosti upotrebe modalnih glagola, naročito u kontekstu pravnih akata Evropske unije.

Rad je osmišljen kao mini istraživanje te se u tom smislu kao ograničavajući faktor rada može smatrati veličina korpusa, na osnovu čega se može uputiti preporuka za dalja istraživanja ove tematike uključujući analizu glagolske fraze i distribuciju modalnih glagola u svim vrstama klauza i u svim dijelovima pravog akta.

3. KADA SE KAŽE "PRAVNI ENGLESKI" – NA ŠTA SE TAČNO MISLI?

Govornici kojima engleski nije maternji jezik o izrazu "pravni engleski" obično ne razmišljaju kroz prizmu varijanti engleskog jezika (npr., obično se kaže "pravni engleski" umjesto "britanski pravni engleski", "američki pravni engleski" itd.). Prvobitna asocijacija najčešće je vezana za engleski jezik kao jezik struke, koji se koristi u oblasti prava (u najširem smislu) i

koji se obično shvata kao složen jezički sistem, naročito za one koji nisu pravnici (Bhatia, 1993; Williams, 2013). Dalje, većina udžbenika za poučavanje iz ove oblasti u svom naslovu obično sadrži samo frazu "Legal English", shvaćenu u najširem smislu, dok se kroz posebna poglavlja – zavisno od tematike i strukture udžbenika – obrađuju različite vrste pravnih sistema u svijetu (McKay i Charlton, 2005; Haigh, 2004).

Neovisno o njihovoj namjeni, ono što je važno istaći jeste to da se u ovakvim udžbenicima nikada ne izostavlja osvrt na britansku pravnu tradiciju – što je ključno razumjeti u kontekstu teme ovog rada. Sve varijante engleskog jezika koje se danas govore u zemljama u kojima je engleski maternji jezik (engl. English-speaking countries) nastale su iz britanske varijante, koja je najstarija varijanta engleskog jezika u svijetu (stara oko 1.400 godina).[4] Samim tim, prvi pravni engleski razvio se iz britanske varijante, što znači da su se iz nje razvili i svi ostali pravni registri, pa tako danas postoje: američki pravni engleski, kanadski pravni engleski, australijski pravni engleski itd.

Pored toga, važno je napomenuti da se pravni registar, općenito uzevši, dijeli u dvije grupe: grupu "pravnog jezika" (engl. legal language), pod čime se podrazumijeva bilo koji oblik komunikacije koji se vodi u sferi prava (porota, izvještaji, presude itd.), te "jezik prava" (engl. the language of law), koji se odnosi isključivo na pisanu formu, odnosno na dokumente koji su pravno obavezujući (ugovori, zakoni, sporazumi, testamenti itd.) (Williams, 2013, str. 353).

S druge strane, imajući u vidu da je kroz svoj historijski razvoj engleski postao *lingua franca* međunarodnog poslovanja, obrazovanja i diplomatije, većina zemalja u kojima engleski nije izvorni jezik svoju je tradiciju pismenog prevođenja (daleko prije interneta i ChatGPT-a) razvijala upravo po uzoru na britansku tradiciju upotrebe jezika u pravnom kontekstu.[5] Ovo je važno razumjeti jer je svaka država članica, prije ulaska u EU, imala svoju

[4] Za više informacija vidi: https://www.centreofexcellence.com/history-of-the-english-language/.

[5] Uzimajući u obzir pravne razlike u pogledu različitih pravnih uređenja i sistema koje se odražavaju i na planu terminologije (op. a.).

tradiciju prevođenja pravnih akata s maternjeg na engleski jezik, koja se nastavila dalje razvijati u kontekstu eurointegracija i funkcioniranja institucija EU-a.[6]

Prema tome, u kontekstu ovog rada važno je razdvojiti nekoliko pojmova: 1) pravni engleski u zemljama u kojima je engleski maternji jezik, 2) pravni engleski u zemljama u kojima engleski nije maternji jezik i 3) pravni engleski u institucijama EU-a.

4. REFORMA PRAVNOG ENGLESKOG U ZEMLJAMA U KOJIMA JE ENGLESKI IZVORNI JEZIK ZAKONODAVSTVA

Bez obzira na općeprihvaćen stav u literaturi koja se bavi pravnim engleskim, a u kojoj je ovaj registar još od studije Mellinkoffa (1963, str. 11–24) opisan kao "opširan, nejasan, pompozan i dosadan",[7] važno je istaći da je riječ o jezičkom sistemu koji nije statičan, već dinamičan i podložan promjenama. O tome ne svjedoče lingvističke studije zasnovane isključivo na teorijskim pretpostavkama, već i stvarni historijski događaji, među kojima se kao najznačajniji ističe reforma pravnog engleskog. Iako se, historijski gledano, sve što se odnosi na nastanak pravnog engleskog vezuje za teritoriju Ujedinjenog Kraljevstva (UK), ideja o reformi ovog jezičkog sistema potekla je iz Sjedinjenih Američkih Država (SAD) krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća.

Inicijatori ove reforme bili su građani-aktivisti koji su smatrali da jezik prava ne pripada isključivo zakonodavcu, jer se jezik zakonodavca odnosi na građane. Samim tim, taj jezik mora biti jasan i razumljiv, a ne skup rečenica koje su jasne samo pravnicima. Upravo zbog toga su se krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina 20. stoljeća počeli održavati brojni protesti, a jedan posebno upečatljiv bio je protest Chrissie Macher,[8] koja je 1979. godine ispred zgrade parlamenta u Londonu javno uništila

[6] Za više informacija vidi: Okičić, 2020.

[7] Usp.: "wordy, unclear, pompous and dull" (Mellinkoff, 1963).

[8] Jedna od osnivačica pokreta *Plain English Campaign* u Velikoj Britaniji. Za više informacija vidi: https://www.plainenglish.co.uk/.

nekoliko stotina pravnih formulara i dokumenata protestujući protiv konfuznog jezika prava.

Prvi pokret reformista pojavljuje se na teritoriji SAD-a pod nazivom *Plain English Movement*, a nedugo zatim i na teritoriji UK-a pod nazivom *Plain English Campaign*.[9] Ideja se ubrzo širi na Australiju, Kanadu i Novi Zeland. Nastanak ovih pokreta potakao je mnoge autore da podrže ideju o značaju reforme ovog tipa, a istovremeno je označio i početak dugotrajne i vrlo zahtjevne diskusije s vladom (Butt i Castle, 2001). Međutim, dvadesetak godina kasnije, tačnije, početkom devedesetih godina prošlog stoljeća, vlade spomenutih država počinju prihvatati ideju o reformi jezika prava, što postaje vidljivo kroz objavljivanje zvaničnih priručnika za izradu pravnih akata u skladu s "plain language preporukama".[10] U svrhu ilustracije navodimo primjer koji prikazuje formulaciju pravnog teksta prije i poslije reforme.[11]

ORIGINALNI TEKST (prije reforme)

(1) The Builder shall at his own expense construct sewer level pave metal kerb flag channel drain light and otherwise make good (including the provision of street name plates in accordance with the requirements of the appropriate District Council and road markings and traffic signs in accordance with the requirements of the Council) the street.

PRERAĐENA VERZIJA (poslije reforme)

(2) The Builder must construct the street to Council specifications.

[9] Vidi i: https://www.plainenglish.co.uk/campaigning/past-campaigns/legal/drafting-in-plain-english.html.

[10] Naprimjer, priručnik pod nazivom *Drafting Guidance* (2024) za teritoriju Engleske i Velsa ili dokument *Drafting Matters!* (2018) za teritoriju Škotske.

[11] Primjer preuzet iz: Butt & Castle, 2001, str. 114.

5. O EFEKTIMA REFORME

Budući da se ovaj rad bavi glagolskom frazom, podsjetit ćemo se na neke ključne osobine glagola u pravnom registru. Ovim registrom, kao specijaliziranim jezičkim sistemom, dominira ograničen broj leksičkih i modalnih glagola, koji se trebaju dosljedno koristiti kako ne bi došlo do višestrukog, a time i eventualno pogrešnog tumačenja odredbe ili bilo kojeg njenog dijela. Kada je riječ o leksičkim glagolima, ova grupa glagola može se uslovno podijeliti na grupu "općih glagola" i grupu "posebnih glagola". Pod grupom općih glagola podrazumijevaju se glagoli koji se, neovisno o oblasti prava, pojavljuju u svakom pravnom aktu. To su, naprimjer, glagoli koji se nalaze u odredbama kojima se propisuje značenje ključnih termina korištenih u tekstu, naprimjer zakona. Takvi glagoli su: *mean* (bos. značiti) i *have (the meaning)* (bos. ima značenje). Dalje, za propisivanje primjene akta, odredbe ili bilo kojeg njenog dijela koriste se isključivo glagoli: *apply* (bos. primjenjivati) i *apply to* (bos. primjenjivati na), dok se za izmjene i dopune koriste isključivo: *insert* (bos. dodati), *amend* (bos. dopuniti) i *delete* (bos. brisati).[12]

Ukoliko je, s druge strane, riječ o nekoj posebnoj oblasti prava, dosljedno se – bez upotrebe bilo kakvih drugih glagola sa sličnim značenjem – koriste glagoli koji opisuju određeni registar. Naprimjer, u slučaju krivičnog prava koriste se glagoli poput: *adjourn*, a ne *postpone* (bos. odgoditi), *appeal (against)*, a ne *complain* (bos. uložiti žalbu), *commit*, a ne *do* (bos. počiniti (krivično djelo)).[13]

Pored leksičkih glagola, pravni engleski je apsolutno nezamisliv bez modalnih glagola koji, kako je dobro poznato u literaturi, izražavaju deontičku modalnost.

> Deriving from the Greek word 'binding' this kind of modality is primarily concerned with imposing an obligation or prohibition, or with granting permission or authorization. Deontic modality comes within what is sometimes

[12] U kontekstu pravnog jezika, ovi glagoli imaju sljedeća značenja: *insert* (bos. dodaje se), *amend* (bos. mijenja se (kao što slijedi)), *delete* (bos. briše se).

[13] Ovi podaci su preuzeti iz istraživanja autorice rada o jeziku britanskih propisa iz neobjavljene doktorske disertacije (2013).

> called root modality (Coates 1983) because it is considered by some linguists as constituting the 'root' meaning of the modal auxiliaries, with epistemic modality subsequently deriving from deontic modality. Prescriptive legal texts clearly come within the scope of deontic modality. (Williams 2007: 83)

Dakle, riječ je o modalnim glagolima kojima se propisuju obaveze, zabrane, ali i diskreciona prava (engl. discretionary right). To su glagoli: *shall*, *must*, *have to*, *may*, *can*, *should* i *ought to*.[14]

Od svih spomenutih modalnih glagola u pravnom engleskom, historijski gledano, najpoznatiji je *shall*, koji je poznat i kao "legal shall". Ovaj modalni glagol potiče iz britanske pravne tradicije, gdje se koristio više od šest stoljeća (Butt i Castle, 2001).

Tokom veoma dugog perioda svoje upotrebe ovaj glagol počeo se koristiti vrlo često, tako da, kako primjećuju neki autori početkom devedesetih godina prošlog stoljeća, posebno Kimble (1991) i Asprey (1992), više nije bilo jasno da li određena odredba predstavlja striktnu obavezu ili zabranu, ili je riječ samo o deklarativnoj pravnoj činjenici.

U tom smislu, spomenuti autori su među prvima koji pokreću inicijativu za ukidanje modalnog glagola *shall* u pravnom engleskom. Iako je prijedlog za ukidanje ovog modalnog glagola došao s teritorije SAD-a, najprije je prihvaćen u Australiji (2000), zatim u Ujedinjenom Kraljevstvu (2008), Novom Zelandu (2009), a tek 2011. godine u SAD-u (Williams, 2011, str. 145). Ovaj novi standard izrade teksta pravnih akata bez upotrebe "legal shall" u literaturi je danas poznat kao "shall-free" standard (Cooper, 2011) i prihvaćen je u svim zemljama u kojima je engleski maternji i izvorni jezik zakonodavstva.

6. UKRATKO O PRAVNOM ENGLESKOM U EVROPSKOJ UNIJI

Kada je riječ o pravnom engleskom u okviru institucija EU-a, moramo podsjetiti na činjenicu da EU nije država, već zajednica država, ali da ima tzv. "nadnacionalno" (engl. supranational) pravo nad državama članicama,

[14] Za više informacija vidi: Chrisman, 2015. Podsjećamo na to da ćemo se u ovom radu baviti analizom modalnih glagola *shall*, *may* i *must* (op. a.).

koje ih obavezuje da provode određene mjere i aktivnosti (McCormick, 2008). U tom smislu, tekst akata EU-a mora biti jasan i razumljiv svim državama članicama, a to je vrlo zahtjevan zadatak.

Kao što je ranije spomenuto, prva verzija izrađuje se na engleskom jeziku i postaje osnova za diskusije i usaglašavanja. Budući da o toj verziji pravnog akta, najvećim dijelom, diskutuju predstavnici država članica u kojima engleski nije maternji jezik, upotreba pravnog engleskog u ovom kontekstu nije autentična verzija britanskog pravnog jezika. Svaka država članica, ili ona koja to želi postati, ima bar nekoliko pravnih pojmova u svom sistemu koji ne postoje u britanskom pravu. Zbog svega navedenog, izrada teksta pravnog akta – uključujući i prvu verziju na engleskom jeziku – standardizirana je mehanizmom jezičke politike, upotrebom terminoloških baza (npr. IATE), kao i nizom priručnika za izradu pravnih tekstova, među kojima je jedan od najpoznatijih *English Style Guide – A Handbook for Authors and Translators in the European Commission* (2024) (u daljem tekstu: ESG).

Kad je riječ o modalnim glagolima, u spomenutom priručniku (str. 64) predlaže se drugačija distribucija modalnog glagola *shall* nego što je to slučaj s britanskom praksom. Upotreba ovog modalnog glagola preporučuje se u odredbama kojima se propisuju striktne obaveze i zabrane, te u odredbama kojima se propisuju pravne radnje ili činjenice koje se odnose na neki bliži ili dalji budući period, koji može biti određen okolnostima ili konkretnim vremenskim okvirom (npr. *shall enter into force*, *shall not extend*, *shall apply*).

> To impose an obligation or a requirement, EU legislation uses shall. To impose a prohibition, EU legislation uses shall not. However, where a provision applies to the future or is contingent on a future event, the verb used is shall. (ESG, 2024, str. 65)

Pored spomenutog, važno je istaći da se modalni glagol *shall* u aktima EU-a nikada ne koristi u uvodnom dijelu (preambuli). Ovaj modalni glagol shvata se kao pravno obavezujuća riječ i koristi se u glavnom i završnom dijelu pravnog akta. Učestala upotreba modalnog glagola *shall* dobro je poznata u literaturi koja se bavi ovom terminologijom, i to pod nazivom

"shall-resistant" standard (Cooper, 2011). S druge strane, modalni glagol *may* koristi se za propisivanje diskrecionog ovlaštenja, u značenju "može", dok se, u slučaju propisivanja diskrecionog ovlaštenja u značenju "ne mora", za razliku od britanskih pravnih akata, koristi modalni glagol *need not*.

> To give permission to do something, EU legislation uses may: This additive may be used (...) This is equivalent to saying use of this additive is permitted. To give permission not to do something, EU legislation uses need not: This test need not be performed in the following cases. (ESG, 2024, str. 65).

I na kraju, sadašnje prosto vrijeme (engl. Present Simple Tense) ograničava se na upotrebu u: a) odredbama kojima se definiraju ključni termini koji se koriste u tekstu, b) odredbama kojima se propisuju pravne radnje ili činjenice koje stupaju na snagu samom odredbom (u kojima se pojavljuje prilog *hereby* – bos. *ovim se*), i c) odredbe kojima se propisuju izmjene i dopune, kao što se navodi u priručniku:

> EU legislation uses the simple present for definitions and where the provision constitutes direct implementation (possibly adding 'hereby', as in the examples below):
>
> For the purpose of this Regulation, 'abnormal loads' means (...) [definition]
>
> A committee (...) is (hereby) established.
>
> Article 3 of Regulation (...) is (hereby) amended as follows: This Regulation applies to aid granted to enterprises in the fisheries sector.
>
> Amendments: replacement, deletion, addition, insertion. Note the following formulations used when drafting or translating amending legislation:
>
> Article 1 of [Act No (...)] is replaced by the following:
>
> Article 1 of [Act No (...)] is deleted.
>
> Since these are examples of declarative provisions (see 10.31 above), the preferred style is to use the present tense rather than 'shall'. (ESG, 2024, str. 65)

7. REZULTATI

7.1. Distribucija modalnih glagola u britanskim aktima

U skladu s prethodno navedenim, u nastavku ćemo se osvrnuti na nalaze analize korpusa u vezi s distribucijom modalnih glagola *shall*, *must* i *may* u britanskim pravnim aktima. Kao što su pokazali nalazi analize, kao najfrekventniji modalni glagoli koji se pojavljuje na nivou glavne klauze su modalni glagoli *must* i *may*. Modalni glagol *shall* nije zabilježen u primjerima koji sačinjavaju korpus ovog rada, ni u glavnim, ni u zavisnim klauzama. Nalazi analize potvrđuju primjenu "shall-resistant" standarda u jeziku britanskih pravnih akata koji se, u kontekstu analize ovog rada, može opisati na sljedeći način:

a) Modalni glagol *shall*, odnosno *shall not*, zamjenjuje se modalnim glagolom *must*, odnosno *must not*, u odredbama kojima se propisuje striktna obaveza ili striktna zabrana;

b) Modalni glagol *shall*, odnosno *shall not*, zamjenjuje se modalnim glagolom *may*, odnosno *may not*, u odredbama kojima se propisuje diskreciono ovlaštenje institucija ili pojedinaca (u značenju: "može" i značenju "ne mora").

c) Modalni glagol *shall* u potpunosti se izostavlja iz upotrebe i zamjenjuje oblikom glagola u sadašnjem prostom vremenu (engl. Present Simple Tense):
   – u odredbama kojima se propisuje primjena pravnog akta ili bilo kojeg njegovog dijela;
   – u odredbama kojima se utvrđuju izmjene i dopune teksta;
   – u odredbama koje se odnose na stupanje na snagu ili prestanak važenja pravnog akta ili bilo kojeg njegovog dijela;
   – u odredbama u kojima se definiraju ključni pojmovi korišteni u tekstu pravnog akta.

   Detaljan prikaz primjene *shall-free* standarda, uz primjere iz korpusa korištenog u ovoj analizi, navodimo u sljedećoj tabeli.[15]

[15] "OPC policy is to minimise the use of the legislative 'shall'. There are various alternatives to 'shall' which can be used, depending on context – 'must' in the context of obligations (although 'is to be'

Tabela 2. *Ilustracija zamjene modalnog glagola shall u britanskim pravnim aktima*

Vrsta odredbe[16]	**Prije reforme**	**Poslije reforme**	**Vrsta zamjene**	**Primjer**
primjena (odredbe, akta ili bilo kojeg njegovog dijela) u značenju "se primjenjuje" ili "se ne primjenjuje"	shall apply shall not apply	apply do/does not apply	shall > Present Simple Tense	(1) Subsection (8) **applies** whether or not the person is in the United Kingdom. (Media Act, 2024, str. 163) (2) Section 127 of the Magistrates' Courts Act 1980 **does not apply to** a complaint under this section. (Public Order Act, 2023, str. 32)
stupanje na snagu	shall have ffect	have/has effect	shall > Present Simple Tense	(3) The amendment made by subsection (1) **has effect** for accounting periods beginning on or after 1 January 2023. (Finance Act 2023, str. 1)
stavljanje van snage	shall cease to have effect	cease to have effect	shall > Present Simple Tense	(4) Where a court makes a serious disruption prevention order in respect of a person and the person is already subject to such an order, the earlier order **ceases** to have effect. (Public Order Act 2023, str. 29)

and 'it is the duty of' may also be appropriate alternatives in certain contexts); 'there is to be' in the context of the establishment of new statutory bodies etc.; use of the present tense in provisions about application, effect, extent or commencement; 'is amended as follows' in provisions introducing a series of amendments; 'is repealed' in the context of free-standing repeals; 'is to be' in the context of provisions relating to statutory instruments)." Za više informacija vidi: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a756321ed915d6faf2b2963/OTS_definitions_paper_updated_Feb17.pdf.

[16] Odredbe su proizvoljno klasificirane prema značenju glavnog glagola, radi lakšeg razumijevanja tematike čitalačkoj publici koja nije upoznata s formalnom klasifikacijom odredbi u pravnom kontekstu. Za više informacija vidi: *Pravila i postupci za izradu zakona i drugih propisa Federacije Bosne i Hercegovine* (2022).

izmjene i dopune	shall insert, shall omit, shall substitute, shall delete i shall be amended	insert, omit, substitute, delete i is amended	shall > Present Simple Tense	(5) In Chapter 6A of Part 3 (trade profits: R&D expenditure credits), in section 104M (amount of R&D expenditure credit), in subsection (3), for "13%" **substitute** "20%". (Finance Act, 2023, str. 3) (6) The Children Act 1989 **is amended** in accordance with subsections (2) to (7). (Victims and Prisoners Act, 2023, str. 17).
definiranje termina	shall mean	mean	shall > Present Simple Tense	(7) A "UK person" means – (8) (a) a United Kingdom national; (b) an individual who lives in the United Kingdom; (c) a body incorporated under the law of a part of the United Kingdom; (d) an unincorporated association Formed under the law of a part of the United Kingdom. (National Security Act, 2023, str. 3)
striktna obaveza	shall + glavni glagol	must + glavni glagol	shall > must	(9) In carrying out a review under this section OFCOM **must consider** – (a) the costs to public service broadcasters of fulfilling the public service remit for television in the United Kingdom; (b) the sources of income available to them for meeting those costs. (Media Act, 2024, str. 4)

				(10) On making a serious disruption prevention order the court **must** *in ordinary language* **explain** to P the effects of the order. (Public Order Act, 2023, str. 26)
striktna zabrana	shall not + glavni glagol	must not + glavni glagol	shall not > must not	(11) The court **must not remand** a person for a period exceeding eight clear days except that – (a) if the court remands the person on bail, it may remand the person for a longer period if the person and the other party consent, and (b) if the court adjourns a case under section 19(9) (remand for medical examination and report) the court may remand the person for the period of adjournment. (Public Order Act 2023, str. 37) (12) The period stated in an account monitoring order **must not exceed** the period of 90 days beginning with the day on which the order is made. (National Security Act 2023, str. 104)

diskreciono ovlaštenje[17] *(službena osoba i/ili institucija) u značenju "može"*	shall + glavni glagol	may + glavni glagol	legal shall > may	(13) The court **may make** a serious disruption prevention order in respect of P only if it is made in addition to – (a) a sentence imposed in respect of the current offence, or (b) an order discharging P conditionally. (Public Order Act, 2023, str. 23)
diskreciono ovlaštenje (službena osoba ili institucija) u značenju "ne mora"	shall not + glavni glagol	may not + glavni glagol	legal shall > may not	(14) OFCOM **may not give** a confirmation decision or a penalty notice to a parent entity ("P") if – (a) P meets the condition in section 1162(2)(a) of the Companies Act 2006 in relation to E, and Media Act 2024 (c. 15) 171 Schedule 11–Schedule to be inserted as Schedule 16B to the 2003 Act (b) P makes representations to OFCOM, in pursuance of paragraph 2(7) or sub-paragraph (4), that satisfy OFCOM that P does not meet any condition in section 1162(2)(b), (c) or (d) or (4) of that Act in relation to E. (Media Act, 2024, str. 172)

[17] "*shall* imposes a duty or an obligation, *may* confers a discretionary power. Thus *shall* is mandatory while *may* is discretionary (…) But there have been situations where the words have been misused by Parliamentary Counsel. There are cases where the courts have construed *shall* to mean *may* and *may* to mean *shall*. Sometimes the court's departure from the usual meaning or usage of the words has been convincingly explained. At other times the departure has been extremely difficult to understand" (Crabbe, 1993, str. 76).

				(15) An officer **may not make** an order under this paragraph unless the officer – (a) is satisfied as mentioned in paragraph 2(2) or paragraph 9(2) or (3) (as the case may be), and (b) has reasonable grounds for believing that the case is one of great emergency and that immediate action is necessary. (National Security Act, 2023, str. 82)

7.2. Distribucija modalnih glagola u aktima Evropske unije

Kada je riječ o pravnim aktima Evropske unije i distribuciji modalnih glagola, na osnovu analize primjera koji sačinjavaju korpus ovog rada može se uočiti izuzetno frekventna upotreba modalnog glagola *shall*, koji se, prema nalazima analize, pojavljuje u sljedećim vrstama pravnih odredbi:

a) propisivanje striktne obaveze,

b) propisivanje striktne zabrane,

c) primjena pravnog akta ili bilo kojeg njegovog dijela,

d) prestanak primjene pravnog akta ili bilo kojeg njegovog dijela,

e) stupanje na snagu akta ili bilo kojeg njegovog dijela.

Kao drugi po stepenu frekventnosti pojavljuje se modalni glagol *may*, koji se koristi u odredbama kojima se propisuje diskreciono ovlaštenje (u značenju "može"), dok se odričnim oblikom *may not* propisuje diskreciono ovlaštenje u značenju "ne mora".

U pogledu upotrebe sadašnjeg prostog vremena (engl. Present Simple Tense), na osnovu analize korpusa može se zapaziti veoma frekventna upotreba ovog glagolskog vremena u:

a) odredbama kojima se definiraju ključni termini koji se koriste u tekstu pravnog akta, i

b) odredbama kojima se propisuju izmjene i dopune teksta pravnog akta.

Prikaz distribucije najzastupljenijih modalnih glagola u pravnim aktima EU-a, zajedno s ilustrativnim primjerima, naveden je u tabeli koja slijedi.

Tabela 3. *Ilustracija distribucije modalnih glagola u pravnim aktima EU-a*

Vrsta odredbe	**Struktura glagolske sintagme**	**Primjer**
striktna obaveza	shall + glagol	(1) The Permanent Secretariat **shall retain**, for a period of five years, the records, documents and evidence related to reimbursements under these rules, including documents related to exceptional treatment. (Council Decision (EU), 2024/2176, str. 6) (2) The Commission **shall** continuously **assess** and monitor the impact resulting from any measures adopted under this Article and publish on a regular basis the results of such assessments. (Directive (EU), 2024/1788, str. 33) (3) Member States **shall determine** the items to be entered into the Customs Information System relating to each of the categories referred to in Article 3(1), to the extent that this is necessary to achieve the purpose of that system. (REGULATION (EU), 2024/868, str. 4)
striktna zabrana	shall not + glagol	(4) Member States **shall not discriminate** between those undertakings as regards their rights or obligations. (Directive (EU) 2024/1788, str. 33) (5) This Article **shall not create** additional obligations towards the authorities referred to in paragraph 1 of this Article for entities falling within the scope of Directive 2014/65/EU. (Directive (EU), 2024/1788, str. 91)

primjena pravnog akta ili bilo kojeg njegovog dijela	shall apply shall exceed	(6) The obligations laid down in paragraph 2 **shall apply** regardless of whether low-carbon fuels are produced within the Union or are imported. (Directive (EU), 2024/1788, str. 36) (7) The authorisation procedures for the activities referred to in paragraph 1 shall not exceed two years, including all relevant procedures of competent authorities. (Directive (EU), 2024/1788, str. 35)
prestanak primjene pravnog akta ili bilo kojeg dijela pravnog akta	shall not apply or shall cease to apply	(8) Paragraph 1 **shall not apply** to ancillary services and temporary storage that are related to LNG facilities and are necessary for the re-gasification process and subsequent delivery to the transmission system. (Directive (EU), 2024/1788, str. 51)
stupanje na snagu akta ili bio kojeg njegovog dijela	shall enter into force	(9) This Regulation **shall enter into force** on the twentieth day following that of its publication in the Official Journal of the European Union. (Regulation (EU), 2024/213, str. 1)
izmjene i dopune	amend, insert, omit, delete	(10) Decision 2009/917/JHA **is amended** as follows: (1) in Article 1, paragraph 2 is replaced by the following: '2. The purpose of the Customs Information System, in accordance with this Decision, shall be to assist the competent authorities of the Member States with the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences under national laws, by making information available more rapidly, thereby increasing the effectiveness of the cooperation and control procedures of the customs administrations of the Member States.' (Regulation (EU), 2024/868, str. 3)

		(11) Article 14 **is replace**d by the following: 'Article 14 Personal data entered into the Customs Information System shall be kept only for the time necessary to achieve the purpose stated in Article 1(2) and may not be retained for more than five years. However, exceptionally, those data may be retained for an additional period of up to two years, where and insofar as a strict need to do so in order to achieve that purpose is established in an individual case.' (Regulation (EU), 2024/868, str. 4)
definiranje termina	mean	(12) "National supervisory authority" **means** a supervisory authority as defined in Article 3, point (15), of Directive (EU) 2016/680. (Regulation (EU), 2024/868, str. 3) (13) 'natural gas' **means** gas that primarily consists of methane, including biomethane, or other types of gas, that can technically and safely be injected into, and transported through, the natural gas system (Directive (EU), 2024/1788, str. 25)
diskreciono ovlaštenje ("može")	may	(14) Member States **may** also **provide** support to stakeholders for the purpose of facilitating the exercise of rights laid down in this Directive. (Directive (EU), 2024/1760, str. 42) (15) The Commission **may complement** Member State support measures, building on existing Union action to support due diligence in the Union and in third countries, and **may devis**e new measures, including facilitation of industry or multi-stakeholder initiatives to help companies fulfil their obligations. (Directive (EU), 2024/1760, str. 42)
diskreciono ovlaštenje ("ne mora")	need not	Nije zabilježen u korpusu

7. DISKUSIJA

Na osnovu svega što je rečeno u prethodnom dijelu rada, te u skladu s prvobitno definiranim istraživačkim pitanjima, možemo zaključiti da rezultati analize ukazuju na sljedeće: distribucija modalnog glagola *shall*, koja je direktna posljedica reforme pravnog engleskog jezika u zemljama u kojima je engleski izvorni jezik zakonodavstva, ni u kojem slučaju nije identična u britanskim pravnim aktima i u pravnim aktima Evropske unije, iako se može govoriti o određenim manjim sličnostima.

S tim u vezi, jedina situacija u kojoj dolazi do potpune podudarnosti između britanskih pravnih akata i pravnih akata Evropske unije odnosi se na "brisanje" modalnog glagola *shall* i njegovu zamjenu s upotrebom glavnog glagola u sadašnjem prostom vremenu (engl. Present Simple Tense) u:

a) odredbama kojima se definiraju ključni termini korišteni u tekstu zakona (npr. *shall mean* postaje *mean(s)*), i

b) odredbama kojima se propisuju izmjene i dopune zakonskog teksta (npr. *shall be amended/inserted/deleted* postaje *is/are amended/inserted/deleted*).

To su jedine dvije vrste odredbi u kojima je došlo do identičnog postupanja s modalnim glagolom *shall* nakon reforme i u britanskim i aktima Evropske unije.

U svim ostalim slučajevima, distribucija modalnog glagola *shall* u ova dva zakonodavna sistema toliko je različita da se, zapravo, može govoriti o dva dijametralno suprotna sistema. Britanski pravni akti danas slijede normu potpunog uklanjanja modalnog glagola *shall* iz jezika pravnih propisa (engl. shall-free), dok se ovaj modalni glagol još uvijek pojavljuje kao izrazito zastupljen i frekventan u pravnim aktima Evropske unije (engl. shall-resistant).

Ova situacija jasno ukazuje na to da engleski jezik koji se koristi u institucijama Evropske unije nije dosljedno pratio reformu koja se desila u britanskom pravnom registru u posljednjih trideset godina.

8. ZAKLJUČAK

U skladu sa svim što je rečeno u ovom radu, može se zaključiti da danas postoje dva različita standarda u upotrebi modalnog glagola *shall* u jeziku pravnih akata te da reforma jezika prava, koja je izvorno započela u zemljama u kojima je engleski izvorni jezik zakonodavstva, nije zaživjela u praksi izrade teksta pravnih akata Evropske unije kada je riječ o modalnom glagolu *shall*.

Drugim riječima, i slikovitije rečeno, čini se da jezik pravnih akata Evropske unije slijedi onaj nekadašnji, odnosno "staromodni" sistem distribucije modalnog glagola *shall* u britanskim aktima, što se može dovesti u vezu sa sljedećim zapažanjima i zaključcima: naime, ako malo bolje promislimo o ovoj situaciji, možemo zaključiti da se britansko zakonodavstvo i zakonodavstvo Evropske unije u mnogo čemu razlikuju, a naročito po tome što izvorni jezik zakonodavstva Evropske unije nije engleski, jer je riječ o višejezičnoj zajednici s 24 službena jezika. Upravo to i objašnjava razloge zbog kojih se modalni glagol *shall* zadržao u pravnim aktima Evropske unije i zašto to nije nikakva slučajnost.

Ovdje je, jednostavno, riječ o različitoj percepciji ovog modalnog glagola. S jedne strane, iz ugla zakonodavca kojem je engleski izvorni jezik, *shall* je zbog svoje prekomjerne upotrebe u jeziku prava ocijenjen kao modalni glagol koji je u potpunosti izgubio svoje primarno značenje "obaveze", odnosno "zabrane". Međutim, s druge strane, ne smijemo zaboraviti činjenicu da se u većini država članica Evropske unije, od samog osnivanja Unije pa do danas, engleski intenzivno koristio za potrebe prevođenja, pri čemu se modalni glagol *shall* tradicionalno shvatao kao izraz obaveze ili zabrane, koji je, bez ikakvih dvosmislenosti, našao svoje vrlo važno mjesto u prevođenju zakona na engleski jezik. Samim tim, sasvim je logično da je *shall* ostao u upotrebi u kontekstu pravnih akata Evropske unije, gdje se još uvijek shvata kao riječ bez koje je jezik prava nezamisliv.

Drugim riječima, "brisanje" modalnog glagola *shall* iz pravnih akata Evropske unije možda će se jednom i dogoditi, ali čini se da je u ovom

trenutku njegova frekventna upotreba jedna od temeljnih karakteristika pravnog jezika Evropske unije, upravo zato što bi njegovo naglo "brisanje" prouzrokovalo mnoge probleme u shvatanju i tumačenju pravnih odredbi i pojma "obaveze", odnosno "zabrane".

Na kraju, smatramo da su nalazi analize u ovom radu podaci koji mogu biti od koristi svakom prevodiocu koji je zainteresiran za oblast pravnog engleskog jezika, te da mogu poslužiti kao osnova za dalju diskusiju o distribuciji modalnog glagola *shall* u kontekstu prevođenja bosanskohercegovačkih zakona na engleski jezik.

LITERATURA

Asprey, M. M., 1992. "Shall Must Go". *Scribes Journal of Legal Writing*, 3, pp. 61–79.

Bhatia, K. V., 1994. "Cognitive structuring in legislative provision". *Language and the Law*, pp. 136–155.

Butt, P., Castle, R., 2001. *Modern Legal Drafting: A Guide to Using Clearer Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Centre of Excellence, 2024. *History of the English Language*. [online]. Dostupno na: https://www.centreofexcellence.com/history-of-the-english-language/ [12. 8. 2024].

Chrisman, M., 2015. "Deontic modals". *Routledge Encyclopedia of Philosophy, Taylor and Francis*. [online]. Dostupno na: https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/deontic-modals/v-1 [12. 8. 2024].

Cooper, K. P., 2011. *Is there a case for the abolition of 'shall' from EU legislation?* [online]. Dostupno na: https://www.rgsl.edu.lv/uploads/research-papers-list/22/1-cooper-final.pdf [12. 8. 2024].

Crabe, V. C. R. A. C., 1993. *Legislative Drafting*. London: Cavendish Publishing.

Ellis, R., 1997. *Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.

Eur-Lex, 2024. [online]. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/homepage.html [20. 8. 2024].

European Commission, 2024. *English Style Guide: A handbook for authors and translators in the European Commission*. [online]. Dostupno na: https://commission.europa.eu/system/files/2023-11/styleguide_english_dgt_en.pdf [12. 8. 2024].

Haigh, R., 2024. *Legal English*. London: Cavendish Publishing Limited.

Jenkins, J., 2017. "An EFL perspective on English in the post – Brexit EU". *World Englishes*, 36, pp. 343–346.

Kimble, J., 1993. "The Many Misuses of 'Shall'". *The Scribes Journal of Legal Writing*, 3, pp. 61–64.

Lightbown, P. M., Spada, N., 2006. *How Languages Are Learned*, (3rd ed.). Oxford: Oxford University.

McCormick, J., 2008. *Razumjeti Evropsku uniju*. Zagreb: MATE.

McKay, R. W., Charlton, H. E., 2005. *Legal English: How to Understand and Master the Language of Law*. Pearson Education.

Mellinkoff, D., 1963. *The Language of the Law*. Boston: Little, Brown & Co.

Modiano, M., 2017. "English in a post – Brexit European Union". *World Englishes*, 36 (3), pp. 314–315.

Office of Tax Simplification, 2017. *Definitions in tax legislation and their contribution to complexity*. [online]. Dostupno na: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a756321ed915d6faf2b2963/OTS_definitions_paper_updated_Feb17.pdf [21. 8. 2024].

Okičić, M., 2013. "Redovni zakonodavni postupak u višejezičnom okruženju Evropske unije – poređenje sa Bosnom i Hercegovinom". *Sui Generis, Naučno-stručni časopis o evropskim integracijama*, 1, str. 35–48.

Okičić, M., 2013. *Lingvistička analiza engleskog krivično-pravnog registra*. Doktorska disertacija. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Okičić, M., 2020. *Do you speak Euro-English? Engleski u zakonodavstvu Evropske unije*. Sarajevo: Dobra knjiga.

Okičić, M., Nuhodžić, L., Mrković, A., 2015. "O jezičkoj politici u trojezičnom zakonodavstvu BiH kroz prizmu jezika pravnih propisa i prevođenja pravne tečevine EU-a". *Sui Generis, Naučno-stručni časopis o evropskim integracijama*, 2, str. 59–78.

Parlament Federacije Bosne i Hercegovine, 2022. *Pravila i postupci za izradu zakona i drugih propisa Federacije Bosne i Hercegovine*. [online]. Dostupno na: https://parlamentfbih.gov.ba/dom_naroda/bos/parlament/propisi/usvojeni_p/Pravila%20i%20postupci%20.pdf [19. 8. 2024].

Parliamentary Councel Office of Scotland, 2018. *Dratfting Matters!* [online]. Dostupno na: https://www.gov.scot/binaries/content/documents/govscot/publications/advice-and-guidance/2018/12/drafting-matters/documents/00543712-pdf/00543712-pdf/govscot%3Adocument/00543712.pdf [14. 8. 2024].

Plain English Campaign, 2024. [online]. Dostupno na: https://www.plainenglish.co.uk/ [12. 8. 2024].

Robertson, D. C., 2013. "How the European Union Functions in 23 Languages". *Synapsis – A Journal of Professional Communication*. [online]. Dostupno na: http://hdl.handle.net/11250/2393842 [12. 8. 2024].

Robinson, W., 2008. *Drafting EU Legislation: A View from the European Commission*. [online]. Dostupno na: http://www.federalismi.it/federalismi/document/08012008032419.pdf [21. 8. 2024].

The Official Home of UK Legislation, 2024. [online]. Dostupno na: www.legislation.gov.uk [25. 8. 2024].

UK Office of the Parliamentary Council, 2024. *Drafting Guidance*. [online]. Dostupno na: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/660407d091a320001a82b06b/2024.03.19.Drafting-guidance.pdf [19. 8. 2024].

Williams, C., 2007. *Tradition and Change in Legal English: verbal constructions in prescriptive texts*. Bern: Peter Lang AG European Academic Publishers.

Williams, C., 2011. "Legal English and Plain Language: An Update". *ESP Across Culture*, 8, pp. 139–151.

Williams, C., 2013. "Changes in the verb phrase in legislative language in English". *The Verb Phrase in English: Investigating Recent Verb Change with Corpora*, pp. 353–371.

KORPUS

Council Decision (EU) 2024/2176 of 8 December 2023 on the position to be taken on behalf of the European Union within the Regional Steering Committee of the Transport Community as regards the introduction of a common set of rules on the reimbursement of expenses incurred by persons from outside the Permanent Secretariat of the Transport Community who are invited to participate in meetings of the Transport Community. [online]. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2024/2176/oj [12. 8. 2024].

Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859 (Text with EEA relevance). [online]. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024L1760&qid=1724945242572 [14. 8. 2024].

Directive (EU) 2024/1788 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on common rules for the internal markets for renewable gas, natural gas and hydrogen, amending Directive (EU) 2023/1791 and repealing Directive 2009/73/EC (recast) (Text with EEA relevance). [online]. Dostupno

na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024L1788&qid=1724944974943 [14. 8. 2024].

Regulation (EU) 2024/213 of 3 January 2024 entering a name in the register of protected designations of origin and protected geographical indications (Safranbolu Safranı (PDO)). [online]. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R0213&qid=1724945109728 [14. 8. 2024].

Regulation (EU) 2024/868 of the European Parliament and of the Council of 13 March 2024 amending Council Decision 2009/917/JHA as regards its alignment with Union rules on the protection of personal data. [online]. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R0868&qid=1724945047889 [15. 8. 2024].

UK Finance Act, 2023. [online]. Dostupno na: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2023/1/pdfs/ukpga_20230001_en.pdf [18. 8. 2024].

UK Media Act, 2023. [online]. Dostupno na: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2024/15/pdfs/ukpga_20240015_en.pdf [19. 8. 2024].

UK National Security Act, 2023. [online]. Dostupno na: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2023/32/pdfs/ukpga_20230032_en.pdf [19. 8. 2024].

UK Public Order Act, 2023. [online]. Dostupno na: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2023/15/pdfs/ukpga_20230015_en.pdf [16. 8. 2024].

UK Victims and Prisoners Act, 2023. [online]. Dostupno na: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2024/21/pdfs/ukpga_20240021_en.pdf [18. 8. 2024].

A COMPARATIVE OVERVIEW OF THE DISTRIBUTION OF MODAL VERBS IN BRITISH LEGAL ACTS AND LEGAL ACTS OF THE EUROPEAN UNION

Abstract

The English language used in the institutions of the European Union (EU) originates from the British variety, given that the United Kingdom (UK) was a full member of the EU from 1973 until 2020. As a result of this historical context, EU institutions considered the British variety their standard form of English up until Brexit (2020), after which this standard evolved into an Irish-British variety. It is important to highlight the use of the adjective "British," as it can lead to the mistaken assumption that authentic British English is used within EU institutions–an assumption that is inaccurate, especially regarding the distribution of the modal verb *shall*, also known as "legal *shall*." This paper offers a comparative overview of the distribution of modal verbs in British legal acts and EU legal acts, with a focus on *shall*, *must*, and *may*. Since Bosnia and Herzegovina (BiH) is currently undergoing the process of European integration, the aim of this paper is to draw the attention of students–future translators–as well as anyone interested in this register, to certain distinctive features in the distribution of modal verbs in EU and British legal texts.

Keywords: *British English, legal acts, European Union, shall*

DOI: 10.46352/23036990.2025.187
Primljen/Received: 4. 6. 2025. UDK/UDC 81'27
Prihvaćen/Accepted: 18. 7. 2025. Pregledni znanstveni članak/Scientific review article

ALMA SOKOLIJA
MAHIRA PAŠALIĆ

O UČTIVOSTI U PERZIJSKOM, JAPANSKOM, KOREJSKOM, FRANCUSKOM I BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak
Svi jezici svijeta posjeduju kategoriju učtivosti, koja je sastavni dio svakodnevnih interakcija i prisutna je u jeziku, dobrim manirima, ponašanju, te karakteriše i verbalnu i neverbalnu komunikaciju. Ukoliko upoređujemo lingvističke forme učtivosti u jezicima, uviđamo da su one specifične od jezika do jezika i da su kulturno i društveno uslovljene. Polazimo od hipoteze, srodne Sapir-Whorfovoj teoriji lingvističke relativnosti, da, iako je fenomen učtivosti univerzalan, postoje jezici čija struktura dopušta lakše izražavanje učtivosti. Što je repertoar učtivosti bogatiji u nekom jeziku, to je lakše lingvistički iskazati učtivost u tom jeziku. Primjeri za takve jezike su perzijski, japanski i korejski. To naravno ne znači da ne postoje oblici ispoljavanja učtivosti i u drugim jezicima i stoga smo kao primjere izabrali i francuski i bosanski jezik. Nakon kratkog teorijskog uvoda o istraživanjima pojma učtivosti u jeziku/jezicima, ovaj rad se prvenstveno bavi ilustracijama izražavanja učtivosti u navedenim jezicima.

Ključne riječi: *učtivost*, *perzijski*, *japanski*, *korejski*, *francuski*, *bosanski*

1. UVOD

Učtivost koristimo svakodnevno u interakciji s drugim ljudima i često nismo svjesni činjenice da je iskazivanje učtivosti izuzetno složen lingvistički proces. Način na koji je ona artikulisana u jezicima također nam može reći puno o kulturnim vrijednostima društvenih grupa ili cijelog društva, pomažući nam da shvatimo kako komunikacija u tim sredinama funkcionira. U ovom radu ćemo se posvetiti nekim aspektima izražavanja učtivosti u sljedećim jezicima: perzijskom, japanskom, korejskom, francuskom i bosanskom. Riječ je o tipološki različitim jezicima, a izabrali smo ih jer su na različite načine ilustrativni za izražavanje kategorije učtivosti u jeziku. Metoda je kontrastivna, a korpus smo prikupili dijelom sa interneta, dijelom iz gramatika, naučnih radova iz lingvistike i radova koji se citiraju.

Kad je u pitanju učtivost u različitim jezicima, postoje još uvijek razna stereotipna mišljenja o tom fenomenu i mi ćemo, kroz ovaj rad, nastojati doprinijeti rasvjetljavanju nekih aspekata koji nam mogu pomoći da shvatimo različite načine manifestacije učtivosti u ovim jezicima koji su, kako tipološki, tako i kulturno udaljeni. Za početak ćemo se nakratko osvrnuti na jedan broj teorija o učtivosti u jeziku, a zatim ćemo, u granicama u kojima nam to obim ovog rada bude dozvoljavao, nastojati ilustrovati na koji način se učtivost manifestuje i percipira u nekim svojim segmentima u svakom od navedenih jezika i kultura. U zaključku ćemo dati sintezu naših opažanja.

1.1. Neki od teorijskih pristupa kategoriji učtivosti u jeziku

Neki od lingvista koji su se bavili pojmom učtivosti te ujedno ustanovili principe lingvističke učtivosti su: Gu (1970), Lakoff (1972), Grice (1975), Leech (1980, 1983), Brown i Levinson (1987), Ide (1989), Fraser (1990). Leech je Griceovom principu kooperativnosti, odnosno principu konverzacije, dodao princip učtivosti. Prema njemu, princip učtivosti ima 6 maksima: maksimu takta, velikodušnosti, odobravanja, skromnosti, slaganja i saosjećanja (Leech, 1983). One variraju od jedne kulture do druge, jer nešto što je učtivo u jednoj kulturi može biti čudno, neobično ili neučtivo u drugoj.

Prema Drkiću (2007), neki autori vide učtivost kao strateško izbjegavanje konflikta (Leech, 1980), drugi kao kompleksan sistem ublažavanja činova ugrožavanja obraza (Brown, Levinson, 1987) ili kao interpersonalno podržavanje (Arndt i Janney, 1985), te kao upotrebu jezika povezanu s uglađenom komunikacijom (Ide, 1989).

Teorija Browna i Levinsona je možda najpoznatija od svih i ona je ostavila najveći uticaj do danas. Zahvaljujući njoj moguće je opisati učtivost u mnogim jezicima. Osnovni pojam u ovoj teoriji je pojam *obraza*. Iako je pojam obraza preuzet iz kineskog u XIX stoljeću, ovdje je on preuzet od Goffmana (1967). Gubljenje obraza se veže za situacije osramoćenosti i poniženosti. Međutim, pored sopstvenog obraza, budući da živimo sa drugima, upućeni smo na to da sačuvamo i obraz drugih ljudi i sagovornika. Stoga, prema Goffmanu, postoje dvije vrste funkcije obraza: *odbrambena* (koja se tiče spašavanja vlastitog obraza) i *zaštitna* (koja se tiče spašavanja obraza drugih). Prema Brownu i Levinsonu, uz ove dvije vrste obraza se vezuju dvije strategije: *pozitivna učtivost*, koja je orijentisana na *pozitivni obraz govornika*, i *negativna učtivost*, koja je usmjerena ka *negativnom obrazu* (iskazivanje poštovanja, na primjer). Mills (2003) smatra da je pozitivna učtivost vezana za iskazivanje bliskosti i pripadnosti grupi, dok je negativna učtivost vezana za distancu i formalnosti i štićenje od nametanja drugih. Tako francuski i engleski govornici obično pribjegavaju negativnim strategijama jer nastoje da ne narušavaju lično i intimno. Stoga biraju jezička sredstva kojim povećavaju distancu između učesnika u konverzaciji. To, npr., nije slučaj u arapskim kulturama gdje su pitanja upućena sagovornicima često mnogo direktnija (Chendeb El Mourad, 2019).

Gu (1990) ovaj model smatra neadekvatnim kad je u pitanju kineska učtivost, između ostalog zato što normativni aspekt učtivosti nije uzet u obzir ovom teorijom. Isto tako, Matsumoto (1988, 1989) i Ide (1989) u radovima o učtivosti u japanskom ukazuju na to da je model Browna i Levinsona zasnovan na zapadnim vrijednostima koje su bazirane na individualizmu i egalitarizmu, a ne na kolektivnoj kulturi i vrijednostima.

2. O UČTIVOSTI U PERZIJSKOM JEZIKU

Kao izvor informacija o učtivosti u perzijskom jeziku poslužio nam je neobjavljeni magistarski rad autora M. Drkića (2007), koji daje opsežan prikaz sistema učtivosti u ovom jeziku (*ta'ārof*) i na osnovu kojeg je vidljivo da je on u mnogo većoj mjeri inkorporiran u gramatički sistem jezika nego što je to slučaj u evropskim, ali i drugim jezicima. U perzijskom jeziku učtivost može da se iskazuje, između ostalog, posebnim vrstama zamjenica, odnosno imenicama koje su poprimile ulogu zamjenica, posebnim upotrebama glagola najčešće korištenih u interakciji, kombinacijom zamjenica i glagola u rečenicama, posebnom upotrebom pridjeva i drugih riječi koje imaju atributsku funkciju, te posebnim pravilima upotrebe velikog broja frazeologiziranih izraza i rečenica.

Riječ *ta'ārof* ima veliki broj značenja (od kojih su neka oprečna) u savremenom perzijskom jeziku, a osnovna su "izraziti dobrodošlicu", "ne prihvatiti poziv", "ponuda", "ponuditi nekoga voćem ili slatkišima", "dati prednost pri ulasku", "pitati za zdravlje", "pripremiti sve što je potrebno da se dočekaju gosti", "poziv", "pozvati u goste", "poklon", "dati poklon", "ne primiti poklon", "biti ceremonijalan", "pretjerivati u izražavanju poštovanja", a može značiti i "biti priznat", "biti uobičajen" itd. *Ta'ārof* je imenica, ali u kombinaciji s pomoćnim glagolom *kardan* (činiti) dobijaju se i glagolska značenja. Sama riječ je posuđenica iz arapskog, ali je koncept perzijski.

Ta'ārof ima veoma dugu tradiciju u perzijskom jeziku i njegov nastanak se veže za predislamski period. Naime, u zoroastrizmu je upotreba učtivih riječi i izraza okarakterisana kao jedan od osnovnih religijskih principa, a njegovo nekorištenje je podrazumijevalo određene kazne. Iako je perzijski jezik relativno jednostavne gramatičke strukture, sistem učtivosti je veoma komplikovan i za nesmetanu komunikaciju sa izvornim govornicima je neophodno njegovo poznavanje.

Drkić, referirajući se na Beemana (1381),[1] u objašnjavanju *ta'ārofa* navodi dihotomiju koja postoji u iranskom načinu života: *zāher* (eksterijer;

[1] Po iranskom kalendaru.

ono što je vanjsko) i *bāten* (enterijer; unutrašnje). Naime, pravila ponašanja u vanjskom svijetu iziskuju određene komunikacijske kompetencije koje ne iziskuju pravila ponašanja kod kuće. Slična dihotomija se pominje i u japanskom jeziku, što ćemo vidjeti u nastavku rada.

Na osnovu tumačenja jednog drugog teoretičara na kojeg se također referira Drkić (Sahragard, 2000, str. 188), *ta'ārof* bi se specifičnom semantičkom analizom dao razložiti na sljedeće komponente: *adab* (učtivost), *ehteram* (poštovanje), *rudarbāyesti* (snebivljivost, ceremonijalnost), *tavāzo* (skromnost) i *mehmān-navaazi* ili *mehmān-dusti* (gostoljubivost).

Ta'ārof ima karakter oficijelnog i službenog verbalnog i neverbalnog ponašanja, a njegov antonim u perzijskom jeste riječ *xodemānī* (bliskost), što znači da pretjerana bliskost implicira manjak poštovanja. Stoga nije neobično što se i veoma bliski sagovornici, kao muž i žena, u nekim situacijama persiraju, što može da nam zvuči neobično. Ovakva praksa persiranja u porodičnim odnosima postoji također još uvijek u nekim višim slojevima buržoazije ili bivše aristokracije i u Francuskoj, na šta ćemo se osvrnuti malo kasnije u tekstu.

Iako se u većini jezika registri često svode na formalni i neformalni, u perzijskom postoji više stupnjeva formalnosti odnosa. Ono što je specifično je i pojava honorifika, tj. sintaksičkih i morfoloških elemenata za izražavanje učtivosti. Jedan od primjera su zamjenice koje imaju izrazito honorifičan sistem. Tako je, npr., česta upotreba prvog lica množine u značenju jednine u cilju "unižavanja samog sebe", a ne "uzdizanja sebe". Drkić navodi sljedeći primjer u kojem je riječ o zamjenici "mi skromnosti" (*nos modestiae*):

ما داریم می‌ریم، با اجازه.

***Mā** dārīm mī rīm, bā eğāze.*

Ja (doslovno: mi) idem, s dozvolom.

Perzijski jezik posjeduje honorifičke oblike i za drugo lice plurala. U trećem licu također postoji honorifička upotreba trećeg lica plurala u značenju singulara, koju navodi isti autor:

ایشون خانمم هستند.
***Īšūn** xānomam **hastand**.*
Ona je (doslovno: **oni su**) moja supruga (doslovno: gospođa).

Slična konstrukcija postoji i u kajkavskom narječju. Prepoznatljiva je u pjesmi "Mamica su štrukle pekli, nikom nikaj nisu rekli..." gdje se subjekat u trećem licu jednine vezuje za predikat u trećem licu množine.

Raznovrsnost je u perzijskom još vidljivija u sistemu glagolskih oblika. Glagolski leksemi koji po svom doslovnom značenju izražavaju skromnost ili poniznost kombinuju se sa subjektom prvog lica, a oni čija semantika iskazuje poštovanje kombinuju se uz subjekte drugog i trećeg lica. Drkić (2007) za takav poseban glagolski način predlaže naziv *interaktiv* stoga što je upotreba različitih oblika prisutna u jezičkoj interakciji u kojoj dominira učtivost.

U standardnom jeziku glagol *otići* izražava se oblikom *raftan*. U prvom licu kao učtiva forma upotrebljava se oblik *moraxxas šodan* (literarno značenje: "postati onaj koji je dobio dozvolu"):

خاله جان، خیلی زحمت دادیم. دیگر با اجازه‌تان مرخص می‌شویم.
*Xāle ğān, xeili zahmat dādīm. Dīgar bā eğāze-yetān **moraxxas mī šawīm**.*
Draga tetka, mnogo smo vas namučili. Mi **bismo** sad, s vašim dopuštenjem, **išli** (lit. "postali oni koji su dobili dozvolu").

Bosanski jezik u sličnim situacijama pribjegava upotrebi kondicionala. U perzijskom jeziku postoji posebna forma glagola, a dovoljno je i da bude u indikativu. Pored toga, Drkić primjećuje da i naš jezik ima poseban učtivi leksem srodan glagolu *otići*. To je glagol *povući se*.

Svi pridjevi koji se na neki način odnose na govornika svojim značenjem iskazuju skromnost. Govornik i ono što njemu pripada po pravilu učtivosti nema nikakve vrijednosti. To se može direktno odnositi na govornika, kao i na ono što u iskazu "pripada" njemu.

یک تعارفی ناقابلی آوردم.
*Yek ta'ārofi-ye **nāqābelī** āwordam.*
Donio sam jedan **bezvrijedan** poklon.

S druge strane, sve što pripada sagovorniku ima veću vrijednost u iskazu od stvarne vrijednosti. Vrlo su česti iskazi u kojima se minimizira govornik i ono što njemu pripada, a u istom govornom činu maksimizira se sagovornik i sve što se odnosi na njega.

Učtivost u perzijskom jeziku iskazuje se i pomoću velikog broja frazeologiziranih izraza i kraćih rečenica koje također imaju fiksiranu ili polufiksiranu strukturu.

Frazemski i rečenični parovi vrlo su česta pojava u interakciji na perzijskom jeziku. Postoji veći broj takvih parova, a zajedničko im je to što upotrebom drugog člana jednog para govornik zahvaljuje i "odužuje se" sagovorniku za "učinjenu uslugu". Takvi su prije svega pozdravi. Pozdravljanje je čitav ritual koji se sastoji od niza gotovih rečenica: *Xub in? Salâmat in? Xosh migzare? Pedar o mâderetun xub an? Bachâtun xub an?* (Kako ste? Kako zdravlje? Je li sve u redu? A kako su vaši roditelji? A vaša djeca?). Sagovornik odgovara istim rečenicama zahvaljujući (Vivier-Muresan, 2006).

Drkić (2007) navodi i sljedeći interesantan primjer: nakon usluge koja zahtijeva plaćanje, kao što je kupovina u prodavnici ili vožnja taksijem, onaj kome je usluga učinjena pita za cijenu, a sagovornik odgovara – *Qābelī nadārad* (Nije vrijedno.). Taj iskaz ne smije biti shvaćen doslovno. Stranci često, neupućeni u stvarno značenje tog izraza, izađu iz prodavnice ili taksija ne plativši učinjenu uslugu. Tad im se, naravno, desi da ih sagovornik čudno pogleda i zaustavi prije nego što odu, a da nisu platili. Naime, izraz *qābelī nadārad* ima čisto proceduralno značenje, a povezan je sa sljedećim iskazom: *Sāhebaš qābelī dārad* (Njegov je vlasnik vrijedan.), koji bi trebalo da izgovara sagovornik kao odgovor na prethodni iskaz (Nije vrijedno.). Izgovaranje tog frazema jeste znak sagovorniku da još jednom postavi pitanje, odnosno njime se pokazuje procedura koja treba biti ispoštovana kako bi govorni događaj uspio. Ovo su bili samo neki osnovni obrasci učtivosti u perzijskom jeziku.

3. O UČTIVOSTI U JAPANSKOM I KOREJSKOM JEZIKU

U mnogim istočnoazijskim društvima učtivost se smatra nacionalnim bogatstvom i simbolom identiteta kojim se oni razlikuju od drugih kultura.

Sudbine Japana i Koreje se počinju razlikovati nakon što je Daleki Istok došao u dodir sa Zapadnom kulturnom u XIX i tokom XX stoljeća. Ove dvije zemlje su slijedile različite puteve modernizacije, izgradnje nacije i tehnologije, što je dalo različite rezultate.

U kulturološkom smislu, Koreja i Japan dijele mnoge sličnosti – društvenu strukturu, radnu kulturu te kolektivistički način razmišljanja. Japansko i korejsko društvo i kultura su se razvijali pod velikim uticajem filozofije konfucijanizma, temeljene na učenjima Konfucija (551. pr. n. e. – 479. pr. n. e.). Konfucije se zalagao za složeni sistem moralnih, socijalnih, političkih i religioznih ideja. Njegova filozofija se u velikoj mjeri usredsređuje na društveni sklad i na kolektivizam. *Mi* je u opoziciji s *ja,* koje dominira u individualističkim zapadnim društvima. Biti dio grupe i ispunjavati njene standarde i zahtjeve je temeljni korak kako bi se osoba mogla smatrati punopravnim članom zajednice i patrijarhalnog društva.

Ovaj svjetonazor se odrazio na sociolingvističkom nivou jer se postavlja pitanje kako pravilno komunicirati s ljudima izvan svog društvenog kruga? Odgovor na ovo pitanje je japanski *keigo*, odnosno korejski *nopimmal* (učtivi govor).

Govornici indoevropskih jezika često neopravdano smatraju da je japanski izuzetno složen jezik i težak za učenje. Jedan od razloga je sigurno njegovo kompleksno pismo. A drugi razlog je i upotreba *keigoa* ili učtivog govora (*Kei-* znači "poštovanje", "različitost", a *-go* "jezik"). Ovo se odnosi i na korejski jezik. *Nopimmal* dolazi od korejskih riječi *nopim-* (biti visoko) i *-mal* (jezik). Ovaj učtivi govor se zasniva na tri glavna principa: 1) principu superiornosti naspram inferiornosti, tj. bazira se na relativnom statusu; 2) principu *uchi-soto*, odnosno principu pripadnosti grupi i 3) principu muškog naspram ženskog roda (Stojanović, 2011, str. 341; prema Watts et al., 2005, str. 312).

Principi *uchi* (unutra) i *soto* (izvana) predstavljaju dva osnovna koncepta koji oblikuju japansku kulturu i društvo. *Uchi* se odnosi na ljude koji su dio našeg društvenog kruga (porodice, tima ili kompanije), dok se *soto* odnosi na ljude izvan tog društvenog kruga. Kao što smo već pomenuli, i perzijski se kod učtivosti (*ta'ārof*) služi dihotomijom između "vanjskog svijeta" (*zāher*) i "unutrašnjeg svijeta" (*bāten*). Princip *uchi-soto* se može vidjeti u svakoj društvenoj dinamici, a može se zamisliti kao sistem koncentričnih krugova. Konfucije je vjerovao da moralno ponašanje proizlazi iz ispunjavanja tradicionalnih uloga, odnosno "odnosa od pet principa": 1. vladar i ministar; 2. otac i sin; 3. stariji brat i mlađi brat; 4. muž i žena; 5. prijatelj i prijatelj. Riječ je o odnosima u kojima se ovaj drugi član uvijek nalazi u podređenom položaju i prati naredbe, osim u odnosu prijatelj – prijatelj koji je horizontalni početni nivo i u kojem se prijateljstvo zasniva na potpunom povjerenju i jednakosti.

Japancima je izuzetno važna društvena harmonija, stoga centralnu poziciju japanskog društva, uz *uchi-soto* princip, zauzima *wakimae*. Termin *wakimae* (engl. *discernment*, bos. "pronicljivost", "shvatanje sebe") uveden je osamdesetih godina prošlog stoljeća. Prema Ideu (1989, str. 298), ponašati se u skladu sa *wakimae* znači pokazati, verbalno i neverbalno, osjećaj za svoje mesto ili ulogu u datoj situaciji, u skladu sa društvenim konvencijama. Upotreba razvijenog sistema učtivih i honorifičnih izraza u japanskom jeziku ne zavisi od vlastitog htijenja, već od strogog skupa društvenih konvencija koje je potrebno poštovati kako bi postojanje osobe u društvu bilo prihvaćeno i primjereno.

Iako su moderni Japan i Koreja prerasli ove usko definirane uloge, narod je još uvijek naviknut na smisao hijerarhije i razlike u statusu, naročito u odnosu na kulture Zapada. Kako bi društvo nadahnuto konfucijanizmom moglo nesmetano funkcionisati, potrebno je žrtvovati vlastite želje za dobro grupe. Iako se pod uticajem Zapada, a naročito američke kulture, i ova društva mijenjaju, njihove kulturne vrijednosti ostaju izuzetno jake. Skromnost i poniznost i dalje se ističu kao značajne vrijednosti, dok su otvoreni individualizam i hvalisanje iznimno odbojni, a osobe koje posjeduju ove

osobine društvo u većini slučajeva isključuje iz svakodnevice. U verbalnim razmjenama još uvijek se mora pažljivo birati svaka riječ, a s tim i nivo jezika, jer moguće je svjesno ili nesvjesno uvrijediti nekoga ili ugoditi nekome.

Japanski i korejski jezik su različiti toliko da se njihovi govornici ne mogu razumjeti bez prethodnog znanja drugog jezika. Međutim, ako se malo analizira struktura ovih jezika, uviđaju se i bitne sličnosti. Veliki dio korejskog vokabulara je sličan japanskom, a i japanski i korejski su bili pod uticajem kineskog jezika. Japanska i korejska gramatika je slična, oba jezika su aglutinativni, koriste SOV strukturu rečenice, bogati su homofonima i partikulama. Japanske partikule su uglavnom sufiksi ili rječice koje odmah slijede modificiranu imenicu, glagol, pridjev ili rečenicu. Porijeklo oba jezika je nepoznato. Postoji nekoliko teorija, a najvjerovatnija hipoteza je da su povezani sa altajskim jezicima (Robbeets, Savelyev, 2020). Na kulturnom nivou, oba jezika imaju donekle slično razrađen višerazinski sistem učtivosti. Formalnost, pristojnost i status su veoma važni. Posebne imenice i nastavci glagola koriste se za iskazivanje poštovanja prema osobi s kojom razgovarate. Stoga su nijanse iskazivanja poštovanja vrlo važne u ovim jezicima.

Japanski i korejski jezik imaju specifično definisan gramatički sistem za izražavanje učtivosti. Učtivost se pronalazi u različitim gramatičkim elementima, a neki od njih su: specifični oblici glagola, honorifični izrazi, pasivni oblik, učtiva imena/titule, prefiksi/sufiksi učtivosti itd. Učtivi i honorifični izrazi ističu ne samo odnos između govornika i sagovornika već i između govornika i drugih ljudi tokom komunikacije (*uchi-soto* princip). Postoje tri vrste *keiga*: *teineigo* (učtivi jezik – *desu*/*masu* forma), *kenjougo* (skromni jezik) i *sonkeigo* (tzv. napredni učtivi jezik) (Jamasaki, 2014 str. 330).

Teineigo ili *desu-masu* formu možemo nazvati neutralnim ili standardnim jezikom. Naime, glagol *da* ("biti", neformalni oblik) i *desu* (učtivi govor) funkcioniše kao nepravilni glagol i koristi se za izražavanje učtivosti. Sufiks *-masu* se dodaje glagolu kako bi rečenica bila učtiva.

Sonkeigo je jezik poštovanja. Koristi se kada se govori o "uzvišenom" sagovorniku, ljudima ili stvarima vezanim uz njega i nikad za sebe. Karakteristika *sonkeiga* su duži učtivi izrazi. Osnovni oblici glagola se mijenjaju učtivim alternativnim glagolima. Na primjer, *suru* (raditi) postaje *nasaru*; *hanasu* (pričati) postaje *ossharu*.

Još jedna vrsta *keiga* je *kenjougo* ili skromni jezik. Koristi se kada govorimo o stvarima vezanim za sebe iskazujući poštovanje prema "uzvišenom" sagovorniku, "unižavanjem" sebe.

Hijerarhija uspostavljena u vrijeme japanskog feudalnog društva duboko je ukorijenjena i u modernom društvu, naročito u odnosima šef – radnik, nadređeni – podređeni, učitelj – učenik, roditelj – dijete, stariji – mlađi. Učtivost je izuzetno važna u profesionalnim odnosima tako da mladi zaposlenici moraju biti obučeni za njenu pravilnu upotrebu (Sourisseau, 2004, str. 68–73). U zavisnosti od situacije, pol govornika može uticati na upotrebu učtivih izraza.

Kôd učtivosti se u japanskom ogleda i širokom paletom registara. U njima se koriste sva navedena lingvistička sredstva kako bi se postigao izraz učtivosti. Evo kako se u različitim registrima u japanskom artikuliše ista rečenica: "Ova osoba je profesor/ica" (Pašalić, 2020, str. 60):

1) Neformalni govor (*kudaketa nihongo*): /この人は先生だ/ Kono hito wa sensei da.
2) Prosti formalni: /この人は先生である。/ *Kono hito wa sensei* dearu.
3) Učtivi govor: /この人は先生です。/ *Kono hito wa sensei* desu.
4) Formalni učtivi govor: /この方は先生であります。/ *Kono* kata *wa sensei* de arimasu.
5) Napredni formalni/učtivi govor: /この方は先生でございます。/ *Kono* kata *wa sensei* de gozaimasu.[2]

[2] Nadalje ćemo u primjerima koristiti samo latiničnu transliteraciju japanskog pisma.

Sada ćemo analizirati i prevesti riječi iz svakog pojedinačnog iskaza.

1) Neformalni govor:

Kono hito wa sensei da.
Ova osoba profesor/ica je.[3]

Kono je demonstrativ. *Hito* znači "osoba". *Wa* označava temu u rečenici. *Sensei* je "profesor/ica" (japanski jezik ne razlikuje rod imenica). *Da* je prosti neformalni potvrdni oblik prezenta (ne-prošlog vremena) glagola "biti". Ovakav iskaz bi se mogao smatrati nedovoljno učtivim.

Nadalje ćemo analizirati samo oblike učtivosti.

2) Prosti formalni govor:

Kono hito wa sensei ***dearu****.*
Ova osoba profesor/ica jeste.

Dearu je prosti formalni oblik prezenta glagola "biti" sa sufiksom; -*aru* je prosti oblik glagola *aru* (postojati) i on je ovdje oblik koji izražava prvi stepen učtivosti u japanskom.

3) Učtivi govor:

Kono hito wa sensei ***desu****.*
Ova osoba profesor/ica jeste.

Desu je učtivi oblik prezenta glagola "biti". On je također oblik kojim se izražava učtivost u japanskom.

4) Formalni učtivi govor:

Kono ***kata*** *wa sensei de* ***arimasu****.*
Ova osoba profesor/ica jeste.

Kata je učtivi formalni oblik imenice *hito* "osoba". *Masu* je oblik prezenta pomoćnog glagola ili sufiksa koji se koristi za izražavanje učtivosti/formalnosti. *Kata* i *masu* su ovdje oblici izražavanja učtivosti.

[3] Red riječi u prevedenim rečenicama je prilagođen redu riječi u japanskom jeziku.

5) Napredni formalni/učtivi govor:

*Kono **kata** wa sensei de **gozaimasu**.*

Ova osoba profesor/ica jeste.

Kata je učtivi formalni oblik imenice *hito* "osoba". *Gozai* je potvrdni oblik prezenta učtivog i poniznog (*kenjougo*) oblika glagola *aru* (postojati). *Masu* je oblik prezenta pomoćnog glagola i sufiksa koji se koristi za izražavanje učtivosti/formalnosti. *Gozai* i *masu* su forme učtivosti.

Dakle, u ovom slučaju postoji gradacija na pet nivoa i učtivost je najčešće artikulisana kroz različite oblike glagola "biti" (*desu*).

Za japanski jezik je specifičan i *bikago* ili uljepšavanje. *Bikago* se koristi za učtivost prema strancu, nekome višeg ranga od sebe, njegovim postupcima ili stvarima, ali i kako bi se govorilo pristojno i uglađeno. Postoje učtivi prefiksi *o-* i *go-* za imenice i priloge: *o-cha* "čaj", *o-denwa* "telefon", *go-yukkuri* "polako", *go-ryoshin* "roditelji" i njih koriste uglavnom žene (Akamatsu, 2011, str. 38).

Učtivi sufiksi postoje i u korejskom i u japanskom jeziku. Učtivi sufiksi u korejskom: *-ssi*, *-jeonha*, *-seonbae* i *-seonsaengnim* imaju za ekvivalente u japanskom sljedeće sufikse: *-san*, *-sama*, *-senpai* i *-sensei*, a u bosanskom znače: "gospodin/gospođa", "vladar/gospodar", "stariji/starija", "profesor/profesorica".

Učtivost se kroz različite nivoe iskazuje i posebnim neformalnim i formalnim oblicima imenica. Tako su neformalni oblici: *jip* (kuća), *ireum* (ime), *na* (ja), *abeoji* (otac), a ekvivalentni formalni oblici istih imenica su: *daek* (kuća), *seongham* (ime), *jeo* (ja), *abeonim* (otac) (Wong, 2011, str. 4).

Patrijarhalno društvo je imalo veliki uticaj i na jezik, pa se tako mogu primijetiti i razlike u muškom i ženskom govoru. Zavisno od situacije, ženski govor može biti učtiviji od muškog, bilo zbog korištenja određenih oblika ili učtivijeg rječnika. Konkretno, u formalnom okruženju, žene će češće koristiti učtivi rječnik i prefikse. Japanski jezik pravi razliku između ženskog govora *onna kotoba* (ženske riječi), *joseigo* (ženski jezik), i muškog govora (*danseigo*). Riječi i govorni obrasci povezani s muškarcima se često shvataju

kao grubi, vulgarni ili nagli, dok se ženski smatraju pristojnim i "mekšim". Žene češće koriste sufikse *-wa*, *-wa yo*, *-wa ne*, *-no*, *-no ne*, *-kashira*, te prefikse *o-* i *go-*, dok muškarci koriste *-kai* od upitnog *-ka*, te *-zo*, *-ze*, *-yo*, *-kana*. Žene manje koriste uzvike (*aizuchi*) (Akamatsu, 2011). Usporedi u sljedećim primjerima:

Sore wa chotto muzukashii desu ***ne***. (Zar to nije malo teško?) – ženski govor;
Sore wa chotto muzukashii desu ***na***. (Zar to nije malo teško?) – muški govor;
Watashi ni mo dekiru ***kashira***. (Da li bih i ja to možda mogla uraditi?) – ženski govor;
Ashita wa ame ***kana***. (Da li će možda sutra padati kiša?) – muški govor (Makino, 1994, str. 48).

Sva četiri sufiksa izražavaju "upitnost" + "rod govornika", te bi ih se moglo zamijeniti sa neutralnim *-ka*, s tim da se u tom slučaju ne zna rod govornika, a iskazi se doživljavaju kao malo "nemarni" spram drugih govornika.

Učtivost u japanskoj i korejskoj kulturi čini zapravo skup strogih kodeksa ponašanja koje je veoma važno poštovati kako bi se moglo funkcionisati u društvu. U tom kodeksu ponašanja veoma je bitna i neverbalna komunikacija koja je karakteristična za svaki oblik društvenog ponašanja. Tako je, na primjer, naklon (jap. *ojigi*, kor. *jeol*) odlika i japanskog i korejskog bontona. Naklon je iznimno važan te, iako još kao djeca počinju učiti kako da se poklone, poslovne kompanije obučavaju svoje zaposlenike kako se treba tačno nakloniti. Ovisno o situaciji, naklon može biti kratko klimanje glave ili duboki pregib u struku. Duboki, dugi naklon ukazuje na poštovanje, a manji, kraći naklon je obično i manje formalan. Naklon se može koristiti za iskazivanje emocija, uključujući uvažavanje, poštovanje, kajanje ili zahvalnost. Naklon je toliko ukorijenjen da ljudi često prave naklone dok razgovaraju telefonom, čak i ako su svjesni da ih druga osoba ne može vidjeti. Naklon kao pozdrav se uglavnom veže za samuraje i feudalno doba, ali se također vjeruje da je došao iz budizma između V i VIII stoljeća, u kojem je ovaj čin važna gesta pobožnosti i poštivanja bogova.

Pod uticajem Zapada, Japanci i Koreanci u nekim situacijama pri prvom susretu pružaju ruku za rukovanje tokom naklona. Prilikom rukovanja, osoba nižeg statusa mora pokazati poštovanje tako što će svoju lijevu ruku staviti na desnu stranu prsa ili je staviti ispod desnog lakta, a pritom se i nakloniti. Starija osoba može dodirnuti ruku druge osobe kako bi pokazala prijateljsko raspoloženje. Ako su dvije osobe slične dobi ili društvenog statusa, i dalje se mogu ležerno nakloniti i rukovati, ali to nije obavezno.

U zavisnosti od situacije i sagovornika, nailazimo na tri glavna tipa naklona. *Eshaku* 15° – poluformalni naklon, *keirei* 30° – formalni naklon koji se najviše upražnjava, i *saikeirei*/*keunjeol* 45°–90°, kojim pokazujemo najveće poštovanje prema drugoj važnoj osobi, izražavamo izvinjenje ili ga koristimo za traženje velike usluge. Osim ova tri navedena, postoji i *dogeza*, naklon do tla, koji se veoma rijetko koristi jer se ovim naklonom osoba predaje na milost drugoj osobi.

Klimanje glavom je drugi najčešći vid neverbalne komunikacije u Koreji i Japanu. Uz *keigo*, klimanje glavom možemo smatrati umijećem lijepog ponašanja i poštovanja prema sagovorniku pored činjenice da ono predstavlja i *feed back* u komunikaciji. Klimanje glavom kao dio svakodnevnog razgovora je često bilo predmet istraživanja (Oshima, 2014; Briñol, Petty, 2003). Uobičajeno je da ljudi klimaju glavom tokom razgovora kako bi pokazali da aktivno slušaju sagovornika, što ne podrazumijeva i nužno slaganje.

Klimanje glavom je u većini slučajeva popraćeno različitim uzvicima. Japanski (*aizuchi*) ili korejski uzvici (*gamtansa*) su veoma česti u svakodnevnim razgovorima. Ne shvaćaju se kao prekid govora, već ukazuju na to da sagovornik aktivno sluša (Kita, Ide, 2007). Uzvici često podrazumijevaju formalne i neformalne oblike. Uzet ćemo za primjer japanske uzvike: *hai*/*un* (da), *soudesuka*/*sokka* (stvarno?), i kao odgovor: *soudesune*/*soudayone* (tako je). Japansko *hai* i korejsko *ye* više se koriste kao pokazatelji pažljivog slušanja sagovornika nego u svom doslovnom značenju. Umjesto uzastopnog *hai hai hai* koje je, između ostalog, i veoma nekulturno, pravilnije je ponoviti *hai* otprilike svake tri do pet sekundi. Ovo bi bile samo neke od manifestacija učtivosti u japanskom i korejskom jeziku.

4. O UČTIVOSTI U FRANCUSKOM I BOSANSKOM JEZIKU

S obzirom na to da učtivost ne prožima u istoj mjeri gramatičke sisteme francuskog i bosanskog jezika, ukoliko ih uporedimo sa prethodnim jezicima, može se, na prvi pogled, učiniti da su ovi jezici lišeni sredstava izražavanja učtivosti. Ipak, nije tako, a nijanse u izražavanju učtivosti postoje i između francuskog i bosanskog jezika.

Na primjer, prilikom zahvaljivanja i ljubaznog obraćanja i mi i Francuzi koristimo riječi *hvala*/*merci* i *molim vas*/*s'il vous plaît*, ali učestalost ovih oblika, u velikom broju slučajeva, nije ista u oba jezika, što može primijetiti svaki student francuskog jezika kada se prvi put nađe u Francuskoj. To naravno ne znači da su Francuzi nužno učtiviji od nas, nego da je naš kôd učtivosti drugačiji i da se učtivost često izražava putem neverbalne komunikacije, tj. putem pogleda, osmijeha, klimanja glavom itd. Zapravo, doima se da su ovi izrazi u našem jeziku nešto više semiološki i lingvistički markirani u odnosu na francuski, jer su kod nas proporcionalno rjeđi, ali samim tim nose i više informacija. Svakako, učtivost je i individualna, a ne samo društvena kategorija.

Te se razlike, donekle, mogu objasniti i kao posljedica uticaja cjelokupnog društveno-ekonomskog i političkog sistema. Naime, u doba komunizma, kôd učtivosti je na našim prostorima dugo bio drugačije koncipiran. Persiranje je bilo manje zastupljeno. Obični građani su se najčešće oslovljavali sa *drug*/*drugarica*. Izrazi *gospodin*/*gospođa* su bili markirani i evocirali su ostatke "dekadentnog buržoaskog društva". Taj kôd učtivosti se, međutim, redefinisao od rata (1992–1995) pa naovamo i situacija je sada obrnuta. Leksemi *drug*/*drugarica* su sasvim izgubili svoju funkciju obraćanja sugrađanima, a *gospodin* i *gospođa* su postali nemarkirani.

Hvala i *molim vas* su postupno, godinama nakon rata i do danas, uz uspostavljanja drugačijeg ekonomskog poretka, postali uobičajeni leksemi u interakcijama, barem kad su u pitanju uslužne djelatnosti. To je shvatljivo jer je i psihološki prirodno da, ukoliko nekog ljubazno zamolite za uslugu, imate više šanse da je dobijete, a, ukoliko ljubazno zahvalite mušteriji, imate više šanse da fidelizujete klijentelu koja vam je dragocjena. U uslovima

nekadašnjeg komunističkog društva, ljubaznost ove vrste donekle je bila izgubila svoju funkciju i motivaciju, što ipak ne znači da ljubaznost nije postojala i u to doba. Neke studije (Kádár, 2011) ukazuju na sličnosti u sistemu učtivosti u komunističkoj Kini, gdje je došlo do odbacivanja određenih honorifičkih formi zbog promjene političkog sistema.

Bosanski i francuski jezik posjeduju mogućnosti persiranja, tj. upotrebe zamjenice *Vi* u jednini, dok engleski jezik danas posjeduje samo jedan oblik (*You*). Zamjenice su istovremeno i forme oslovljavanja i honorifici. Persiranje, odnosno T/V distinkcija (od latinskog *tu* i *vos*) vezuje se za rimsko doba i prisutno je u evropskim jezicima. Ono što je malo neobično je da se u francuskom, u nekim društvenim slojevima (viša buržoazija, nekadašnja aristokracija), još zadržalo persiranje roditelja ili bračnih drugova kao i u perzijskom jeziku.

Nadalje, neki učtivi oblici se mogu izraziti modalnim glagolima i adekvatnim vremenima i u našem i u francuskom jeziku, ali i ovdje postoje razlike u učestalosti i našim govornicima se često "čini" da Francuzi malo pretjeruju sa učtivošću. Naš oblik *molim vas, da li biste mi mogli reći...* je izuzetno učtiv i formalan, dok je francuski ekvivalent *pourriez-vous me dire s'il vous plaît...* jednostavno učtiva forma, a ne markirano učtiva forma.

Razlike se možda najlakše uočavaju u završnim rečenicama pisama u kojima francuski obiluje izrazima koji su nama prenaglašeno učtivi:

1) *Veuillez*[4] *agéer, (s'il vous plaît), l'expression de mes sentiments les meilleurs/dévoués.*
   Izvolite primiti, (molim vas), izraz mojih najboljih/najvjernijih osjećanja.
2) *Veuillez agréer l'expression de mes salutations les plus distinguées.*
   Izvolite primiti izraz mojih najistančanijih pozdrava.
3) *Veuillez recevoir l'assurance de ma considération distinguée.*
   Izvolite primiti uvjerenje mog osobitog poštovanja.

[4] *Veuillez* je imperativ glagola "htjeti" (*vouloir*) i znači doslovno "htjednite", te se koristi uglavnom samo u ovim kontekstima.

4) *Je vous prie d'agréer mes respectueuses/mes sincères salutations.*
Molim vas da primite moje poštovane/iskrene pozdrave.
5) *Je vous prie de croire en ma considération distinguée.*
Molim vas da vjerujete u moje osobito poštovanje.

Doslovno prevedeni, ovi izrazi su naravno u našem jeziku jako markirani i oni zahtijevaju prirodnije i neutralnije ekvivalente kao što su : *Primite izraze mog (iskrenog) poštovanja*, *S poštovanjem*, *Uz izraze poštovanja* itd.

Na kraju bismo samo dodali to da je jedna od komponenti kulturne i socijalne učtivosti, koja se, naravno, manifestuje i kroz jezik, u bosanskom, kao i u perzijskom, gostoljubivost koja se, opet, malo manje manifestuje u Francuskoj, ili bar na sjeveru Francuske. Insistiranje na tome da se poslužite trpezom ili bar kafom ukoliko ste i nepozvan gost u nekoj kući na našim prostorima je gotovo normalno. Francuzi, na primjer, to mogu ponekad percipirati kao neprijatno i kao zadiranje u intimni prostor.

Kerbrat-Orecchioni (2005, str. 209) primjećuje da suvišna učtivost ovisi prvenstveno o kontekstu, jer ponekad može biti kontraproduktivna i shvaćena kao neiskrenost ili ironija. Isto je i sa odsustvom učtivosti, a nedostatak markera učtivosti ne mora nužno biti shvaćen kao neučtivost. *Passe-moi ton stylo*, doslovno: "posudi mi olovku" je možda direktno, ali iskrenije nego rečenica *Est-ce que ce serait un effet de ta bonté de me prêter ton stylo?*, doslovno: "Da li bi to bio izraz tvoje dobrote da mi posudiš olovku?", koja može lako zvučati licemjerno, neiskreno i dodovorivački (Charaudeau, 2010). Potvrda ideje da i historijski i politički događaji kao što su revolucije i vladavine nekih političkih sistema mogu doprinijeti artikulaciji učtivosti u društvu je mišljenje i Charaudeaua (2010, str. 10–11), koji smatra da se u Francuskoj pretjerana učtivost ne cijeni na isti način kao u Engleskoj upravo zbog Francuske buržoaske revolucije koja je dovela i do drugih načina komunikacije nego što je to bio slučaj s aristokracijom i dvorom. Stoga, autentičnost naroda, iako možda malo gruba, važi za iskreniju. Primijetili bismo da je to već stvar situacije i senzibiliteta, kako kolektivnog, tako i individualnog.

5. ZAKLJUČAK

Kroz ovaj pregled sistema i oblika učtivosti u gore navedenim jezicima htjeli smo skrenuti pažnju na jedan fenomen koji, premda izučavan, daje još jako mnogo mogućnosti za poređenja. Naravno, u ovoj složenoj tematici ne treba poistovjećivati kulturne navike i običaje, mogućnosti na nivou jezikâ, situacije koje dovode do manifestacija učtivosti i prosedee kroz koje ona može da se manifestuje na različite načine. U suprotnom dolazimo do možda pretjeranih generalizacija tipa da francuski i engleski govornici obično pribjegavaju strategijama negativne učtivosti, jer jako poštuju intimnost sagovornika. Generalno je tačno da u poslovnom svijetu u Japanu direktna pitanja izgledaju neučtiva, a da u Njemačkoj, u istom miljeu, indirektne strategije izgledaju neučtive s obzirom na to da govornikove namjere nisu jasne. To nameće zaključak da govornici moraju dijeliti znanja neophodna da se uspostavi veza između iskaza i društvene realnosti. Stoga, npr., Gumperz (2001) smatra da teško možemo reći da je španski jezik u cjelini orijentisan prema pozitivnoj učtivosti, kao što to tvrde Brown i Levinson (1987).

U većini studija o učtivosti postoji tendencija da se ona promatra kao univerzalni princip. Prema Charaudeau (2010), postoji *princip učtivosti* (PP) kao što postoji i Griceov *princip kooperacije* (PC). Neki autori, kao Leech (1983), čak smatraju da ta dva principa sačinjavaju "interpersonalnu retoriku". Drugi, poput Frazera (1990), generaliziraju još više ovaj fenomen zastupajući ideju da učtivost nije pitanje zaštite obraza, nego da je ona sastavni dio "konverzacionog ugovora", jer čini ono što je najamblematičnije u pogledu poštivanja važećih normi u nekoj situaciji komunikacije.

Izrazi učtivosti svojstveni jezicima koji pokazuju visok stepen gramatikalizacije ili leksikalizacije ovih jedinica (perzijski, korejski, japanski itd.) istovremeno pokazuju njihovu manju lingvističku markiranost, jer su ti izrazi ljubaznosti veoma brojni, a izrazi učtivosti u jezicima u kojima oni nisu strogo kodificirani su više lingvistički markirani, jer su neočekivani pošto su rijetki u datom jezičkom i kulturnom sistemu.

I ne treba da nas čude paralele koje možemo, na osnovu primjera koje smo dali, povući između perzijskog i japanskog ili korejskog, jer su u pitanju tradicionalna društva s izraženom hijerarhijom koja su vijekovima bila odvojena od zapadnih uticaja. Zatim, riječ je, naravno, i o sprezi sa društveno-ekonomskim sistemom i vjekovnom kulturom neke jezičke zajednice. Tako oblici množine za oslovljavanje bliskih nam osoba, koji danas mogu šokirati, proističu iz nekadašnjih društava. Uostalom, i engleski jezik je tako u jednoj fazi svoje historije razlikovao zamjenice "ti" (*thee*) i "vi" (*thou*) ne izjednačavajući ove dvije kategorije kao danas, što je možda samo produkt njegove simplifikacije usljed lingvističke globalizacije.

Učtivost jeste, izvjesno, univerzalni fenomen, ali njeno ispoljavanje je definitivno relativno, kako od kulture do kulture, jednog političkoekonomskog sistema do drugog, od jezika do jezika, od epohe do epohe, od jedne situacije i konteksta do druge situacije i konteksta i konačno i od individue do individue. Sa svim ovim parametrima sigurno je da ova pojava, koja je i lingvistička i kulturna i antropološka, pruža još mnogo materijala za naučna istraživanja.

LITERATURA

Akamatsu, T., 2011. "Honorific particles in Japanese and personal monemes". *La linguistique*, 47, pp. 37–49.

Arndt, H., Janney, R., 1985. "Politeness revisited: cross-modal supportive strategies". *IRAL: Interactional Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 23 (4), pp. 281–300.

Beeman, W. O., 1381/2002. *Zabān, manzelat wa qodrat dar Īrān*. Tehrān: Našr-e Nei.

Brown, P., Levinson, S. C., 1987. *Politeness: Some Universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

Briñol, P., Petty, E. R., 2003. "Overt Head Movements and Persuasion: A Self-Validation Analysis", *Journal of Personality and Social Psychology*, 84 (6), pp. 1123–1139.

Charaudeau, P., 2010. "Étude de la politesse, entre communication et culture". Unpublished conference article (Ve Coloquio Internacional del Programa EDICE, Barranquilla (Colombie)). Dostupno na: https://www.patrick-charaudeau.com/IMG/pdf/Politesse_Communication_et_Culture.pdf [10. 5. 2024].

Chendeb El Mourad, H. 2019. "Linguistic politeness across Arabic, French, and English languages". *Journal of Arts & Humanities*, 8, pp. 57–72.

Drkić, M., 2007. *Pragmalingvistički i sociolingvistički aspekti izraza učtivosti u perzijskom*. Magistarski rad. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Frazer, B., 1990. "Perspectives on politeness". *Journal of Pragmatics*, 14, pp. 219–236.

Goffman, E., 1967. *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. New York: Doubleday.

Grice, P., 1975. "Logic and Conversation". *Syntax and Semantics*, 3, pp. 47–58.

Gu, Y., 1990. "Politeness phenomena in modern Chinese". *Journal of Pragmatics*, 14 (2), pp. 237–257.

Gumperz, J. J., 2001. "Interactional Sociolinguistics: A Personal Perspective". In: Schiffrin, D., Tannen, D. et Hamilton, H. E. eds. *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Basil Blackwell, pp. 215–228.

Hamano S., Tsujioka T., 2011. *Basic Japanese – A Grammar and Workbook*. USA – Canada: Routhledge.

Kita, S., Ide, S., 2007. "Nodding, *aizuchi*, and final particles in Japanese conversation: How conversation reflects the ideology of communication and social relationships". *Journal of Pragmatics*, 39 (7), pp. 1242–1254.

Ide, S., 1989. "Formal forms and discernment: Two neglected aspects of linguistic politeness". *Multilingua*, 8 (2/3), pp. 223–248.

Ide, S., 1992. "On the notion of Wakimae: Toward an integrated framework of linguistic politeness". In: *Mosaic of Language: Essays in Honor of Professor Natsuko Okuda.* Meijiro Linguistic Society, pp. 298–305. Dostupno na: http://www.sachikoide.com/OntheNotionofWakimae.pdf [23. 3. 2024].

Jamasaki, K., 2014. *Gramatika savremenog japanskog jezika I i II*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Kádár, D., 2011. *Politeness in East Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kerbrat-Orecchioni, C., 2005. *Le discours en interaction*. Paris: Dunod.

Kamermans, M., 2009. *An Introduction to Japanese Syntax Grammar* & *Language*. Rotterdam: SJGR Publishing.

Lakoff, R., 1972. "Language in Context". *Language*, 48 (4), pp. 907–927.

Leech, G., 1980. *Explorations in Semantics and Pragmatics*. Amsterdam: Benjamins.

Leech, G., 1983. *Principles of Pragmatics*. London and New York: Longman.

Leech, G., 2005. "Politeness: Is there an East-West Divide?". *Journal of Foreign Languages*, 6, pp. 1–30.

Makino, S., Tsutsui, M., 1994. *A Dictionary of Basic Japanese Grammar*. Japan: The Japan Times.

Matsumoto, Y., 1988. "Reexamination of the universality of face: politeness phenomena in Japanese". *Journal of Pragmatics*, 21, pp. 451–486.

Matsumoto, Y., 1989. "Politeness and conversational universals – observations from Japanese". *Multilingua*, 8, pp. 207–221.

Mills, S., 2003. *Gender and politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oshima, S., 2014. "Achieving Consensus Through Professionalized Head Nods: The Role of Nodding in Service Encounters in Japan". *International Journal of Business Communication*, 51 (1), pp. 31–57.

Pašalić, M., 2020. *Tipološke karakteristike francuskog, japanskog i bosanskog jezika*. Magistarski rad. Sarajevo: Filozofski fakultet.

Robbeets, M., Savelyev, A., 2020. *The Oxford Gide to Transeurasian languages*. Oxford: Oxford University Press.

Sahragard, R., 2000. *Politeness in Persian: A Cultural Pragmatic Analysis*. Doctoral Thesis. Leicester: University of Leicester.

Sourisseau, J., 2004. *Bonjour/Konichiwa – Pour une meilleure communication entre Japonais et Français*. Paris: L'Harmattan.

Stojanović, D., 2011. "Učtivost u nemačkom i japanskom jeziku". *Komunikacija i kultura*, 2, str. 524–570.

Suzuki, M., 2021. *Uchi and Soto: Complementary concepts that will help you learn the ins and outs of the japanese world*. Japanese Language Resources Database. Dostupno na: https://www.tofugu.com/japanese/uchi-soto/ [12. 6. 2024].

Vivier-Muresan, A.-S., 2006. "Le code de politesse iranien (ta'ârof) ou la fiction du lien social", *L'Homme – Revue française d'anthropologie*, 180, str. 115–138.

Wong, K. Y., 2011. *The system of honorifics in the Korean language (Outstanding Academic Papers by Students)*. Hong Kong: City University of Hong Kong.

ALMA SOKOLIJA
MAHIRA PAŠALIĆ

ON POLITENESS IN PERSIAN, JAPANESE, KOREAN, FRENCH AND BOSNIAN

Abstract

All languages of the world have a category of politeness that makes an integral part of everyday interactions; it is present in language, good manners, behaviour, characterizing both verbal and nonverbal communication. If we compare linguistic forms of politeness in languages, we can see that they vary between languages and are culturally and socially conditioned. We start from a hypothesis, similar to the Sapir-Whorf's theory of linguistic relativity, that, although the phenomenon of politeness is universal, there are languages whose structure allows easier expression of politeness. The richer the politeness repertoire in a language, the easier it is to express it linguistically in that language. Examples of such languages are Persian, Japanese and Korean. Of course, this does not mean that there are no forms of politeness in other languages, and therefore we have chosen French and Bosnian as examples. After a short theoretical introduction on the concept of politeness in language(s), this paper primarily deals with illustrations of expressing politeness in these languages.

Keywords: *politeness, Persian, Japanese, Korean, French, Bosnian*

DOI: 10.46352/23036990.2025.211
UDK/UDC 811.111'36:37
811.112.2'36:37
Primljen/Received: 10. 7. 2024.
Prihvaćen/Accepted: 16. 9. 2025.
Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

IVANA ŠARIĆ ŠOKČEVIĆ
MANUELA KARLAK

O UPORABI ADITIVNIH KONEKTORA U NJEMAČKOM I ENGLESKOM KAO STRANIM JEZICIMA

Sažetak

Među glavne ciljeve nastave stranih jezika ubraja se razvoj vještine pisanja. Kako bi tekstovi na stranom jeziku bili što kvalitetnije i primjerenije napisani, potrebno je ovladati različitim mogućnostima uporabe kohezivnih sredstava. Pod eksplicitnim kohezivnim sredstvima podrazumijevamo konjunktore, subjunktore i vezne priloge. Dosadašnja istraživanja pokazuju da je za uporabu konektora u učenju stranog jezika (L2) karakteristična ograničena varijacija, pri čemu se ističe i pretjerana, nedovoljna ili neprimjerena upotreba pojedinih konektora (npr. Granger i Tyson, 1996; Bagarić Medve i Pavičić Takač, 2013; Pon i Kramarić, 2017; Breindl, 2018; Maamuujav i sur., 2021; Bagarić Medve i Karlak, 2023; Pon, 2024a, 2024b; Karlak i Šarić Šokčević, 2024a; Karlak i Šarić Šokčević, 2024b; Šarić Šokčević i Karlak, 2024). Istraživanja pokazuju i da su aditivni konektori najčešće korišteni konektori u tekstovima učenika njemačkog i engleskog kao stranih jezika (npr. Mihaljević Djigunović i Vickov, 2010; Mohamed-Sayidina, 2010; Muddhi i Hussein, 2014; Breindl, 2016; Pon i Kramarić, 2017; Bagarić Medve i Karlak, 2023; Karlak i Šarić Šokčević, 2024a). Cilj je ovoga istraživanja analizirati na koji način hrvatski studenti germanistike i anglistike izražavaju aditivne semantičke odnose među rečenicama te utvrditi koje konektore pritom najčešće rabe, kao i koje pogreške pritom čine. Korpus se sastoji od ukupno 120 raspravljačkih eseja, od čega 60 čini potkorpus napisan na njemačkom kao L2, a 60 tekstova čini potkorpus na engleskom kao L2 na B2 razini prema ZEROJ-u. Rezultati pokazuju da studenti germanistike u pisanju raspravljačkih eseja u znatno većoj mjeri posežu za aditivnim konektorima u odnosu na studente anglistike te pritom čine i znatno više pogrešaka, osobito onih sintaktičke naravi.

Ključne riječi: *konektor*, *raspravljački eseji*, *studenti*, *njemački i engleski kao strani jezici*

1. UVOD

Razvoj komunikacijske jezične kompetencije središnji je cilj suvremene nastave stranih jezika, a njezin integralni dio čini diskursna kompetencija u okviru koje se vještina pisanja izdvaja kao posebno zahtjevna jezična vještina kojom učenici trebaju ovladati. Pisanje, za razliku od govora, predstavlja vremenski i kognitivno intenzivan proces koji uključuje ne samo produkciju teksta već i njegovo istodobno planiranje, strukturiranje, kontroliranje i preradu (usp. Storch, 1999). Tijekom tog procesa učenici aktivno angažiraju svoja prethodno stečena znanja i strategije, pri čemu posebnu pozornost pridaju sadržaju, vokabularu, gramatičkoj točnosti i organizaciji teksta. Ključni aspekt koherentne i funkcionalne tekstualne produkcije čini upravo primjerena uporaba kohezivnih sredstava, osobito konektora, koji omogućuju eksplicitno izražavanje semantičkih odnosa među rečenicama unutar teksta.

Prema Canaleu (1983), jedinstvo teksta ostvaruje se pomoću kohezije na formalnoj razini i koherencije na značenjskoj razini. Koneksija može biti eksplicitna – putem uporabe različitih konektora poput konjunktora, subjunktora i veznih priloga – ili implicitna, pri čemu povezanost propozicija ostaje neizrečena na površinskoj razini, ali je čitatelj može rekonstruirati iz konteksta (Breindl, 2016). U tom kontekstu, konektori kao eksplicitna kohezivna sredstva imaju višestruku funkciju. Pored toga što uspostavljaju sintaktičke i semantičke veze između rečenica, istodobno vrše i anaforičku i kataforičku funkciju između onoga što je već rečeno i onoga što će biti rečeno (usp. Pon, 2022, str. 3; Kunz i Lapshinova-Koltunski, 2014, str. 237). Konektori time predstavljaju ključno sučelje između razine rečenične sintakse i semantike i razine organizacije diskursa (usp. Breindl, 2016, 38), a njihova pravilna uporaba presudna je za produkciju koherentnih tekstova na visokoj jezičnoj razini. Budući da ovladavanje pravilnom uporabom konektora kao vrlo složenih jezičnih struktura u stranom jeziku za učenike i studente može biti vrlo izazovno (usp. Thüne, 2004; Slavcheva, 2018), nužno je istražiti razne aspekte uporabe konektora. Dosadašnja istraživanja pokazuju da je za uporabu konektora u učenju stranog jezika karakteristična ograničena varijacija, odnosno primjena užeg repertoara određenih konektora, pri čemu se ističe

i pretjerana, nedovoljna ili neprimjerena uporaba pojedinih konektora (npr. Granger i Tyson, 1996; Bagarić Medve i Pavičić Takač, 2013; Pon i Kramarić, 2017; Breindl, 2018; Maamuujav i sur., 2021; Bagarić Medve i Karlak, 2023; Pon, 2024a; Pon, 2024b; Karlak i Šarić Šokčević, 2024a, 2024b). Istraživanja pokazuju i da su aditivni konektori najčešće korišteni konektori u tekstovima učenika njemačkog i engleskog kao stranih jezika (npr. Mihaljević Djigunović i Vickov, 2010; Mohamed-Sayidina, 2010; Muddhi i Hussein, 2014; Breindl, 2016; Pon i Kramarić, 2017; Bagarić Medve i Karlak, 2023; Karlak i Šarić Šokčević, 2024a). Stoga je cilj ovog komparativnog istraživanja analizirati na koji način hrvatski studenti germanistike i anglistike izražavaju aditivne semantičke odnose među rečenicama te utvrditi koje konektore pritom najčešće rabe, kao i koje pogreške pritom čine.

2. TEORIJSKA POLAZIŠTA

Ovladavanje vještinom pisanja u stranom jeziku iziskuje visoku razinu kognitivne angažiranosti i vrlo je dugotrajan proces (Storch, 1999), pri čemu se učenici stranih jezika često suočavaju s brojnim poteškoćama. Kako ističe Stipančević (2021), složenost pisanja nije specifična isključivo za strani jezik, već je prisutna i pri pisanju na materinskom jeziku, što dodatno naglašava potrebu za sustavnim i metodički utemeljenim pristupom različitih aspekata vještine pisanja u okviru nastave stranih jezika.

Kao kompleksne jezične jedinice, konektori istodobno vrše semantičku, sintaktičku i pragmatičku funkciju, što dodatno otežava njihovu primjerenu uporabu u procesu ovladavanja stranim jezikom. Unatoč tome, u brojnim nastavnim materijalima za ovladavanje njemačkim i engleskim kao stranim jezicima učestalo se pojavljuju ontološki strukturirani, ali nepedagoški interpretirani popisi konektora, koji – zbog izostanka odgovarajućih didaktičkih smjernica – ne doprinose njihovom uspješnijem ovladavanju. Umjesto toga, takvi popisi često rezultiraju proizvoljnom i nesustavnom uporabom konektora, pri čemu učenici nerijetko pojedine izraze percipiraju kao međusobno zamjenjive, iako oni ni u sintaktičkom ni u semantičkom smislu ne funkcioniraju kao sinonimi (usp. Breindl, 2016, str. 37).

Drugim riječima, iako je njihova klasifikacija u nastavnim materijalima često svedena na jednostavne popise prema značenju, nužno ih je sagledati kako na sintaktičkoj tako i na semantičkoj razini. Primjerice, u referentnim djelima poput *Handbuch der Konnektoren* (HDK-1: Pasch i sur., 2003; HDK-2: Breindl i sur., 2014) konektori se precizno definiraju i kategoriziraju prema strožim strukturnim i funkcionalnim kriterijima, dok *Duden-Grammatik* (2016) nudi širi, ali manje jasno strukturiran pregled konektorskih izraza (usp. Breindl, 2016; Wu i Li, 2022).

Na sintaktičkoj razini, sukladno klasifikacijama koje iznose Kunz i sur. (2021) i Pasch i sur. (2003), konektori se dijele na konjunktore, subjunktore i vezne priloge (Kunz i sur., 2021, str. 82–83; Pasch i sur., 2003, str. 40). Međutim, na semantičkoj razini uspostava jasne i jednoznačne kategorizacije pokazuje se znatno složenijom, budući da odnosi među propozicijama mogu biti interpretativno podložni subjektivnim čimbenicima i pragmatičkim varijacijama (usp. Breindl i sur., 2014, str. 239–251). Primjerice, Halliday i Hasan (1976) navode sljedeće četiri vrste konektora: aditivne, adverzativne, kauzalne i temporalne. Pored navedenih postoji još jedna kategorija koja obuhvaća elemente poput *now*, *of course*, *well*, *anyway*, *surely* i *after all*, a označava se pojmom *continuatives*.[1] U projektu *German-English Contrasts in Cohesion – Towards an empirically-based comparison (GEC-Co)* razlikuje se pet vrsta logičko-semantičkih odnosa između dijelova teksta koji se mogu izraziti konektorima (usp. Kunz i Lapshinova-Koltunski, 2014, str. 233): aditivni (*and*, *in addition*, *und*, *außerdem*), adverzativni (*yet*, *although*, *by contrast*, *doch*, *obwohl*, *im Gegensatz dazu*), kauzalni (*because*, *therefore*, *that's why*, *weil*, *deshalb*, *aus diesem Grund*), temporalni (*after*, *afterwards*, *at the same time*, *nachdem*, *danach*, *gleichzeitig*) i modalni/interpersonalni (*well*, *sure*, *klar*, *sicher*).

Za potrebe ovog istraživanja usvojena je semantička klasifikacija konektora temeljena na njihovim značenjskim i funkcionalnim obilježjima, koja se naslanja na radove de Beaugrandea i Dresslera (1981), *Handbuch*

[1] Kada se rabe s kohezijskim učinkom, pojavljuju se u reduciranom obliku, tj. nenaglašeni, i s reduciranim vokalom. U protivnom se mogu upotrebljavati i bez kohezijskog učinka, samo tada zadržavaju svoj puni oblik (usp. Halliday i Hasan, 1976).

der Konnektoren (2003, 2014) i *Duden-Grammatik* (2016). Takva klasifikacija omogućuje analizu konektora unutar jasno definiranih semantičkih skupina (npr. aditivni, adverzativni, kauzalni, konkluzivni, eksplikativni, temporalni, kondicionalni, modalni, koncesivni i finalni), što predstavlja temelj za detaljnu empirijsku analizu njihove uporabe u korpusima tekstova napisanih na njemačkom i engleskom kao stranim jezicima te otvara prostor za ciljano i učinkovitije poučavanje ove važne sastavnice diskursne kompetencije u nastavi stranog jezika.

2.1. Pregled relevantnih istraživanja

Empirijska istraživanja provedena u različitim kontekstima učenja stranih jezika (engleski, njemački, švedski, kineski, hrvatski) općenito su pokazala pretjeranu, nedovoljnu i nepravilnu uporabu, kao i ograničenu varijaciju u korištenju određenih konektora (usp. npr. Milton i Tsang, 1993; Bolton i sur., 2002; Chen, 2006; Mihaljević Djigunović i Vickov, 2010; Konjevod, 2012; Bagarić Medve i Pavičić Takač, 2013; Pon i Kramarić, 2018; Pavičić Takač i Vakanjac Ivezić, 2019; Pavičić Takač i sur., 2020; Maamuujav i sur., 2021; Vaakanainen i Maijala, 2022; Bagarić Medve i Karlak, 2023; Pon, 2024a, 2024b; Karlak i Šarić Šokčević, 2024a, 2024b; Šarić Šokčević i Karlak, 2024). Jedan od najčešće zabilježenih obrazaca u korpusima pisanih radova učenika njemačkog i engleskog kao stranih jezika jest dominantna uporaba aditivnih konektora, što je potvrđeno u više zasebnih studija (usp. Mihaljević Djigunović i Vickov, 2010; Mohamed-Sayidina, 2010; Konjevod, 2012; Muddhi i Hussein, 2014; Breindl, 2016; Pon i Kramarić, 2018; Vaakanainen i Maijala, 2022; Bagarić Medve i Karlak, 2023; Pon 2024; Karlak i Šarić Šokčević, 2024a; Šarić Šokčević i Karlak, 2024). Ta preferencija sugerira oslanjanje na diskursne obrasce niže kognitivne kompleksnosti i često implicira ograničen raspon funkcionalnih kategorija konektora.

Posebno vrijedan doprinos razumijevanju obrazaca uporabe konektora u njemačkom kao stranom jeziku donosi istraživanje od Breindl (2016), u kojem se kontrastivnom analizom pisanih tekstova učenika iz Švedske, Bjelorusije i Kine, u okviru Kobalt-DaF korpusa, uspoređuju njihovi rezultati s referentnim tekstovima izvornih govornika njemačkog jezika.

Kvantitativna i kvalitativna analiza ukazale su na znatna odstupanja u ukupnoj frekvenciji uporabe konektora, njihovoj sintaktičkoj distribuciji te semantičkoj raznovrsnosti. Utvrđeno je da izvorni govornici rabe do tri puta više veznih priloga u odnosu na učenike njemačkog kao stranog jezika, čime se potvrđuje njihova znatno viša diskursna kompetencija. Konkretno, u korpusu izvornih govornika zabilježena je sljedeća raspodjela konektora: konjunktori 44,7 %, subjunktori 7,9 % te vezni prilozi 47,4 %.

Istraživanje Mihaljević Djigunović i Vickov (2010) proučavalo je uporabu diskursnih markera u pisanim tekstovima hrvatskih učenika engleskog kao stranog jezika (EFL) na dvije različite razine: osnovnoškolskih učenika (N = 100) na razini A2 i srednjoškolskih učenika (N = 100) na razini B2. Učenici su trebali napisati formalno pismo od 400 riječi. Rezultati su pokazali da je aditivni konjunktor *and* bio najčešće korišteni konektor, što je dovelo do zaključka o mogućem utjecaju materinskog jezika i nedovoljnom fokusu na veznike unutar hrvatskog kurikuluma za engleski kao strani jezik.

Konjevod (2012) je istraživala uporabu veznika u korpusu njemačkog kao stranog jezika koji su činili tekstovi naprednijih učenika, koji su trebali napisati biografiju poznate osobe u opsegu od 400 riječi. Rezultati su pokazali da su temporalni, kauzalni, adverzativni i aditivni veznici bili najčešće korišteni. Aditivna semantička skupina bila je najzastupljenija u cijelom korpusu, a konjunktor *und* najčešće korišteni aditivni konektor. Rezultati ovog istraživanja upućuju na to da učenici najčešće koriste upravo one konektore koji se podučavaju na vrlo niskim razinama nastave stranog jezika, tj. *und, danach i aber*.

3. METODOLOGIJA

3.1. Cilj istraživanja

Cilj je ovog komparativnog istraživanja[2] analizirati i usporediti uporabu aditivnih konektora u raspravljačkim esejima napisanim na njemačkom i

[2] Navedeno je istraživanje proizišlo iz projekta "Lokalna koherencija u pisanim tekstovima na prvom i inom jeziku: Kontrastivna analiza upotrebe konektora" koji je provodila istraživačka skupina Centra za jezična istraživanja Filozofskog fakulteta u Osijeku.

engleskom kao stranim jezicima. Pritom se polazi od sljedećih istraživačkih pitanja:

1. U kojoj mjeri su u raspravljačkim esejima na njemačkom i engleskom kao stranim jezicima zastupljeni aditivni konektori u odnosu na ostale semantičke skupine konektora?
2. Koje aditivne konektore studenti njemačkog i engleskog kao stranog jezika najčešće koriste u pisanju raspravljačkih eseja?
3. U kojoj mjeri dolazi do varijacije u uporabi aditivnih konektora, odnosno koriste li studenti pretežito iste ili različite konektore unutar iste semantičke skupine?
4. Koje se greške pojavljuju u uporabi aditivnih konektora na njemačkom i engleskom jeziku?

3.2. Sudionici istraživanja i korpus

Korpus se sastoji od ukupno 120 raspravljačkih eseja, od čega 60 eseja čini potkorpus na njemačkom kao stranom jeziku i 60 eseja potkorpus na engleskom kao stranom jeziku, koje su napisali studenti prve godine prijediplomskog studija germanistike i studenti prve godine prijediplomskog studija anglistike. Polazi se od toga da se sudionici istraživanja u njemačkom, odnosno engleskom jeziku nalaze na B2 razini komunikacijske jezične kompetencije prema Zajedničkom europskom referentnom okviru za jezike (ZEROJ), budući da su svi morali položiti ispit državne mature na višoj razini kako bi mogli upisati studij stranoga jezika.[3]

Studenti su imali zadatak napisati raspravljački esej na temu "Život u gradu" ili "Online kupovanje" u opsegu od 200 do 230 riječi. Ovaj je instrument razvijen u okviru projekta KohPiTekst,[4] a preuzet je kako bi se rezultati mogli usporediti s već dostupnim rezultatima iz korpusa projekta KohPiTekst. Zadatak raspravljačkih eseja bio je postavljen na sljedeći način na njemačkom, odnosno engleskom jeziku:

[3] Viša razina državne mature odgovara B2 razini prema ZEROJ-u.

[4] Koherencija pisanoga teksta u inome jeziku: hrvatski, njemački, engleski, francuski i mađarski jezik u usporedbi (HRZZ-IP-2016-06-5736).

Za neke ljude online kupovanje ima mnoge prednosti. Drugi u njemu vide mnogo nedostataka. Napišite esej na temu "Online kupovanje". Razmotrite pritom kako prednosti tako i nedostatke. Napišite vlastito mišljenje i obrazložite ga. Opseg eseja treba biti od 200 do 230 riječi.

Za neke ljude život u gradu ima mnoge prednosti. Drugi u njemu vide mnogo nedostataka. Napišite esej na temu "Život u gradu". Razmotrite pritom kako prednosti tako i nedostatke. Napišite vlastito mišljenje i obrazložite ga. Opseg eseja treba biti od 200 do 230 riječi.

3.3. Metoda analize

U ovome je istraživanju korpusna analiza provedena s obzirom na:

1. značenje/funkciju konektora: aditivno, adverzativno, kauzalno, temporalno, modalno, finalno, kondicionalno, koncesivno, konzekutivno, eksplikativno (usp. Duden, 2016; Pasch i sur., 2003; Breindl i sur., 2014);
2. vrstu konektora: konjunktor, subjunktor, vezni prilog (usp. Kunz i sur., 2021; Pasch i sur., 2003);
3. vrstu greške u primjeni konektora: sintaktičke, semantičke, pravopisne, interpunkcijske i dr.

Korpus je analiziran kvantitativno i kvalitativno. U prvom je koraku provedena semantička analiza s obzirom na značenje/funkciju konektora. Nakon toga je provedena sintaktička analiza aditivnih konektora prema vrsti kako bi se utvrdila učestalost uporabe navedenih konektora. Na kraju je provedena kvalitativna analiza s obzirom na točnost/netočnost uporabe odnosno vrstu pogrešaka koje se javljaju u primjeni aditivnih konektora u pisanju raspravljačkih eseja.

4. REZULTATI

Korpusnom analizom utvrđeno je da je ukupni broj riječi veći u potkorpusu za engleski kao strani jezik kao i prosječna dužina eseja te maksimalan broj riječi po eseju, dok je u potkorpusu za njemački kao strani jezik nešto veći tek minimalni broj riječi po eseju (Tablica 1).

Tablica 1. *Strukturni podatci potkorpusa za njemački (NJSJ) i engleski kao strani jezik (ESJ)*

	NJSJ	**ESJ**
Ukupni broj riječi	14040	14568
Prosječna dužina eseja	234	242
Minimalni broj riječi	166	126
Maksimalni broj riječi	434	546

Semantičkom je analizom utvrđeno da je učestalost uporabe ukupnih konektora razmjerno podjednaka u oba potkorpusa (Tablica 2), međutim, malo je viša u NJSJ (NJSJ f = 887, ESJ f = 877). S obzirom na značenje ili funkciju, u oba su potkorpusa najfrekventniji aditivni konektori, sa znatno učestalijom uporabom u NJSJ (34,5 %, ESJ ad = 25,9 %).

Tablica 2. *Učestalost uporabe različitih semantičkih skupina konektora i ukupnih konektora u potkorpusu za NJSJ i ESJ*

Značenje	**NJSJ** ***f***	**%**	**ESJ** ***f***	**%**
aditivno	**306**	**34,5**	**227**	**25,9**
adverzativno	136	15,3	149	16,9
kauzalno	123	13,9	57	6,5
konkluzivno	85	9,6	98	11,2
eksplikativno	68	7,7	58	6,6
temporalno	51	5,7	106	12,1
kondicionalno	37	4,2	100	11,4
modalno	36	4,1	25	2,9
koncesivno	25	2,8	50	5,7
finalno	20	2,2	7	0,8
UKUPNO:	**887**	**100**	**877**	**100**

Rezultati sintaktičke analize aditivnih konektora prikazani u Tablici 3 pokazuju da su u potkorpusu za NJSJ više zastupljeni vezni prilozi (52,3 %) u odnosu na konjunktore (40,5 %). U istom je potkorpusu zabilježeno ukupno 306 pojavnica i 12 različnica (3 konjunktora i 9 veznih priloga). U potkorpusu za ESJ više su, pak, zastupljeni konjunktori (49,3 %) u odnosu na vezne priloge (41,4 %). U tom je potkorpusu zabilježeno ukupno 227 pojavnica i 16 različnica (5 konjunktora i 11 veznih priloga). Utvrđeno je i da je u oba potkorpusa daleko najčešći aditivni konjunktor *und* (40,5 %), odnosno *and* (49,3 %), kojima se izražava gotovo polovica svih aditivnih semantičkih odnosa među rečenicama ili dijelovima teksta. Kod veznih priloga u oba potkorpusa prednjači uporaba konektora *auch* (36,3 %) u NJSJ te *also* (21,1 %) u ESJ.

Tablica 3. *Vrste i frekvencija uporabe aditivnih konektora u potkorpusu za NJSJ i ESJ*

Vrsta konektora	**Aditivni konektor NJJ**	**NJSJ f**	**%**	**Aditivni konektor EJ**	**ESJ f**	**%**
Konjunktori	**und**	**124**	**40,5**	**and**	**112**	**49,3**
	oder	21	6,9	or	13	5,7
	nicht nur… sondern auch	1	0,3	also	5	2,2
				so	2	0,9
				but	1	0,4
K-Ukupno:		**146**	**47,7**		**133**	**58,6**
Vezni prilozi	**auch**	**111**	**36,3**	**also**	**48**	**21,1**
	außerdem	10	3,2	furthermore	13	5,7
	noch	27	8,8	moreover	8	3,5
	dazu	3	0,9	too	7	3,1
	erstens (als erstes)	2	0,7	as well	5	2,2

	zweitens (als zweites)	2	0,7	what is more	3	1,4
	weiterhin	2	0,7	in addition	3	1,4
	vor allem	1	0,3	even	2	0,9
	zusätzlich	2	0,7	firstly	3	1,4
				indeed	1	0,4
				either	1	0,4
Vp-ukupno:		**160**	**52,3**		**94**	**41,4**
UKUPNO:		**306**	**100**		**227**	**100**

Analizom pogrešaka utvrđeno je da je ukupnih pogrešaka u svim skupinama konektora gotovo dvostruko više u potkorpusu za NJSJ (f = 110, ESJ f = 57). U oba potkorpusa pogreške su najčešće u aditivnoj semantičkoj skupini (Tablica 4), pri čemu ih je u NJSJ (35,5 %) znatno više nego u ESJ (22,8 %).

Tablica 4. *Frekvencija pogrešaka u svim semantičkim skupinama konektora u NJSJ i ESJ*

Značenje	**NJSJ** ***f***	**%**	**ESJ** ***f***	**%**
aditivno	**39**	**35,5**	**13**	**22,8**
adverzativno	18	16,4	8	14,0
kauzalno	8	7,3	–	–
konkluzivno	7	6,4	5	8,8
eksplikativno	15	13,6	4	7,1
temporalno	8	7,3	7	12,3
kondicionalno	4	3,6	6	10,5
modalno	2	1,8	6	10,5
koncesivno	5	4,5	8	14,0
finalno	4	3,6	–	–
UKUPNO:	**110**	**100**	**57**	**100**

Detaljnijom analizom vrste pogrešaka u uporabi aditivnih konektora (Tablica 5) utvrđeno je da su u NJSJ pogreške najčešće u području sintakse (40,9 %), dok se u ESJ, iako ih je vrlo malo, ponajprije odnose na krivo upotrijebljeno značenje konektora (53,8 %).

Tablica 5. *Vrste pogrešaka i frekvencija za aditivne konektore u NJSJ i ESJ*

Tip pogreške	**Aditivni konektor (*f*) NJSJ**	**%**	**Aditivni konektor (f) ESJ**	**%**
sintaksa	**18**	**40,9**	3	23,1
značenje	9	20,4	**7**	**53,8**
oblik	11	25,0	2	15,4
redundantnost	5	11,4	1	7,7
registar	1	2,3	–	–
UKUPNO:	**44**[5]	**100**	**13**	**100**

Kvalitativna analiza pokazala je sljedeće rezultate s obzirom na vrstu pogrešaka koje se javljaju u primjeni aditivnih konektora. Iz primjera (1) i (2) u potkorpusu za njemački kao strani jezik razvidne su pogreške u području sintakse u uporabi vrlo često korištenog veznog priloga *auch*:

(1) **Auch,* *weil alle so viel und gerne Online einkaufen, verdient* ***auch*** *die Post beim Onlinekauf.* (nj9)
(2) **Auch,* *weil so viele Menschen in der Stadt leben und fahren, gibt es sehr oft Stau und nicht so selten Autounfälle.* (nj114)

Auch ne može stajati samostalno na početku rečenice odvojen zarezom kada uvodi kauzalnu rečenicu s *weil*, ali mogao bi se primjerice pomaknuti iz zavisne rečenice u glavnu iza *gibt es* (primjer 2), kao što je to slučaj s *verdient auch* u primjeru (1).

[5] Broj ukupnih pogrešaka u Tablici 5 (aditivni konektori) razlikuje se od ukupnog broja u Tablici 4 jer Tablica 4 prikazuje broj konektora koji su pogrešno upotrijebljeni, dok Tablica 5 prikazuje sve pogreške koje su napravljene pri upotrebi, tj. ponekad je za određeni konektor zabilježeno više od jedne pogreške (npr. sintaksa + pravopis).

Primjer (3) ukazuje na pogreške u značenju u uporabi veznog priloga *noch*, umjesto kojega bi puno bolje rješenje bio konektor *außerdem* ili *darüber hinaus*:

(3) **Noch kann es passieren, dass man das Geld vom Umtausch am Ende nicht bekommt.* (nj24)

U potkorpusu za engleski kao strani jezik zabilježene su slične pogreške u značenju, gdje se rečenice ne povezuju na semantički prihvatljiv način. U primjeru (4) dvije se potpuno nezavisne propozicije pokušavaju povezati s *as well as that*. Ispravnije rješenje bi bila uporaba konektora *in addition* ili *moreover* u ovom slučaju.

(4) *There is always something going on like concerts, fairs etc. *As well as that, living in a city means that everything you need is very close to you.* (e297)

Zabilježene su i pogreške koje se odnose na krivi oblik veznih priloga u oba potkorpusa (primjeri 5 i 6).

(5) **Außer das shoppe ich manchmal online, und manchmal gehe ich persönlich (vor allem wenn ich etwas sehr wichtig zu einkaufen habe).* (nj182)
(6) **Further more how can anyone say no to the city's entertanments?* (e297)

Ispravni oblici bi bili *außerdem* i *furthermore*.

Sljedeći primjeri (7–10) pokazuju ispravnu uporabu najčešćih aditivnih konjunktora i veznih priloga u njemačkom i engleskom kao stranim jezicima.

(7) *Die meißten die auf dem Lande leben, arbeiten in der Stadt **und** müssen jeden Tag reisen.* (nj6)
(8) *In einer Stadt hat man **auch** das Problem, in einer langen Warteschlange zu warten, beispielsweise bei McDonalds...* (nj5)

(9) *You can get everything you want in the city* ***and*** *you have options.* (e252)

(10) *You can* ***also*** *find in the cities everything you need.* (e265)

5. RASPRAVA

Rezultati provedenog istraživanja potvrđuju da su u raspravljačkim esejima na njemačkom i engleskom kao stranim jezicima aditivni konektori najviše zastupljeni, što je u skladu s nalazima sličnih istraživanja u različitim kontekstima (usp. npr. Mihaljević Djigunović i Vickov, 2010; Mohamed-Sayidina, 2010; Konjevod, 2012; Muddhi i Hussein, 2014; Breindl, 2016; Pon i Kramarić, 2017; Vaakanainen i Maijala, 2022; Karlak i Šarić Šokčević, 2024a).

U pogledu razlika u frekvenciji aditivnih konektora, iz istraživanja proizlazi da su u potkorpusu za NJSJ nešto više zastupljeni vezni prilozi (52,3 %) u odnosu na konjunktore (40,5 %). Utvrđeno je i da je konjunktor *und* najzastupljeniji u analiziranom potkorpusu za njemački kao strani jezik (40,5 %), a slijedi ga vezni prilog *auch* (36,3 %). Slično tomu, u potkorpusu za engleski kao strani jezik najčešće se poseže za konjunktorom *and* (49,3 %), nakon čega slijedi vezni prilog *also* (21,1 %). Navedeni rezultati govore u prilog pretjeranoj uporabi određenih konektora, prije svega *und* i *auch*, ali i *auch* i *also* jer se uz pomoć navedena četiri konektora ostvaruje čak 70–80 % svih aditivnih semantičkih odnosa u oba strana jezika. Tendencija prekomjernog ponavljanja poznatih jezičnih izraza uobičajena je među učenicima stranih jezika, što su potvrdila i ranija istraživanja (Anwardeen i sur., 2013; Bagarić Medve i Pavičić Takač, 2013; Pon i Kramarić, 2017; Breindl, 2018; Vaakanainen i Maijala, 2022; Bagarić Medve i Karlak, 2023; Karlak i Šarić Šokčević, 2024; Pon, 2024; Šarić Šokčević i Karlak, 2024). U skladu sa Šarić Šokčević i Karlak (2024) dobiveni nalaz može ukazivati na nižu razinu komunikacijske jezične kompetencije na početku studija te na velike individualne razlike među sudionicima istraživanja, osobito u potkorpusu za njemački kao strani jezik u kojem je ukupni broj pogrešaka svih semantičkih skupina gotovo dvostruko veći nego u engleskom potkorpusu

(usp. Tablicu 4). Osim mogućeg utjecaja razine jezične kompetencije, uočava se i potencijalni prijenos iz materinskog jezika, budući da hrvatski jezik pokazuje slične obrasce u upotrebi konektora (npr. "i" za *und*) (Bagarić Medve i Karlak, 2023; Mihaljević Djigunović i Vickov, 2010).

Kada je riječ o varijaciji u uporabi aditivnih konektora, uočeno je da se u potkorpusu za njemački jezik, unatoč ukupno većem broju pojavnica aditivnih konektora (f = 306), pojavljuje manji broj različnica (f = 12) u odnosu na engleski jezik (f = 16). Navedeni nalaz opet govori u prilog češćem ponavljanju poznatih izraza na njemačkom jeziku, što se može povezati i s vjerojatno nešto nižom razinom komunikacijske jezične kompetencije. Naime, prema Zajedničkom europskom referentnom okviru (ZEROJ, 2013), konektori poput *und* i *auch* smatraju se "jednostavnim konektorima" koji se očekuju već na A2 razini. S obzirom na to da se polazi od toga da su tekstove pisali studenti na razini B2, zanimljivo je da i dalje prevladavaju konektori koji se tipično povezuju s nižim razinama jezične kompetencije.

Također, valja uzeti u obzir i kontekst učenja njemačkog jezika kao stranog jezika u Hrvatskoj. Aditivni konektori poput *und* uvode se vrlo rano u nastavi, već u osnovnoškolskom kontekstu, što može objasniti njihovu učestalost jer su poznati i relativno lako usvojivi (usp. Kurikulum nastavnoga predmeta Njemački jezik za osnovne škole i gimnazije, 2019; Konjevod, 2012; Karlak i Šarić Šokčević, 2024a).

Nadalje, učestalost uporabe relativno jednostavnih konektora može biti posljedica i ograničenog iskustva u pisanju te utjecaja usmenog diskursa, što sve upućuje na potrebu za dodatnim ciljanim poučavanjem koje bi potaknulo raznovrsniju i funkcionalniju upotrebu ovih jezičnih sredstava u pisanju (Breindl, 2016; Karlak i Šarić Šokčević, 2024a, 2024b; Pon, 2024b; Pon i Kramarić, 2017; Šarić Šokčević i Karlak, 2024).

Iz rezultata istraživanja proizlazi i da se znatno više pogrešaka javlja upravo kod aditivnih konektora u potkorpusu za njemački kao strani jezik (35,5 %), dok njihova zastupljenost u engleskom potkorpusu iznosi 22,8 %. Najčešće pogreške u potkorpusu za njemački kao strani jezik odnose se na nepravilnu sintaktičku uporabu konektora, a dio njih vezan je uz nepravilno

značenje korištenih konektora, što se uočava i u potkorpusu za engleski kao strani jezik. Unatoč tome što pogrešaka nema mnogo, osobito u tekstovima na engleskom jeziku, na temelju ukupnih rezultata provedenog istraživanja nameće se potreba za sustavnim poučavanjem konektora, što bi učenicima i studentima pomoglo u produkciji koherentnih tekstova uz pravilnu i funkcionalnu uporabu aditivnih i drugih konektora. Razvidno je da uporaba aditivnih konektora kod dijela ispitanika u hrvatskom obrazovnom kontekstu još uvijek nije u potpunosti usvojena ni automatizirana (usp. Bagarić Medve i Karlak, 2023; Karlak i Šarić Šokčević, 2024a; Šarić Šokčević i Karlak, 2024).

6. ZAKLJUČAK

Rezultati provedenog istraživanja potvrđuju da su aditivni konektori najčešće korišteni u raspravljačkim esejima na njemačkom i engleskom kao stranim jezicima, pri čemu dominiraju jednostavni konektori poput *und*, *auch*, *and* i *also*. Ova tendencija ukazuje na čestu upotrebu poznatih i automatiziranih jezičnih struktura, što može biti posljedica niže razine komunikacijske jezične kompetencije, utjecaja usmenog diskursa i ranog školskog poučavanja navedenih konektora. Uočen je i veći broj pogrešaka i manja raznovrsnost konektora u njemačkom potkorpusu, što dodatno naglašava potrebu za ciljanim pristupom u poučavanju pisanog izražavanja na stranom jeziku.

Na temelju dobivenih rezultata može se zaključiti da postoji potreba za sustavnijim i diferenciranim poučavanjem konektora, osobito aditivnih, kako bi se potaknula raznovrsnija, gramatički točna i funkcionalno prikladna upotreba ovih jezičnih sredstava u pisanju. Pored toga, rezultati upućuju na potencijalni utjecaj materinskog jezika u učenju stranih jezika, što dodatno potvrđuje važnost kontrastivne analize uporabe konektora u nastavi. Mogući pravci budućih istraživanja uključuju:

– longitudinalne studije koje bi pratile razvoj uporabe konektora kod istih ispitanika kroz više godina učenja;

– analize drugih vrsta konektora kako bi se dobila šira slika o njihovoj funkcionalnoj upotrebi u pisanju;
– komparativna istraživanja s učenicima iz različitih obrazovnih sustava i kulturnih konteksta radi utvrđivanja univerzalnih i specifičnih obrazaca;
– ispitivanje učinkovitosti didaktičkih intervencija usmjerenih na razvijanje raznovrsnosti i točnosti u uporabi konektora u svrhu poboljšanja koherentnosti pisanog izraza;
– kvalitativna istraživanja o stavovima učenika prema pisanju na stranom jeziku i strategijama koje koriste pri povezivanju rečenica i dijelova teksta.

Takva istraživanja mogu pridonijeti razvoju učinkovitijih nastavnih strategija i izradi primjerenih nastavnih materijala kako bi se podigla razina svjesnosti i znanja o uporabi konektora u cilju razvijanja vještine pisanja na stranom jeziku.

LITERATURA

Anwardeen, N. H., Luyee, E. O., Gabriel, J. I., Rezvani Kalajahi, S. A., 2013. "An Analysis: The Usage of Metadiscourse in Argumentative Writing by Malaysian Tertiary Level of Students". *English Language Teaching*, 6 (9), pp. 83–96.

Bagarić Medve, V., Karlak, M., 2023. "Transition Marker in argumentativen Texten von Muttersprachlern und Fremdsprachenlernern: Vergleich von Kroatisch als L1 und Deutsch als L2". *Slavia Centralis*, 16 (1), str. 66–88.

Bagarić Medve, V., Pavičić Takač, V., 2013. "The Influence of Cohesion and Coherence on Text Quality: A Cross-Linguistic Study of Foreign Language Learners' Written Production". In: Piechurska-Kuciel, E., Szymanska-Czaplak, E. ur. *Language in Cognition and Affect*. Berlin: Springer, pp. 111–131.

Bolton, K., Nelson, G., Hung J., 2002. "A corpus-based study of connectors in student writing: Research from The International Corpus of English in Hong Kong (ICE-HK)". *International Journal of Corpus Linguistics*, 7 (2), pp. 165–182.

Breindl, E., 2016. "Konnexion in Lernersprachen". U: D'Avis, F. J., Lohnstein, H. ur. *Normalität in der Sprache*. Hamburg: Buske, str. 37–64.

Breindl, E., 2018. "Konnexion in argumentativen Texten von DaF-Lernern und Muttersprachlern". *Deutsche Sprache*, (1), str. 22–36.

Breindl, E., Volodina, A., Waßner, U. H., 2014. *Handbuch der deutschen Konnektoren. Teil 2: Semantik der deutschen Satzverknüpfer*. Berlin – New York: De Gruyter.

Canale, M., 1983. "From communicative competence to communicative language pedagogy". In: Richards, J. C., Schmidt, R. W. ur. *Language and Communication*. London: Longman, pp. 2–27.

Chen, C. W.-y., 2006. "The use of conjunctive adverbials in the academic papers of advanced Taiwanese EFL learners". *International Journal of Corpus Linguistics*, 11 (1), pp. 113–130.

de Beaugrande, R. A., Dressler, W. U., 1981. *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Duden-Grammatik = Dudenredaktion, 2016. *Die Grammatik*. Berlin: Dudenverlag.

Granger, S., Tyson, S., 1996. "Connector usage in the English essay writing of native and non-native EFL speakers of English". *World Englishes*, 15 (1), pp. 17–27.

Halliday, M. A. K., Ruqaiya, H., 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.

Karlak, M., Šarić Šokčević, I., 2024a. "Additive and Causal Connectives in GFL Argumentative Writing". *Jezikoslovlje*, 25 (1), pp. 97–116.

Karlak, M., Šarić Šokčević, I., 2024b. "Der Gebrauch der Subjunktoren in argumentativen Texten kroatischer DaF-Studierender". U: Pon, L., Šarić Šokčević, I. ur. Zbornik radova 37. međunarodnog znanstvenog skupa HDPL-a *Jezik i migracije*. Zagreb: HDPL, str. 67–87.

Konjevod, A., 2012. "Connectives in student writing: A learner corpus study". *Strani jezici*, 41 (1), str. 47–60.

Kunz, K., Lapshinova-Koltunski, E., 2014. "Cohesive conjunctions in English and German: systemic contrasts and textual differences". In: Vandelanotte, L., Davidse, K., Gentens, C. ur. *Recent Advances in Corpus Linguistics. Developing and Exploiting Corpora*. Amsterdam: Rodopi, pp. 229–262.

Kunz, K. et al., 2021. *GECCo – German-English Contrasts in Cohesion*. Berlin – Boston: Walter de Gruyter.

Maamuujav, U., Olson, C. B., Chung, H. Q., 2021. "Syntactic and lexical features of adolescent L2 students' academic writing". *Journal of Second Language Writing*, 53, pp. 1–16.

Mihaljević Djigunović, J., Vickov, G., 2010. "Acquisition of discourse markers – Evidence from EFL writing". *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, pp. 255–278.

Milton, J., Tsang, E., 1993. "A corpus-based study of logical connectors in EFL students' writing: directions for future research". In: Pemberton, R., Tsang E. ur. *Studies in Lexis*. Hong Kong: The Hong Kong University of Science and Technology, Language Center, pp. 215–246.

Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, 2019. *Kurikulum nastavnoga predmeta Engleski jezik za osnovne škole i gimnazije*. Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja. Dostupno na: https://mzom.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Publikacije/Predmetni/Kurikulum%20nastavnog%20predmeta%20Engleski%20jezik%20za%20osnovne%20skole%20i%20gimnazije%20u%20RH.pdf [04. 07. 2025].

Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, 2019. *Kurikulum nastavnoga predmeta Njemački jezik za osnovne škole i gimnazije*. Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja. Dostupno na: https://mzom.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Publikacije/Predmetni/Kurikulum%20nastavnoga%20predmeta%20Njemacki%20jezik%20za%20srednje%20strukovne%20skole%20na%20razini%204.2.%20u%20RH.pdf [04. 07. 2025].

Mohamed-Sayidina, A., 2010. "Transfer of L1 cohesive devices and transition words into L2 academic texts: The case of Arab students". *RELC Journal*, 41 (3), pp. 253–266.

Muddhi, S. K., Hussein, R. F., 2014. "Corpus-based study of conjunctive adjuncts in the writings of native and non-native speakers of English". *English Linguistics Research*, 3 (2), pp. 18–32.

Pasch, R., Braußе, U., Breindl, E., Waßner, U. H., 2003. *Handbuch der deutschen Konnektoren. Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfer (Konjunktionen, Satzadverbien und Partikeln)*. Berlin – New York: de Gruyter.

Pavičić Takač, V., Kružić, B., Vakanjac Ivezić, S., 2020. "A Corpus-driven Exploration of Lexical Discourse Markers in L2 Academic Texts". In: Carrió-Pastor, María Luisa ur. *Corpus Analysis in Academic Discourse: Academic Discourse and Learner Corpora*. New York: Routledge, pp. 169–190.

Pavičić Takač, V., Vakanjac Ivezić, S., 2019. "Frame markers and coherence in L2 argumentative essays". *Discourse and interaction*, 12 (2), pp. 46–71.

Pon, L., 2022. *Upute: analiza uporabe konektora*. Osijek: Filozofski fakultet, Centar za jezična istraživanja.

Pon, L., 2024a. "Zur Verwendung von Adverbkonnektoren in der L2 und L1". *Strani jezici: časopis za primijenjenu lingvistiku*, 53 (29), str. 167–193.

Pon, L., 2024b. "Konektori u jezičnoj proizvodnji na njemačkom kao J2 i hrvatskom kao J1". *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 50 (2), str. 389–409.

Pon, L., Kramarić, M., 2017. "Zum Gebrauch der Konjunktion 'und' in schriftlichen Produktionen kroatischer DaF-Lernender". *Strani jezici: časopis za primijenjenu lingvistiku*, 46 (1–2), str. 41–63.

Slavcheva, A., 2018. "Zum Konnektorengebrauch in der gesprochenen Wissenschaftssprache Deutsch durch fortgeschrittene Lerner/innen". *Moderna Språk*, 112 (1), str. 84–105.

Stipančević, A., 2021. *Methodik und Didaktik für Deutsch als Fremdsprache*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Storch, G., 1999. *Deutsch als Fremdsprache – Eine Didaktik*. Paderborn: Wilhelm Fink GmbH & Co. Verlags-KG.

Šarić Šokčević, I., Karlak, M., 2024. "Kako pišu hrvatski studenti germanistike? Analiza uporabe kauzalnih i koncesivnih konektora". U: Gudurić, S., Stefanović, M., Dražić, J. ur. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru 11/3*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, str. 529–538.

Thüne, E.-M., 2004. "Argumentative Texte im DaF-Unterricht an italienischen Universitäten". U: Foschi, M., Hepp, M., Neuland, E. ur. *Texte in Sprachforschung und Sprachunterricht. Pisaner Fachtagung 2004 zu neuen Wegen der italienisch-deutschen Kooperation*. München: Iudicium, str. 197–205.

Vaakanainen, V., Maijala, M., 2022. "Das mehrsprachige Bedeutungspotenzial finnischer Lernender: Die Verwendung der Konnektoren in L3-Deutsch und -Schwedisch". *Finnish Journal of Linguistics*, 35, str. 129–167.

Wu, Z., Li, Y., 2022. "Der Gebrauch von Konnektoren bei chinesischen DaF-LernerInnen. Eine korpuslinguistische Untersuchung argumentativer Lernertexte". *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi – Studien zur deutschen Sprache und Literatur*, 48, str. 111–140.

IVANA ŠARIĆ ŠOKČEVIĆ
MANUELA KARLAK

ON THE USE OF ADDITIVE CONNECTIVES IN GERMAN AND ENGLISH AS FOREIGN LANGUAGES

Abstract

One of the main goals of foreign language instruction is the development of writing skills. In order for texts in a foreign language to be written clearly and appropriately, it is necessary to master the various ways in which cohesive devices are used. Explicit cohesive devices include coordinating conjunctions, subordinating conjunctions and adverbial connectors. Previous research has shown that the use of connectives in second language (L2) writing is characterized by limited variation, often accompanied by overuse, underuse, or inappropriate use of specific connectives (e.g., Granger & Tyson, 1996; Bagarić Medve & Pavičić Takač, 2013; Pon & Kramarić, 2017; Breindl, 2018; Maamuujav et al., 2021; Bagarić Medve & Karlak, 2023; Pon, 2024; Karlak & Šarić Šokčević, 2024a). Studies also show that additive connectives are the most frequently used type in texts written by learners of German and English as foreign languages (e.g., Mihaljević Djigunović & Vickov, 2010; Mohamed-Sayidina, 2010; Muddhi & Hussein, 2014; Breindl, 2016; Pon & Kramarić, 2017; Bagarić Medve & Karlak, 2023; Karlak & Šarić Šokčević, 2024a). The aim of this study is to analyze how Croatian students of German and English express additive semantic relations between sentences and to identify which connectives they use most frequently, as well as the types of errors they make. The corpus comprises a total of 120 argumentative essays, 60 of which constitute the German L2 subcorpus and 60 the English L2 subcorpus, all written at the B2 level according to the CEFR. The results show that German studies students use additive connectives in argumentative writing more frequently than English studies students, while also making considerably more errors, especially syntactic ones.

Keywords: *connectives, argumentative essays, students, German and English as foreign languages*

DOI: 10.46352/23036990.2025.233
UDK/UDC 811.163.43'282.2:821.163.4(497.6).09-2Isaković A.
811.163.43'38:821.163.4(497.6).09-2Isaković A.
Primljen/Received: 20. 10. 2025.
Prihvaćen/Accepted: 28. 10. 2025.
Pregledni znanstveni članak/Scientific review article

SILVANA VRANIĆ
ADRIANA CAR-MIHEC

DIJALEKTNA STILIZACIJA U ISAKOVIĆEVOJ *HASANAGINICI*

Sažetak

U članku su izdvojene jezične značajke Isakovićeve *Hasanaginice* koje se uvidom u dijalektološku literaturu, primarno u klasifikacije hercegovačkih govora (Peco, 2007a; 2007b), mogu pripisati stiliziranim dijalektnim elementima. Premda se u dijelu literature o toj drami neke od njih određuju i utjecajem "razgovornoga jezika" (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 179), analizom se teksta prema dijalektološkim kriterijima nastojalo utvrditi mogu li se takve jezične osobitosti, uvjetovane u prvom redu mjestom i vremenom radnje te kulturološkom i socijalnom pripadnošću junaka drame, pridružiti samo jednomu tipu vernakulara. Zaključuje se da vernakularni elementi izmiču strogoj klasifikaciji i da se njihovim unošenjem, uz druge dramaturške postupke, A. Isaković, kao što i sâm piše u uvodu svoje drame, "želio približiti životnim realnostima, moralu i jeziku (...) balade" (Isaković, 2024, str. 139).

Ključne riječi: *Alija Isaković, Hasanaginica, dijalektna stilizacija, istočnohercegovački štokavski dijalekt, zapadni štokavski dijalekt*

1. UVOD

Balada *Hasanaginica*, jedna od kanonskih tekstualnih cjelina južnoslavenskoga usmenoga pjesništva, stoljećima je predmet književnih, scenskih i kulturoloških reinterpretacija, pri čemu svaka nova adaptacija otvara pitanje njezine suvremene relevantnosti.

Bez obzira na to što se u literaturi različito pristupa podrijetlu verzija balade *Hasanaginice* / *Asanaginice*,[1] u ovom se izlaganju ti pristupi neće

[1] Već od tumačenja Fortisove *Xalostne pjesanze plemenite Asan-Aghinize* iz 1774. s prijevodom na talijanski (F. Miklošić 1883. objavio je Fortisov original u Beču, a rukopis koji je bio vlasništvo J. Bajamontija, Fortisova prijatelja, datiran je 1780. godinom; v. Lukežić, 2005, str. 104), Karamanove Splitske verzije iz 1882., Meštrovićeve (M. Ćurčin, Hasanaginica u narodu, Meštrovićeva verzija, 1932.), šipanske varijante u *Erlangenskom rukopisu* iz 1925., Murkove, deset godina poslije objavljene *Asanaginice sa Šipana*. U međuvremenu je tiskano prvo Karadžićevo čitanje Fortisove verzije, ono iz 1814., drugo čitanje iz 1846., a izdanje je iz 1894. priredio Lj. Stojanović (brojni su prijevodi balade objavljeni na stranim jezicima; o nekim izdanjima v. Lukežić, 2005, str. 103, Hasanaginica: 1774–1974). Druge srpskohrvatsko / hrvatskosrpske verzije različite su od Karadžićevih uglavnom tumačenjima pojedinih leksema. U zapisu A. Cronije iz 1949., osim nekih objašnjenja, nešto je drukčija pravopisna interpretacija dvosložnoga dugoga *jata* – dvosložnim slijedom *ije* (Lukežić, 2005, str. 101–102). No, I. Lukežić upozorava da je A. Cronia imao uvid u Fortisov predložak te nije mogao ne primijetiti da je, čitaju li se primjeri dugoga jata kao *je*, stih deseterački, a kao *ije*, stih je jedanaesterac (Lukežić, 2005, str. 101–102). Autorica, naprotiv, jekavski zapis kratkoga, ali i dugoga jata, tumači doslovnim čitanjem prema dubrovačkomu jekavskomu obrascu (Lukežić, 2005, str. 113). Novija istraživanja, naime, pokazuju da je dubrovački dugi jat jednosložan (Vulić, 2005, str. 261–271; Vulić-Vranković, 2007, str. 97–112). U najnovijem izdanju balade, koje je 2004. priredio J. Bratulić (Marjan tisak, Split), ostavljen je dugi i kratki jat kao u V. Stefanovića Karadžića, ali se donose i Fortisove bilješke u kojima I. Lukežić nalazi ključ za čitanje *Asanaginice* nastale "prije dva i pol stoljeća u Imotskoj krajini, vjerojatno na pučkoj ikavici s toga područja" (Lukežić, 2005, str. 102). Pisana je, zaključuje autorica, "hrvatskim jezikom na latinici grafijsko-ortografskoga uzusa kakav se primjenjivao u južnoj Hrvatskoj u drugoj polovini 18. st." (Lukežić, 2005, str. 103). Smatra da je Splitski rukopis pisan morlačkim kurzivom, pa je i u Fortisovoj bilješci prijepis četiriju stihova njime pisanih iz Splitske varijante (Lukežić, 2005, str. 109). Splitski rukopis, dakle, drži starijom inačicom.
A. Peco, ranije, naprotiv, ističe da je Splitski rukopis "vremenski udaljeniji od nastanka ove balade, i tu je više odražavao (u slaboj uporabi velara *h*, nap. autoricā) govor sredine u kojoj je ona produžila svoje bitisanje nego fonetiku sredine u kojoj je nastala" (Peco, 1990, str. 161), pa je "Fortisov tekst mogao da služi za uzor Splitskom rukopisu, a ne obratno" (Peco, 1990, str. 161).
J. Hodžić u svojim analizama balade napominje da su nedoumice u čitanjima uvjetovane ondašnjim latiničnim zapisom "prilagođenom talijanskom pravopisu", ali i da su "nastale uslijed mnogobrojnih grešaka prisutnih u samom zapisu pjesme" (Hodžić, 2018, str. 345). Dvojbe se javljaju i pri usporedbi Splitskoga rukopisa i Fortisova rukopisa, pa i kasnijih čitanja i zapisa. Autor se kritički osvrće na

podrobno uspoređivati, već će se za određenje jezičnih značajki Isakovićeve *Hasanaginice* osvrnuti samo na temeljne postavke u dosadašnjoj literaturi o toj baladi koje bi mogle pomoći u analizi dijalektne stilizacije u Isakovićevoj dramatizaciji koja složenim dramaturškim postupcima i promišljenom jezičnom strategijom uspostavlja dinamičnu interakciju između vernakularnog idioma[2] i standardnoga jezika s kraja 20. stoljeća.

Polazište je analize dio autorove uvodne napomene samoj drami: "Ja sam samo nastojao da se približim životnim realnostima, moralu i jeziku ove balade koliko sam više mogao" (Isaković, 2024, str. 139). Ta rečenica eksplicira autorovu intenciju k rekonstrukciji, a ne k dekonstrukciji baladne matrice – riječ je, dakle, o intertekstualnoj strategiji utemeljenoj na povijesno-društvenoj i jezičnoj autentičnosti, a ne o radikalnoj estetskoj reinterpretaciji. Time se analitička pozornost jasno usmjerava na diskurzivne postupke zahvaljujući kojima narativni predložak nosi kolektivnu memoriju, dok se jezičnom stilizacijom uspostavlja i autorov kritički odnos prema samomu predlošku, ali i prema aktualnomu recepcijskomu horizontu.

suvremena čitanja balade M. Maglajlića i Đ. Buturović te na mišljenja A. Pece, I. Lukežić i L. Nakaš o tomu koji je rukopis bliži originalu. Potonja autorica iznosi nov pogled – mogućnost da je i Splitski rukopis jedan od Fortisovih zapisa nastao pred objavljivanje njegova *Puta po Dalmaciji* (v. Nakaš, 2010, str. 298–300; Hodžić, 2018, str. 355–356).

[2] Iako je termin *vernakular* primarno označavao sociolingvističku razinu govora u kojoj je nadzor nad jezičnom uporabom minimalan i bio definiran kao najautentičniji oblik jezičnoga sustava koji odražava stvarne jezične obrasce zajednice (usp. Labov, 1972, str. 208–209; 1984, str. 29), u novijoj se literaturi (npr. Chambers, Trudgill, 2004, str. 130–133; Trudgill, 2002) ističe da je vernakular funkcionalno određen i da može postojati unutar bilo kojega dijalekta (koji je strukturalni i geografski varijetet jezika, sustav) ili standarda te da se može javiti i u pisanom obliku kada autor želi odraziti autentičan govor naroda ili lokalne zajednice. Drugim riječima, i dijalektni se idiomi mogu upotrebljavati kao vernakulari, no vernakular ne označuje nužno dijalektni sustav, nego sociostilističku razinu i standardnojezičnih i nestandardnojezičnih idioma. U svojoj raspravi *Prolegomena za vernakularnu stilistiku* (kasnije objavljenoj kao poglavlje u monografiji *Vernakularna stilistika* iz 2019.) J. Božanić vernakularom određuje "domaći", odnosno pučki jezik, a preferira taj termin u odnosu na termin *dijalekt* jer obuhvaća sve nestandardne idiome na svim dijalektima, lokalne i regionalne varijetete, kako na čakavštini i kajkavštini, tako i na štokavštini (Božanić, 2011, str. 232), koja je do 60-ih godina prošloga stoljeća bila isključena iz dijalektne književnosti. U ovom se radu, stoga, termin *vernakular* odnosi na varijetete koji funkcioniraju kao svakodnevni govor unutar zajednice, dakle u opoziciji su s normiranim standardnim jezikom, pa uključuju i spontanu uporabu standardnoga jezika, ali i dijalektnih idioma.

Jedan je od ključnih stilističko-dramatoloških slojeva koji omogućuje takvu dvoznačnu rekonstrukciju komunikacijska dinamika između glavnoga i pomoćnoga teksta.[3] U Isakovićevoj se drami ta dinamika ostvaruje kroz diferencijaciju jezičnih registara: dok su didaskalije oblikovane temeljno standardnim jezikom s kraja 20. st., govorni iskazi likova artikulirani su stiliziranim dijalektnim idiomima. Takva jezično-funkcionalna distinkcija nije puka stilska dekoracija, već temeljni semiotički mehanizam koji omogućuje istodobnu historizaciju i aktualizaciju narativa, pri čemu replike nose društveni, kulturni i identitetski kod. U tom smislu, uporaba standardnoga jezika u pomoćnom tekstu – osobito u didaskalijama – stvara univerzalno čitljiv okvir scenske interpretacije. Taj okvir omogućuje vremenski i simbolički odmak, a istodobno pojačava kontrast u odnosu na dijaloški tekst koji je idiomatski obilježen i pragmatički obojen, čime se osigurava njegova ekspresivna autentičnost. Replike, u tom sloju, ne prenose samo sadržaj, već konstruiraju i sociolingvistički profil likova, njihov svjetonazor i povijesnu pozicioniranost. Ova dvodimenzionalna struktura dramskoga jezika korespondira i s prostorno-vremenskim slojem radnje, pri čemu didaskalije reflektiraju autorov metapozicijski stav – svijest o vremenskom odmaku, ali i o potrebi interpretativne sinteze između prošlosti i sadašnjosti. Time se otvara prostor za prepoznavanje izražena metatekstualnoga sloja, koji se u suvremenoj dramaturgiji često ostvaruje upravo kroz diskretno, ali funkcionalno upravljanje jezičnim planovima.[4] Ovakav pristup potkrepljuje tezu da tekst ne egzistira samo kao adaptacija, već i kao komentar, rekonstrukcija i valorizacija tradicionalne baladne poetike u suvremenomu dramskomu okviru.

Kao što ističe R. Hadžiefendić-Parić, Isakovićeve didaskalije obilježavaju lokalizmi, historizmi, arhaizmi i turcizmi (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 171–175, 179). Ovaj postupak ne predstavlja odstupanje od standardnoga

[3] Spomenutu tipologiju, tj. podjelu na glavni i pomoćni tekst, koja uključuje dijaloške replike kao primarni sloj i didaskalije kao sekundarni, paratekstualni sloj s važnom stilističkom i komunikacijskom funkcijom, iscrpno razvija M. Pfister (1998).

[4] Podrobnu analizu metatekstualnih odnosa balade *Hasanaginica* i njezinih najvažnijih dramatizacija v. u Omeragić, 2014.

jezika s kraja 20. st. koji dominira u opisnim dijelovima drame, već ciljani izbor funkcionalnih elemenata stilizacije kojima se postiže autentičnost prikaza, rekonstrukcija povijesnoga i kulturnoga ambijenta radnje. Istodobno, recipijentu je omogućeno potpuno razumijevanje jezika i njegovih kulturoloških implikacija. Svjestan da njihova značenja mogu biti nepoznata suvremenomu *čitatelju*, autor ih dijelom eksplicitno objašnjava unutar didaskalija, čime osigurava njihovu dostupnost i razumljivost bez potrebe za dodatnim vanjskim referencijama.[5]

Dramske su replike, koje su predmetom ove analize, pak, autorska stilizacija vernakulara. Stoga se s gledišta trenutka i mjesta radnje ne može govoriti o lokalizmima, arhaizmima ili historizmima u njima (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 174–175), kao što je moguće kada je riječ o didaskalijama.

[5] Odmak od današnjega standardnoga bosanskoga jezika znatno je manji no od standardnoga hrvatskosrpskoga / srpskohrvatskoga u vrijeme pisanja drame. Tako je npr. *rzanje*, kao što upozorava R. Hadžiefendić-Parić, A. Isaković pisao "prema ondašnjoj standardojezičkoj normi", dok u svojemu *Rječniku karakteristične leksike u bosanskome jeziku* (Isaković, 1993, str. 488–489) nudi oblike s *h*, pa tako i *hrzati* (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 171). Jednako je i u *Rječniku bosanskog jezika* Instituta za jezik u Sarajevu (Čedić i dr., 2007, str. 204) u natuknici *hrzanje*. A. Isaković različito pristupa pojašnjenjima odmaka od ondašnjega standarda: neke, npr. *pala*, *bakva* (u svojem rječniku upućuje na uporabu u Stolcu, kraju odakle je potekao) piše pod navodnicima i donosi definiciju ili ekvivalent (v. i Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 171–172), a drukčije unosi npr. riječi *feredža*, *jendžija*. Razlog tomu R. Hadžiefendić-Parić nalazi u njihovoj proširenosti (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 171–172). U zagradama, pak, autor pojašnjava *obikuša* iako tu natuknicu, kao i potonji leksem, ima u svojem *Rječniku*. Uz *obikuša* navodi definiciju 'žena ili djevojka koja uz mladu boravi u mladoženjinoj kući dok se mlada ne obikne' (preko glagola *obiknuti se*), a *jenđa* je označena s oznakom (*tur.*) – 'pratilja nevjeste u svatovima; djeveruša' (unesene su natuknice *jenđa* i *jenđija*, Isaković, 1995, str. 126). I Čedić i dr. uz taj leksem pišu *tur.* (Čedić i dr., 2007, str. 263). Naprotiv, *nun* (arapsko slovo), razložno, nije zastupljeno ni u Isakovićevu *Rječniku bosanskoga jezika* iz 1995. A. Isaković smatra da leksemi poput *beg*, *odaja*, *leđen, đerđef, bajrak*, *kafez* 'traže' vraćanje časti i javnog uvažavanja (Isaković, 1975, str. 484). Svi su uključeni u njegov *Rječnik bosanskoga jezika*, ali, primjerice, i u *Rječnik* Instituta za jezik: *bajrak* uz *barjak* s oznakom *tur.* i značenjem 'zastava, stijeg, bajrak' (Čedić i dr., 2007, str. 25, 27), *kafez* s oznakom *tur.* (Čedić i dr., 2007, str. 270), *leđen*, s ekvivalentom *legen*, na koji upućuje i koji je također natuknicom (Čedić i dr., 2007, str. 340), *beg* s oznakom *tur*. (Čedić i dr., 2007, str. 29), *đerđef* (Čedić i dr., 2007, str. 131) s oznakom *tur*. Natuknica *odaja*, *tur.* (Čedić i dr., 2007, str. 517) nosi značenje 'soba, prostorija', a u Isakovića je u značenju 'soba na katu'. R. Hadžiefendić-Parić takve lekseme određuje sastavnim dijelom "drugostepenog modelativnog sistema" (i jezika), koji nisu nestali iz uporabe "unatoč lektorima ili urednicima izdavačkih kuća" (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 175). Danas su, osim u vernakularima, zastupljene i u rječnicima bosanskoga jezika, kao što je potvrđeno za navedene primjere.

Unošenjem i jezičnih elemenata organskoga tipa, A. Isaković približava čitatelja tadašnjemu trenutku, obiteljskomu kontekstu, uranja ga u ondašnje povijesne i društvene okolnosti na području Imotske krajine.

2. ISAKOVIĆEVE NAPOMENE O ODABIRU JEZIKA DRAME *HASANAGINICA*

U utvrđivanju podrijetla stiliziranih dijalektnih značajki u drami *Hasanaginica* pomaže Isakovićevo pojašnjenje o polazištu drame. Navodi Murkovo mišljenje: "U takvoj sredini Asanaginica je nastala tamo gdje se dogodio tragični događaj. To znači u okolici važne tvrđave Imotski" (Isaković, 2024, str. 139) te naglašava da je balada ispjevana u muslimanskoj krajiško-hercegovačkoj sredini prije 1717. godine.[6] Budući da drami prethodi autorovo čitanje Fortisova izvornika, kojemu se, prema vlastitim riječima, nastoji što više približiti u svojoj verziji balade, utemeljena je pretpostavka da je tomu težio i u drami.

Ranije se autor kritički osvrnuo i na u literaturi dobro poznata tumačenja "tamnih mjesta" varijanata balade *Hasanaginica*.[7] Među napomenama

[6] Imotska je krajina bila pod Osmanlijama više od dva stoljeća, od oko 1493. do 1717.

[7] U časopisu *Život* izostavio je prvu inačicu čitanja balade koju je 1814. objavio V. Stefanović Karadžić jer je "odveć nekritična" (Isaković, 1974, str. 534–536), a u zborniku je *Hasanaginica: 1774–1974.* dodao i mišljenje M. Begovića o prijenosu u Fortisa zabilježena pridjeva *argiaskoga*, u Splitskom *argiascoga*, u Cronije *rđavskoga*, u V. Stefanovića Karadžića (2. prijepis) *kamenoga*. U prvom tekstu A. Isaković konstatira da je V. Stefanović Karadžić "'srcem kamenim' ranio i 'Hasanaginicu' i Hasanaginicu, dovodeći u pitanje njeno baladsko jezgro" (Isaković, 1974, str. 536), a u *Zbornik* je uključio rješenje M. Begovića, koji polazi od turcizma *agr* u značenju 'ohol, umišljen', pa je i *srca ohologa* (Isaković, 1975, str. 432; v. i Peco, 1990, str. 142–161), jer, citira M. Begovića: "Ta reč bolje odražava misao i namere Hasanagine nego reč kamenog. Ta reč u sebi sadrži i neosetljivost i zlobu, dok reč kamenog označava samo neosetljivost" (Isaković, 1975, str. 432), a izražava Agin stav da je Hasanaginica, zapravo begovska klasa, isuviše ohola zbog svojega podrijetla. Međutim, A. Isaković ipak u svojoj verziji balade piše "hrđavskoga" (Isaković, 1975, str. 429). U drami, pak, Hasan-aga, obraćajući se djeci, kaže: "Neće se na vas smilovati vaša majka. Pogledajte je! Pogledajte njeno oholo lice i pusto srce!" (Isaković, 2024, str. 186). K tomu, u svoju je verziju i balade i drame A. Isaković unio i neka druga rješenja tzv. "tamnih mjesta", npr. "u bošči haljine" u baladi: "A malomu u bešici sinku; Njemu šalje u bošči haljine" (Isaković, 1975, str. 428), a u didaskaliji drame: "i daruje zaveržljajem u bošči" (Isaković, 2024, str. 186). Različito je, primjerice, tumačenje u Hasovićevoj analizi iz 2012. – "spremila obaška (posebno) haljine". Neka će se Isakovićeva drukčija rješenja tzv. "tamnih

u *Tumačenjima* za odabir je jezičnih značajki njegova čitanja važno njih nekoliko.[8] Valja istaknuti da je A. Isaković oblike u svojoj inačici balade prilagodio desetercu, obično koristeći apostrof kao oznaku izostavljanja, npr. *pul'duvak* (*pulu-duvak*),[9] ali i bez apostrofa u *nazve* (*nazuve*)[10]. Bitno je to u kontekstu čitanja dugoga jata. Naime, autor apostrof rabi i u zapisu *ije* od dugoga jata, što pridonosi utemeljenosti pretpostavke o istočnohercegovačkom kao osnovnomu organskomu idiomu u baladi. Jekavski izgovor dugoga jata, poput onoga u susjednim centralnohercegovačkim govorima, ne bi tražio unošenje apostrofa. U Fortisovoj su *Asanaginici* zamjene i dugoga i kratkoga jata jekavske,[11] ali je zapisivač unio i ikavski refleks: *gdi*, *diza*, *dizu*, *starichini*, *starisscina*, *prid*, *sa svih strana*, *ne xelila*, a ekavski samo u *due* (*dve*).[12] A. Isaković smatra da je Fortis i pored ijekaviziranja "sačuvao ikavizme u familijarnim riječima" te da ih ne treba zamjenjivati (Isaković, 1974, str. 535; 1975, str. 430), pa i on u baladi piše: "gdi me šalje od petero dice".[13] U prilog tezi o udjelu hercegovačkih idioma u baladi, pa i

mjesta" navesti i uz argumentaciju određenja jezične pripadnosti replika u njegovoj drami.

[8] Prema njegovu mišljenju, za razliku od spomenutoga zaključka A. Pece, Fortisov rukopis slijedi Splitski, no na promjene su u obama rukopisima utjecali kazivači, zapisivači i izdavači, primarno zbog nedovoljna poznavanja mišljenja, govorenja i vladanja u sredini u kojoj je pjesma nastala i u kojoj nije zapisana. D. Milijić zaključuje da je za "svoju redakciju Hasanaginice, Isaković uzeo u obzir i Fortisovu i konačnu Vukovu verziju, ali se u mnogome oslanjao i na Splitski rukopis, kao i na sva dostupna istraživanja filologa, kritičara i istoričara" (Milijić, 2018, str. 2). Međutim, uočava da A. Isaković iznosi "prilično smele pretpostavke (kako svoje, tako i tuđe), koje bi mogle baciti sasvim novo svetlo na pomenuta 'tamna mesta'", ali "u svoju konačnu redakciju uglavnom ne unosi ta rešenja, očigledno ih i sâm smatrajući previše radikalnim, bar u odnosu na sve ranije verzije" (Milijić, 2018, str. 2). Ovdje se neće uspoređivati Isakovićeva redakcija s prethodnim verzijama osim u dijelu koji može pomoći pri utvrđivanju vernakularnih značajki u replikama njegove drame.

[9] Piše da "podduvak predstavlja 'neprozirniji, gušći veo'" (Isaković, 1975, str. 431, napomena 13). U drami, pak, stoji "duvak". Tako *II svat* govori: "Duvak joj je predugačak. Poručila taki od mladoženje... da ne vidi svoju djecu", a *I svat*: "Ili da djeca nju ne vide i poznadu" (Isaković, 2024, str. 184).

[10] Tako je u Isaković, 1975, str. 431, napomena 13, a u drami u didaskaliji: "Daruje ih nazukama zlatom izvezenim" (Isaković, 2024, str. 186).

[11] Kao što je spomenuto, jekavski se izgovor u nekim tumačenjima pripisuje dubrovačkomu književnomu jeziku. V. primjerice M. Murko (prema Isaković, 1975, str. 430), I. Lukežić (Lukežić, 2005, str. 113).

[12] Prema Pecinu su mišljenju dva posljednja primjera analoškoga podrijetla (Peco, 1990, str. 158).

[13] U tumačenju spominje I. Meštrovića koji drži da "su tako govorili naši muslimani i katolici oko

u replikama većine njegovih likova u drami, govori i autorska napomena o prevlasti leksema *pendžer*, likova *labutovi*[14] i *mater*[15] u Hercegovini.

Usto, ne treba zanemariti utjecaj rodnoga stolačkoga kraja A. Isakovića, na koji se sâm autor poziva objašnjavajući podrijetlo pojedinih leksema.[16] Ako se granicom istočnohercegovačkih stolačkih govora drže govori južnije od crte: Hrgud – Vlahovići – Ljubinje – Zavala (Peco, 2007a, str. 295), onda su Isakovićeve rodne Bitunje upravo granične, odnosno na liniji su Hrgud – Ljubinje. Granica se između istočnohercegovačkoga i centralnohercegovačkoga tipa kreće "od Poljica u Popovu polju preko Ljubinja i Vlahovića ka Rotimlji i ispod Podveležja i Zijemalja na Bijelo Polje" (Peco, 2007a, str. 23), a centralnohercegovački se tip prostire sjeverno i zapadno od naznačene granice istočnohercegovačkoga do više Bijeloga Polja i Neretve (Peco, 2007a, str. 23). Stoga ne bi bilo začudno da neke replike Isakovićevih likova jesu stilizirane ovjere govora obaju poddijalekata, a da su pojedine preuzete iz samo jednoga.

Zbog svega navedenoga u radu će se izdvojiti jezične značajke Isakovićeve Hasanaginice koje se uvidom u dijalektološku literaturu, primarno u klasifikacije hercegovačkih govora (Peco, 2007a, 2007b), ali i literaturu o sarajevskom govoru, utjecaju kojega je, boraveći u Sarajevu desetak godina prije pisanja drame, A. Isaković bio izložen, mogu pripisati vernakularnim elementima. Premda se u dijelu literature o toj drami neke od njih drže i utjecajem "razgovornoga jezika" (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 179), analizom se teksta prema dijalektološkim kriterijima nastojalo utvrditi mogu li se takve jezične značajke, uvjetovane u prvom redu mjestom i vremenom

Imotskog, gdje je pjesma svakako nastala" (Isaković, 1975, str. 430). Mjesto je radnje balade, naime, Vrdol, danas Zagvozd i Župa, u kojima je bilo imanje i kula Hasan-age Arapovića. Majka je Hasanaginičina u Klisu.

[14] Razlog nalazi u obezvučenju finalnih zvučnih konsonanata zastupljenom u hercegovačkim narodnim govorima. Međutim, A. Peco upozorava da u izdvojenom primjeru nije riječ o finalnoj poziciji zvučnoga konsonanta *d*. U vlastitih imena, tumači, takva se mijena može naći i u nefinalnoj poziciji, ali zbog primanja "tih imena u naš jezik" (npr. Ahmet, Ahmeta, ali Mehmed, Mehmeda drugdje) (Peco, 1990, str. 157, bilješka).

[15] Tako je i u Fortisa, dok je u Stefanovića Karadžića *mati*.

[16] V. bilješku 5 u ovom radu.

radnje te kulturološkom i socijalnom pripadnošću junaka drame, pridružiti samo jednomu tipu vernakulara. U najvećem su broju replika (članova Agine i Begove obitelji, sluga i svatova) u obzir uzete varijable ovjere kojih su u literaturi prepoznate kao osobitosti pojedinačnoga vernakulara ili kao crte zajedničke nekima od njih. Na fonološkoj su i morfološkoj razini analizirani ponajprije odraz psl. jata, odraz skupina **stj*, **skj*, jotacije uvjetovane jekavskim odrazom jata, status afrikata, *lj* i *nj*, *h*, razvoj *-l*, osobito u dočetnome morfemu glagolskoga pridjeva radnoga m. r., relacijski morfemi zamjeničko-pridjevske sklonidbe, opstojnost aorista i imperfekta, infinitiv, relacijski morfem 3. l. mn. prezenta, relacijski morfemi DLI mn. imeničke sklonidbe i sklonidbe osobnih zamjenica, status nerelacijskoga morfema *-ov*/*-ev*. U pismu Horoja Sičića Omišljanina i u Guslarovim replikama, manjem dijelu teksta u drami, promatrane su uglavnom one posebnosti kojima se njihov vernakular razlikuje od onoga koji ovjeravaju članovi Agine i Begove obitelji, sluge i svatovi.

3. STILIZACIJA ISTOČNOHERCEGOVAČKOGA DIJALEKTA U REPLIKAMA DRAME *HASANAGINICA*

U drami su likovi izdiferencirani dijalektno, s govornim osobinama koje su bile tipične za sredinu u koju ih je A. Isaković smjestio već refleksom *jata*. Ijekavsko-jekavski refleks zastupljen je u replikama većine likova, uz ikavska odstupanja bez obzira na pripadnost staležu, i u Aginoj i u Begovoj obitelji, kao i u govoru sluge i svatova: *dijete*, *zaliječe*, *zijehala*, *riječi*, *zijehale*, *griješi*; *htjele*, *vjetar*, *nevjesta*, *objeda*, *voljeli*, *djeca*, *svjedok*, *potlje*, ali i ekavski i ikavski: *zenico*; *gdi*,[17] *ovdi*, *prid* (Majka Hasan-agina); *riječi*, *vrijeme*, *mrijet*, *svijetla*, *smijati*, *bijele* (G); *zacjeljuju*, *natjerat*, *djece* (G), *zamjenjujem*, *vjera*, *vjerovo*, *nevjera*, *potlje*, ali *unapridak*, *ovdi* (Hasan-aga); *nevjesta*, *ljepši*, *pametniji* (Ajkuna); *vrijeđam*, *odijeliti*, *podnijeti*, *izmijenio*, *prije*, *lijep*, *riječ*, *b'jele*; *djeco*, *htjele*, *tješim*, *nedjelja*, *tjerate*, *dječice*, *tjera*, *djetinjstvo*, *čoek* (uz *insan*), ali *razumih*, *gdi*, i očekivani ekavski odraz iza *r*: *sreću*, *usrećili*, *unesrećili* (Hasanaginica); *najljepša* (Djeca); *dijete*, *dječice*, ali

[17] Jednak je refleks u istom primjeru i u replikama Mlađe kćeri i Djece.

grihota (Majka bega Pintorovića i Hasanaginice); *lijevom*, *podnijet*, *razumiješ*; *djecu*, *mješinu*, *čoek*, ali D *mladi*, *prid nami* (Svatovski put); *liječi*, *mijenjaju*, *zvijere*, *vrijeme*, *lijepo*, *lijepu*, *svijetli*, *presvijetlog*, *riječ*, *namijenjeno*; *pjevaču*, *koljeno*, *djeca*, *čojeka*/*čoekom*, ali i *gdi*, *razumih*, *pametnijih*, *virni list*, *ovdi*, *gdi*, *priko*, *priokreni*, *gori*, *izuvidit*, očekivano nakon *r: s vremenom*, *trebadne* (Beg); *zapovidio* (Hasko). No, dok je u istočnim govorima *nijesam*, a samo u mlađih *nisam*, u drami su sve potvrde s *nisam*, kao što je bilježeno i u centalnohercegovačkim govorima (Peco, 2007a, str. 297).

R. Hadžiefendić-Parić pretpostavlja da je, uz utjecaj balade, razlog unosu ikavizama i to što je ikavica bila svojstvena bosanskomu jeziku do kraja 19. stoljeća (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 179). Međutim, A. Peco i u novije doba nalazi ikavizme u istočnohercegovačkim govorima (npr. *cio* od *-ěl*, *grijota*, *misec*, uz "morfološke" ikavizme: *volila*, *želili*, te "leksičke": *doli*, *gori*, *vodi*, za koje drži da su uneseni) i u centralnohercegovačkim govorima (posebice u muslimana, npr. *nevista*, *nisam*, uz tvorbene ikavizme: *htio*, *volio*, *volili*, *poletil*, *zastidila* te tip *gori*, *doli*) (Peco, 2007a, str. 23–24), pa se zasigurno i spomenute vernakularne značajke iz 20. st. odražavaju u Isakovićevoj drami.[18]

Jekavske zamjene jata u hercegovačkim govorima uvjetuju jekavsku jotaciju: u centralnohercegovačkim i istočnohercegovačkim[19] konsonanata *l*, *n* te *t*, *d*, *s*, *z*, *c* (Peco, 2007a, str. 296), a u istočnom tipu i usnenih konsonanata, ali manje dosljedno u tipu *pjesma*, *vjera* te u primjera s *mj*, *bj*. A. Peco zapazio je da su likovi bez jotacije sve češći (Peco, 2007a, str. 23–24). S obzirom na zastupljene potvrde u drami, teško je odrediti kojemu se je tipu govora autor nastojao približiti. Nema, naime, primjera poput *đeca*, *neđelja*, što je očekivano u spomenutim tipovima,[20] ovjere s jotacijom *tj* nisu

[18] Ikavski su odrazi potvrđeni i u sarajevskom govoru, osobito u govoru muslimana, npr. u Šurminovu radu (prema Halilović i dr., 2009, str. 19), u odgovorima na upitnik *Pitanja o govoru prostoga naroda* (iz 1897. god.), prvom upitniku za istraživanje bosanskohercegovačkih govora (prema Halilović i dr., 2009, str. 26), kao i u govoru sarajevskoga naselja Bjelave (prema Halilović i dr., 2009, str. 44).

[19] U sjevernohercegovačkim je govorima jotacija rjeđa (Peco, 2007a, str. 301).

[20] No, jednako je zabilježeno u govoru muslimana u Sarajevu, npr. u odgovoru na spomenuta *Pitanja o govoru prostoga naroda* (prema Halilović i dr., 2009, str. 27). U drami nisu zastupljena ni dva glasa dobivena novijom jotacijom ili asimilacijom: *ś* i *ź*, uobičajena u *jekavskim* govorima istočne Hercegovine (v. Peco, 2007a, str. 138–139), međutim takav je izgovor i manje očekivan u dramskom tekstu.

dosljedne, dok uz usnene konsonante jotacija u *lj* nije potvrđena: *ćera* (Hasko, Beg, a u Hasanaginice – *tjera*); *robje*, *kopje* (Beg), pa i *grebju* (Svat)[21].

Rezultat je razvoja skupine **stj*, **skj** u istočnim i centralnim hercegovačkim govorima *št*, no u oba je tipa *šć* u nekih glagola na *-stiti* (Peco, 2007a, str. 137), kao analogija prema *častiti*: *čašćen* (*šć* je u nekim oblicima i u *iskati*, *vriskati* i sl.), dok je u sjevernohercegovačkim uz iznimno *št* u *ognjište*, redovito *šć* u *ognjišće*, *šćap*, pa i *šćene* (npr. Peco, 2007a, str. 25).[22] U drami je gotovo dosljedno *šć*: *pušćenicu*, *pušćali*, *namiješća*, uz *ognjišće*, *ognjišću*, no *na uštap* (Majka Hasan-agina); *pušćat* (Hasan-aga); *pušća*, *pušćenica*, ali *otpuštanje žene* (Svatovski put); *oprošćenja* (Hasko); *pušćam*, *pušćano pismo*, *pušćate*, *pušćenica* (Beg).

Dok je u centralnohercegovačkim govorima moguće (a u sjevernohercegovačkim uobičajeno), primjerice u gradskih muslimana, nerazlikovanje afrikata te *lj* i *j*, *nj* i *n*, u istočnim se govorima ti glasovi razlikuju (Peco, 2007a, str. 23–25), a tako je i u Isakovićevoj drami: *odruče se* (Beg); *dođe* (Hasan-aga); *ognjišće*, *ljutijeh* G mn. (Majka Hasan-agina); *nedjelja* (Hasanaginica).

Konsonant se *h* u finalnoj poziciji u govoru dijela pravoslavaca s istočnoga područja ponekad gubi, međutim dosljedan je u muslimanskoga stanovništva (jednako je i u drugim tipovima) (Peco, 2007a, str. 23–25, 305, 345), pa i kada je neetimološko: *hude*, *lahkost*, *lahko*,[23] *buzdohana*,

[21] Za govor je Sarajeva zabilježeno u Šurminovu radu (1895, str. 188–195, prema Halilović i dr., 2009, str. 19) i u odgovoru na spomenuti upitnik *Pitanja o govoru prostoga naroda* lik *greblje* (prema Halilović i dr., 2009, str. 27), ali za govor sarajevskoga naselja Bjelave u poglavlju o delateralizaciji sonanta *ĺ (lj)* u *j* (koja je otprije potvrđena u sarajevskih muslimana, v. Šurmin 1895, str. 195, prema Halilović i dr., 2009, str. 20, 46) navode se i primjeri u kojima nije izvršena jotacija, pa tako i *grebje* (Halilović i dr., 2009, str. 46).

[22] Pišući o mjestu nastanka balade, A. Peco napominje da je *šć* moglo doći iz zapadnih bosanskih šćakavskih govora, "a taj govorni tip još i danas zapljuskuje Imotsku krajinu" (Peco, 1990, str. 143). No, u drami bi se šćakavizmi mogli pripisati i utjecaju sarajevskoga govora južnoga poddijalekta ijekavskošćakavskoga (istočnobosanskoga) dijalekta (Halilović i dr., 2009, str. 9).

[23] Premda R. Hadžiefendić-Parić ističe da su "*lahko*, *polahko*, *mehkim* (*lahko i mehko* su zabilježene u tekstovima iz XVII. st., *lahak* i *mehak* iz 1886. g. – kako A. Isaković navodi u *Rječniku*), *mehlem*" činjenice povijesti jezika (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 179), kao i da se u bilježenju *Imoski kadija*, *Imoski*, *do Imoskog* A. Isaković ugledao na fonološki pravopis koji "od srednjovjekovnih zapisa imamo u bosanskome jeziku" (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 179, 180), što je neosporno, valja

zijehale (Majka Hasan-agina); *mehlem*, *lahko*, *polahko* (Hasan-aga); *snaha*, *zvah* (Ajkuna); *htjele*, *bih*, *mojijeh*, *razumih* (Hasanaginica); *lahko*, *mahane* 'mane' (Svat); *uhvate*, *hoće*, *namah*, *aždaha, mehkim*, *lahko*, *lahka* (Beg). Inicijalna skupina *hv* > *f*: *fala Bogu* (Hasko).

Finalno slogovno *-l* gotovo je uvijek neizmijenjeno na kraju unutrašnjega sloga i u imenica stranoga podrijetla, a u imenica slavenskoga podrijetla obično je zamijenjeno vokalom *o*, dok je u morfemu jd. m. r. glagolskoga pridjeva radnoga u istočnim (Peco, 2007a, str. 134–135) i u centralnim govorima zamijenjeno s *-o*, pa se s vokalom osnove, najčešće s *a*, sažima u *o* izvan naglaska, a pod naglaskom se ovjerava i tip *dao* (Peco, 2007a, str. 223, 269–273). Sažimanje nije uvijek provedeno kada osnova završava drugim vokalom, primjerice vokalom *i*: *-ijo*/*-io* (*bijo*/*bio*). Tako je i u drami: *bolnik*; *zatro*, *valjo*, *odviko*, *čeko*, *doplano*; *zameo*, *naumio* (Majka Hasan-agina); *vjerovo*, *metno*; *prizdravio*, *usnio* (Hasan-aga); *kidiso*; *svio 'sveo'*, *pregorio*, *čuo* (Ajkuna); *reko* (Majka bega Pintorovića i Hasanaginice); *pripizo*, *motro*; *dizao*, *vidio*, *ućutio*, *obilježio*, *prešio* (romanizam 'žurio') (Svati); *kazo*; *ženio*, *vidio* (Hasko); *svatovao*, *volio*, *služio* (Beg).

Istočne i centralne govore razlikuju i zamjeničko-pridjevski relacijski morfemi: u istočnim su zadržani oni nepalatalne sklonidbe, a u centralnim palatalne (Peco, 2007a, str. 23–25, 297). U replikama je likova iz Agina i Begova dvora prevladala nepalatalna deklinacija: *svijeh*, *ljutijeh* (Majka Hasan-agina); *mojijeh* (Hasanaga); *mojijeh*, *našijem* (Hasanaginica); *svijeh*, *našijem*, *mojijeh* (Beg).[24] Autor je unio i lik *po božijim*, u kojem je skupina *žj* razdvojena vokalom i preobličena u slijed *žij* (Hasko, Hasanaginica) (Peco, 2007a, str. 221).

Kao u svim skupinama govora istočne Hercegovine, u drami je aorist uobičajen, a u uporabi je i imperfekt, češći u istočnim (Peco, 2007a,

naglasiti da su podudarni likovi svojstveni i hercegovačkim govorima različitih tipova (Peco, 2007a, str. 23–25), a ovjereni su i u govoru sarajevskih muslimana, npr. u odgovorima na *Pitanja o govoru prostoga naroda* (prema Halilović i dr., 2009, str. 28).

[24] Tako je zabilježeno i za govor Sarajeva u odgovoru na *Pitanja o govoru prostoga naroda* (prema Halilović i dr., 2009, str. 32).

str. 228–230) no u centralnim[25] i u sjevernim govorima (Peco, 2007a, str. 25). Aorist je zastupljen u brojnim replikama, npr.: *obraniše*, *bi*, *prozbori*, *kaza*, *uze* (Majka Hasan-agina); *odvede*, *bi*, *dopade*, *pripade*, *rekosmo*, *pomogosmo*, *dođe*, *obiđe*, *reče*, *ode*, *kaza* (Hasan-aga); *razumih*, *razumismo*, *odruče se* (Beg); *razumih*, *dobiste*, *bih* (Hasanaginica), *dovede* (Majka bega Pintorovića i Hasanaginice); *bi*, *dočepa*, *zape*, *bih*, *rekoh* (Svati), a imperfekt je znatno rjeđi: *zvaše (li je?)* (Hasan-aga); *zvah* (Ajkuna); *mišljah* (Hasanaginica).

Infinitiv može biti potpun i apokopiran,[26] što je potvrđeno i u istočnim govorima (Peco, 2007a, str. 237): *svezat*, *večerat*, *zamiriti* (Majka Hasan-agina); *kopat*, *mrijet*, ali *doći*, *ići*, *poginuti*, *dati*, *učiniti* (Hasan-aga); *držati*, *znati*, *doći*, ali *dozivat*, *izać* (Svati). U primjeru *mećat* (Beg, Abid) analoški je jotiran dočetak infinitivne osnove prema prezentskoj osnovi, svojstven širemu području (pa i imotskim i zapadnim hercegovačkim govorima, Lukežić, 2003, str. 23).

Morfologija je imenica zastupljenih u drami novija: provedeno je ujednačavanje DLI mn. na *-ama*/*-ima*, kako je i u istočnim i u centralnim govorima (Peco, 2007a, str. 178, 181, 189): *pod nogama* (Majka Hasan-agina); *bunarima* (Hasan-aga); *za zubima* (Svati); *za kozama*, L *vrletima*, *stazama*, *glavama*[27] (Beg). Osnova je u *svati* N mn., *svate* A mn. bez nerelacijskoga morfema *-ov*/*-ev*, ali *kotareva*[28] (Svati). U osobnih je zamjenica stari morfem instrumentala u DLI, rjeđi u istočnim, a redovit u centralnim govorima istočne Hercegovine: *s vami* I, *vami* D (Hasanaginica); *prid nami* I (Svati); *na nami* L (Majka Begova i Hasanaginice); *s nami* I, *nami* D (Beg).[29]

[25] U potonjim se gotovo ne rabi (osim *šćaše* i *bijaše*, Peco, 2007a, str. 24).

[26] R. Hadžiefendić-Parić točno ističe da apokopirani infinitiv pripada i razgovornomu stilu bosanskoga standarda (Hadžiefendić-Parić, 2019, str. 179). Jednako je i u govoru Sarajeva u upitniku *Pitanja o govoru prostoga naroda* (prema Halilović i dr., 2009, str. 26–28).

[27] U nekim istočnim govorima bilježen je i relacijski morfem *-am* u tim padežima glavne promjene imenica ž. r., no najčešće je *-ama*, a u imenica kojima osnova završava konsonantom *-ima* (Peco, 2007a, str. 189–191).

[28] Jednako je moguće i u istočnohercegovačkim govorima (Peco, 2007a, str. 175–176).

[29] A. Peco piše da je takve oblike bilježio najčešće u govoru muslimana Podveležja i Dabra te Bileće, u kojima su sačuvani pod utjecajem najbližih centralnohercegovačkih govora (Peco, 2007a, str. 198),

4. STILIZACIJA ZAPADNOGA ŠTOKAVSKOGA DIJALEKTA U REPLIKAMA DRAME *HASANAGINICA*

Svi se u tekstu dosad spomenuti dramski likovi služe istim tipom vernakulara. Pismo Horoja Sičića Omišanima u trećoj sceni drame funkcionalno je stilistički iznimno važno jer se uporabom vernakulara razlikuje od prethodnih protagonista drame. U tekstu su pisma Horoja Sičića Omišljanina zabilježeni ikavizmi: *susidstvu*, *lipo*, *cinom* 'cijenom', *takvih* I mn.[30] Iznimka *bjelodano* s jekavskim odrazom na mjestu kratkoga *jata* može se ovdje protumačiti adresatom i višim stilom. Osim toga, neke su zasebnosti zastupljene u pismu: prijevojni lik *ne reste* (Čilaš Šimpraga, 2010, str. 180),[31] I zamjenice s dočetkom *-mi* starijega razvojnoga stupnja: *među nami*, romanizam *kaštigati* 'kazniti', svojstvene omiškomu području,[32] dok protetsko *j* (u tekstu u primjeru *jih*), danas nije ovjereno ni u primjeru *jopet*, potvrđenom u drugim govorima toga područja zapadnoga ili ikavskoga štokavskoga dijalekta hrvatskoga jezika (Čilaš Šimpraga, 2010, str. 174).

Drukčija je dijalektna stilizacija zastupljena u Guslarovim replikama dok izvodi pjesmu *Ženidba Kumalić Mujage* i razgovara s Begom. Refleks je jata redovito ikavski: *divojka*, *isprid*, *misto*, *namisto*, *pivam*, *pisma*, potvrđeni su konsonanti *h* (*gorih* G mn.) i *f* (fala Bogu),[33] turcizmi (*u avliji*, *kavgu*), koji su kao i romanizmi svojstveni i području zapadne Hercegovine i Imotske krajine i Bekije (govorima zapadnoga ili ikavskoga štokavskoga dijalekta hrvatskoga jezika, Lisac, 2008, str. 111). Primjeri su glagolskoga pridjeva radnoga s osnovom na *-i* i dočetkom *-o* (< *-lъ*) (*izvidio*, *bio*, *zborio*, *namistio*), ali i *čuo*. Tako je moguće i u zapadnohercegovačkim govorima kada osnova završava s *i*, ali u primjerima sa završetkom osnove drugim

ali se i prema starijim pismima može zaključiti da su takvi likovi bili uobičajeni i u istočnohercegovačkom dijelu.

[30] U primjeru *s takvih zlih ljudi* instrumental je ujednačen na oblik genitiva.

[31] Jednak je *e* u odnosu na *a* i u istočnohercegovačkomu dijalektu, pa i na širem području.

[32] Romanizmi nisu strani ni zapadnim hercegovačkim govorima, ni govorima Imotske krajine i Bekije (Lisac, 2008, str. 111).

[33] Bošnjaci poznaju *h* i *f* i u zapadnim hercegovačkim krajevima – razlike su u uporabi tih konsonanata uvjetovane nacionalnom pripadnošću govornika.

vokalima, *-l* je prešao u *-a*. No, u nekim je govorima potvrđeno *mogo*, *reko*, *pleo*, *kleo*, *bacijo* (oko Tomislavgrada, Čitluka, Međugorja itd., Peco – Mandić, 1986, str. 81–83). Primjeri su s *-io* ovjereni i u govorima Imotske krajine i Bekije (i istočne Hercegovine), kao što su i kratka množina s provedenom sibilarizacijom (u tekstu *bezi*), zamjenica *ko* i pridjevi s relacijskim morfemom palatalne osnove (*gorih*) posvjedočeni u oba tipa.[34] I druge su značajke u Guslarovu govoru zastupljene na širem području, npr. *-d-* u osnovi prezenta i imperativa (Lukežić, 2003, str. 22) (3. l. mn. prez. *smidu*,[35] ali *gledaju*), uporaba aorista (*dočeka*), sinkopa vokala u imperativu (*Vid'te*), analoški jotiran dočetak infinitivne prema prezentskoj osnovi (Lukežić, 2002, str. 23), sadržan i govorima imotskoga i hercegovačkoga[36] područja (*zamećati*)[37].

5. ZAKLJUČAK

S obzirom na uvrštene potvrde i istočnoga i centralnoga istočnohercegovačkoga tipa, Isakovićev stilizirani jezik replika dviju obitelji, sluge i svatova izmiče strogoj klasifikaciji. Ali, autor se, istaknuto je, želio približiti jeziku Fortisove balade, a kao prostor nastanka naznačio je istočnu Hercegovinu, pa zasigurno ponajprije u tom uzoru i na hercegovačkom području treba tražiti izvorište stiliziranih dijalektnih replika tih likova. Nedostatak nekih markantnih crta poput jotiranih *ź* i *ś*, svojstvenih i istočnim govorima, osim utjecajem standardnoga jezika s kraja prošloga stoljeća, može se nesumnjivo objasniti i njihovom naglašenom posebnošću, koja bi potencijalno mogla opteretiti dramski tekst. Sarajevski je vernakular izdvojenim elementima, također, nedvojbeno mogao ostaviti trag u oblikovanju replika istih Isakovićevih likova.

[34] Neproširena osnova s fakultativnim je izostankom sibilarizacije dočetnih velara potvrđena u imotskom tipu (Lukežić, 2003, str. 20), kao i zamjenica *ko* (Lukežić, 2003, str. 21). Za područje Dalmatinske zagore v. i Lisac, 2008, str. 110.

[35] Jednako je i u drugih likova: *znademo* (Aga), *ne znademo*, *dadnemo* (Beg), *poznadu* (Svati).

[36] Beg i Abid također ovjeravaju *mećat*.

[37] S neapokopiranim infinitivom, dok je za imotsku skupinu govora tipičan apokopirani infinitiv (Lukežić, 2003, str. 22).

Pisani vernakular Horoja Sičića Omišljanina stilizirani je omiški idiom zapadnoga ili ikavskoga štokavskoga narječja hrvatskoga jezika. Dok je jezik većine likova oblikovan u skladu s osmansko-balkanskim kulturnim kodom i idiomima, Sičićev vernakular nosi obilježja diplomatskoga i administrativnoga jezika, karakterističnoga za zapadnobalkanski jadranski prostor, s refleksijama venecijanskoga utjecaja.

Preciznije, pak, određenje Guslarove dijalektne pripadnosti izmiče u nedostatku većega broja replika, dok postojeće sadrže i značajke govora zapadne Hercegovine i Imotske krajine i Bekije. No, neosporno je, da je na njegov diskurs, koji proizlazi iz uloge čuvara i prenositelja usmene tradicije s ciljem bilježenja kolektivnoga sjećanja naroda, utjecala i bošnjačka narodna deseteračka pjesma.

Jezična se varijabilnost u drami, dakle, ne iscrpljuje u distinkciji između standardnoga jezika i dijalekta, već se reflektira i unutar samoga vernakularnoga izraza. Isakovićev pristup jeziku dramskih replika daleko nadilazi puku dijalektnu reprodukciju čineći vernakular ne samo lingvističkim segmentom već i ključnim dramaturškim alatom koji funkcionira u više interpretativnih slojeva. Tako, o čemu ovdje nije pisano, govor spominjanih likova, kada i pripada istomu dijalektalnomu sloju, nije homogen – on varira u leksičkom, sintaktičkom i pragmatičkom smislu, ovisno o društvenom statusu pojedinca. Kroz ove varijacije, jezik ne djeluje jedino kao odraz svakodnevne komunikacije već je i semiotički sustav kojim se signalizira hijerarhija moći među likovima, razgraničenje između vojnih i plemenskih struktura te dinamika patrijarhalnih normi koje oblikuju njihovu društvenu poziciju. Međutim, ta tema zahtijeva zaseban rad koji bi se temeljio na metodologiji vernakularne stilistike.

LITERATURA

Božanić, J., 2011. "Prolegòmena za vernakularnu stilistiku". *Časopis Hrvatskih studija*, 7, str. 231–281.

Božanić, J., 2019. *Vernakularna stilistika*. Split: Književni krug – Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Katedra Čakavskog sabora.

Chambers, J. K., Trudgill, P., 2004. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Čedić, I. i dr., 2007. *Rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.

Čilaš Šimpraga, A., 2010. "Ikavski štokavski govori između rijeke Krke i Neretve". U: Celinić, A., Kurtović Budja, I., Čilaš Šimpraga, A., Jozić, Ž. ur. *Prinosi hrvatskoj dijalektnoj fonologiji.* Split – Zagreb: Književni krug Split – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, str. 159–224.

Hadžiefendić-Parić, R., 2019. "Isakovićeva Hasanaginica i Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku". U: Kanurić, H. ur. *Zbornik Islamskog pedagoškog fakulteta u Bihaću XI*. Bihać: Islamski pedagoški fakultet u Bihaću, str. 161–187.

Halilović, S., Palić, I., Šehović, A., 2010. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.

Halilović, S., Tanović, I., Šehović, A., 2009. *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*. Sarajevo: Slavistički komitet.

Hasović, S., 2012. "Čija je bošnjačka balada Hasanaginica". [online]. Dostupno na: https://hamdocamo.wordpress.com/2012/04/08/cija-je-bosnjacka-balada-hasanaginica/ [2. 9. 2024].

Hodžić, J., 2013. "O nekim sociolingvističkim aspektima *Hasanaginice*". *Književni jezik*, 24 (1–2), str. 41–54.

Hodžić, J., 2014. "O nekim jezičkim i društvenim aspektima narodne balade o žalosnoj i plemenitoj Hasanaginici". *Ogledi iz lingvistike i filologije*. Mostar: Narodna biblioteka, str. 177–195.

Hodžić, J., 2018. "Jezička analiza balade Hasanaginica kao doprinos razumijevanju bosanske kulture i tradicije". *Forum Bosnae*, 81–82, str. 345–357.

Isaković, A., 1975. *Hasanaginica: 1774–1974. Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*. Sarajevo: Svjetlost.

Isaković, A., 1974. "Hasanaginica". *Život: Časopis za književnost i kulturu*, 23 (45), str. 534–536.

Isaković, A., 1995. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Bosanska knjiga.

Isaković, A., 2024. *Drame.* Knjiga 4. U: Duraković, E. ur. *Izabrana djela Alije Isakovića*. Sarajevo: Bošnjački Institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića.

Kršo, A., Karavdić, Z., Barjaktarević, E., 2024. *Govor Sarajeva*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za jezik.

Labov, W., 1972. *Sociolinguistic Patterns.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Labov, W., 1984. "Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation". In: Schiffrin, D., Tannen, D., Hamilton, H. ur. *Language in Use: Readings in Sociolinguistics.* Oxford: Oxford University Press, pp. 28–53.

Lisac, J., 2008. "Govori Dalmatinske zagore kao dio novoštokavskog ikavskog dijalekta". *Croatica et Slavica Iadertina*, 4, str. 105–114.

Lukežić, I., 2003. "Čakavsko u štokavskome govoru Imotske krajine". *Čakavska rič*, 31 (1–2), str. 5–25.

Lukežić, I., 2005. "Dijalektološko čitanje Fortisove 'Asanaginice'". *Čakavska rič*, 33 (1–2), str. 101–129.

Milijić, D., 2018. "Tamna mesta u narodnoj baladi Hasanaginica". Dostupno na: https://www.casopiskvaka.com.hr/2018/10/dusan-milijic-tamna-mesta-u-narodnoj.html [5. 9. 2024].

Nakaš, L., 2010. "The ballad of Hasanaginica: Fortis redaction and the Split Manuscript". *Forum Bosnae*, 51, str. 289–313.

Omeragić, M., 2014. "Metatekstualni odnos balade Hasanaginica i njenih najznačajnijih dramatizacija". *Život*, LXII (5–6), str. 91–121.

Peco, A., 1990. *Književni jezik i narodni govori*. Mostar: Prva književna komuna.

Peco, A., 2007a. *Govori istočne i centralne Hercegovine.* U: Peco, A., *Izabrana djela*. Knjiga 1. Sarajevo: Bosansko filološko društvo.

Peco, A., 2007b. *Govori zapadne Hercegovine.* U: Peco, A., *Izabrana djela*. Knjiga 2, Sarajevo: Bosansko filološko društvo, str. 359–409.

Peco, A., Mandić, P., 1986. *Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Pfister, M., 1998. *Drama: Teorija i analiza*. Zagreb: Hrvatski centar ITI.

Trudgill, P., 2002. *Sociolinguistic Variation and Change*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Vulić, S., 2005. "Rešetarova zapažanja o dubrovačkom govoru potkraj XIX. i u prvim desetljećima XX. stoljeća". U: Maštrović, T. ur. *Zbornik o Milanu Rešetaru*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 261–271.

Vulić-Vranković, S., 2007. "Dubrovački govor od početka 20. do početka 21. stoljeća". *Zadarski filološki dani 1*. Zadar: Odjel za kroatistiku i slavistiku Sveučilišta u Zadru, str. 97–112.

SILVANA VRANIĆ
ADRIANA CAR-MIHEC

DIALECTAL STYLIZATION IN ALIJA ISAKOVIĆ'S *HASANAGINICA*

Abstract

This paper examines the linguistic features of Alija Isaković's *Hasanaginica* which, according to dialectological research – primarily the classifications of Herzegovinian dialects (Peco, 2007a; 2007b) – may be identified as stylized vernacular elements. Although some studies on the drama attribute these features to the influence of "spoken language" (Hadžiefendić-Parić, 2019, p. 179), this analysis, conducted within dialectological parameters, seeks to determine whether such linguistic traits – shaped chiefly by the spatial and temporal setting of the play, as well as by the cultural and social background of its protagonists – can be associated with a single type of the aforementioned dialects. The study concludes that these vernacular elements elude strict classification, and that through their incorporation – alongside other dramaturgical devices – A. Isaković, as he himself notes in the introduction to his play, "sought to approximate the lived realities, morals, and language of this ballad" (Isaković, 2024, p. 139).

Keywords: *Alija Isaković, Hasanaginica, dialectal stylization, Eastern Herzegovinian dialect, Western Shtokavian dialect*

DOI: 10.46352/23036990.2025.253
Primljen/Received: 15. 9. 2025. UDK/UDC 821.124.09
Prihvaćen/Accepted: 22. 10. 2025. Izvorni znanstveni članak/Original scientific paper

DRAGO ŽUPARIĆ

AUTOIRONIJA I FIGURA PJESNIKA U HORACIJEVIM *SATIRAMA*

Sažetak

Rad analizira autoironiju kao središnje retoričko i poetičko sredstvo u *Satirama* Kvinta Horacija Flaka, ističući kako pjesnik njome oblikuje vlastitu književnu figuru u kontekstu kasnorepublikanskog Rima. Za razliku od Lucilijeve polemičke satire, Horacije razvija intiman, samorefleksivan diskurs u kojem ironizira vlastite slabosti, društvenu poziciju i pjesničku ulogu. Autoironija se očituje kroz paradoks, samoponižavanje i humor, čime pjesnik stvara bliskost s publikom i izbjegava poziciju moralnog apsoluta. Figura Horacija oscilira između filozofskog učitelja i skromnog promatrača, što mu omogućuje kritiku društva bez dociranja. Povezujući se s tradicijama rimske komedije, grčke dijatribe i Lucilijeve satire, Horacije izgrađuje poetiku "skromne satire", utemeljenu na mjeri, umjerenosti i autentičnoj refleksiji. Autoironija se pokazuje i kao društvena strategija: pjesnik njome balansira između lojalnosti Mecenatu i Augustu te očuvanja vlastite književne autonomije. Ironijskim samopredstavljanjem Horacije redefinira autoritet pjesnika – ne kao dogmatskog suca, nego kao čovjeka koji poučava priznajući vlastite granice. Takva kompleksna figura ostavlja dubok trag u zapadnoj satiričnoj tradiciji.

Ključne riječi: *autoironija*, *Horacije*, *satira*, *figura pjesnika*, *rimska književnost*, *filozofska dijatriba*, *komedija*

1. UVOD

Kratak prikaz istraživačkog problema i cilja rada. Horacijeve *Satire* jedno su od ključnih mjesta rimskog književnog kanona u kojem pjesnik oblikuje vlastitu figuru kroz igru ironije i autoironije. Za razliku od Lucilija, čija je satira imala snažan polemički naboj i težila neobuzdanoj društvenoj kritici, Horacije razvija intimniji, samorefleksivni diskurs. U njemu pjesnik nije samo moralni sudac nego i subjekt izložen slabostima i proturječjima. U tom se kontekstu autoironija pokazuje kao središnje retoričko i poetičko sredstvo: ona mu omogućuje da se prikaže kao čovjek od krvi i mesa, a ne kao nedodirljiv autoritet.

Problem istraživanja proizlazi iz pitanja na koji način autoironija u *Satirama* pridonosi oblikovanju pjesnikove figure te kako ona funkcionira u književnom i društvenom kontekstu kasne Republike. Cilj rada je pokazati da Horacijeva autoironija nije tek stilski ukras, nego sustavno razrađen postupak kojim se definira pjesnikov status u književnom polju: između filozofskog učitelja i skromnog promatrača, između nasljednika tradicije i inovatora, između lojalnog klijenta i autonomnog autora. Na taj način autoironija postaje ključno mjesto razumijevanja Horacijeve poetike i njegove pozicije unutar rimskog kulturnog prostora.

Pregled dosadašnje literature o autoironiji i figuri pjesnika u Horacijevim *Satirama*. Istraživanja Horacijevih *Satira* već su dugo svjesna važnosti autoironije kao prepoznatljive crte njegova stila, no pristupi tom fenomenu nisu jednoznačni. Klasična filologija 20. stoljeća naglašavala je prvenstveno Horacijevu samosvijest i njegovu povezanost s filozofskom tradicijom dijatribe[1] (Fraenkel, *Horace*, 1957), dok novija tumačenja ističu književnu samorefleksiju i svjesnu poetiku "skromnosti" (*modestia*, *recusatio*). Znanstvenici poput Andersona[2] i Freudenburga[3] upozoravaju da

[1] Grč. διατριβή – razgovor u dokolici. *Dijatribe* su popularni filozofski i retorički razgovori, uglavnom prozni tekstovi koji obrađuju moralna pitanja koristeći živ i pristupačan jezik. Poznati autori su: Dion iz Pruse, Filon Aleksandrijski, Seneka Mlađi, Horacije i Juvenal (Hrvatska enciklopedija, n.d.).

[2] Anderson, 1982.

[3] Freudenburg, 1993.

autoironija ima i društvenu funkciju: ona pjesniku omogućuje da izgradi povlašten položaj u mreži patronskih odnosa, izbjegavajući otvorene sukobe, ali istodobno zadržavajući kritički glas.

Pojedini autori (npr.: Braund, 2007) dodatno ističu pojam maske kao ključnu kategoriju interpretacije: autoironija tako djeluje kao mehanizam koji istodobno otkriva i prikriva pjesnikovu figuru. U suvremenoj se literaturi Horacije sve češće promatra ne samo kao moralni filozof nego i kao profinjen graditelj vlastitog književnog autoriteta, pri čemu je autoironija jedno od njegovih glavnih oruđa. Upravo na tom spoju etičkog, estetičkog i društvenog oblikuje se i ovaj rad.

2. AUTOIRONIJA KAO RETORIČKA I KNJIŽEVNA STRATEGIJA

2.1. Analiza retoričkih sredstava (paradoks, samoponižavanje, humor)

Horacijeva autoironija u *Satirama* oslanja se na nekoliko temeljnih retoričkih postupaka. Prvi je **paradoks**, kojim pjesnik stvara napetost između vlastitih tvrdnji i svoje životne prakse. Tako U *Sat.* I, 9, u slavnom susretu s nametljivcem (*importunus adsectator*), pjesnik paradoksalno prikazuje sebe kao bespomoćnog i nemoćnog da se odupre dosadnom sugovorniku, premda je u žanru satire upravo on taj koji bi trebao imati moć kritike i govora:

Ibam forte Via Sacra, sicut meus est mos, / nescio quid meditans nugarum, totus in illis: / accurrit quidam notus mihi nomine tantum / arreptaque manu 'quid agis, dulcissime rerum?' (I, 9, 1–4)	Svetom slučajno cestom ja iđah, po navici svojoj / snujući nekakve trice i sasvim u njih zaduben, / kadno pritrča k meni tek imenom čovjek mi znani / pa me za ruku zgrabi: "O, kako je mili nada sve?"[4]

Umjesto da vlada situacijom, pjesnik se prikazuje kao žrtva, nesposoban izbjeći dosadnog pratitelja. Paradoks je očit: pjesnik-satiričar, kojemu bi trebao pripadati glas moći, izruguje sam sebe u ulozi nemoćnog promatrača izloženog svakodnevnim neugodnostima.

[4] Prijevod *Satira* prema: Horatius Flaccus, 1958.

Drugi je postupak **samoponižavanje**: pjesnik svjesno zauzima niži status, bilo kao *malus poeta* koji se ne može mjeriti s Lucilijem, bilo kao beznačajan klijent u odnosu na moćne patricije.[5] Upravo tu izražava smirenu autoironiju i priznaje vlastita ograničenja: *Me pedibus delectat claudere verba* / *Lucili ritu, nostrum melioris utroque* (II, 1, 28–29) – "Meni u stope sklapati riječi / radost je sva, po Luciliju, od nas obojice boljem."

Treći element jest **humor**, često u obliku blage karikature vlastitih poroka i navika. On razbija ozbiljnost dijatribe i uspostavlja prisniji odnos između pjesnika i publike (usp. Nisbet, 1970, str. 65–70). Tako u *Sat.* I, 3 humorističnim prikazom vlastitih i tuđih mana postiže ton prijateljske refleksije, pretvarajući kritiku u blagu pouku. Autoironija pritom ne samo da ublažava strogoću satire nego omogućuje i samopouku, u skladu sa svojim načelom da "kroz smijeh govori istinu" – *ridentem dicere verum quid vetat* (I, 1, 24–25).

Na taj način Horacijeve satire poprimaju oblik dijaloga, a ne stroge *condemnatio*. Kombinacija humora, autoironije i etičke refleksije pokazuje pjesnikovu inovaciju unutar rimske satire i otkriva njegovu humanističku filozofiju života, u kojoj prihvaćanje nesavršenosti postaje temeljni element.

2.2. Primjeri iz Satira *gdje pjesnik relativizira vlastitu poziciju*

Jedna od temeljnih značajki Horacijeve satiričke poetike jest stalno relativiziranje vlastite pjesničke i društvene uloge. Pjesnik se nikada ne prikazuje kao nedodirljivi autoritet, nego ironijom i autoironijom prizemljuje svoj položaj i predstavlja se kao običan čovjek, podložan istim slabostima i ograničenjima kao i njegova publika. Primjer toga nalazimo u *Sat.* I, 4, gdje se Horacije prikazuje neusporedivo manjim od svojih prethodnika (I, 4, 1–5).

Iako u nastavku ironizira Lucilijevu grubost nazivajući ga sastavljačem "grubih stihova" (*durus conponere versus*, v. 8), Horacije svoju poetiku oblikuje u znaku skromnosti i odmjerenosti. Svjestan da mu nedostaje žestine prethodnika, priznaje da je tek njegov sljedbenik: *Sequor hunc, Lucanus an*

[5] U *Sat.* I, 4 Horacije kritizira Lucilijevu satiru, dok u I, 10 priznaje njegov značajan doprinos razvoju žanra. U II, 1 Horacije odabire Lucilija kao primjer pjesnika koji je u svojim djelima prikazao vlastiti život. Time ističe kvalitete Lucilijeva pisanja i naglašava svoju vlastitu predanost pisanju satirične poezije. O Lucilijevom portretu u Horacijevim satirama vidi članak: Kallergi, 2022, str. 24–41.

Apulus anceps (II, 1, 34) – "Njegov sam sljedbenik ja, Lukanac il Apulac možda." Svjestan je da "Lucilija blagom ne dostiže kao ni umom" (II, 1, 34).

U istom duhu, u *Sat.* I, 4 opisuje Lucilija kao mutna toka u kojoj se moglo naći ponešto vrijedno, ali i mnogo suvišnog: *Cum flueret lutulentus, erat quod tollere velles; / garrulus atque piger scribendi ferre laborem* (vv. 11–12) – "Kako se slijevao mutan, odbacit bi moglo se štošta; / brblješa, k tome još lijen da pisanja podnosi teret." Ovi stihovi istodobno funkcioniraju kao kritika Lucilija i kao autoironijsko samopozicioniranje Horacija. On ne raspolaže bujicom riječi ni neustrašivošću prethodnika, ali u vlastitoj skromnosti i disciplini nalazi osobni pjesnički identitet. Tako oblikuje novu paradigmu satire – "skromnu satiru", distanciranu od agresivne invektive, a utemeljenu na mjeri, ironiji i samosvijesti.

Horacije javno relativizira svoju pjesničku ulogu na više načina:

– **Priznavanje ograničenja:** naglašava izazove pjesničkog posla i vlastitu skromnost, ističući da nije svakome dano pisati velike pjesme niti obrađivati zahtjevne teme. Dok mu jedni prigovaraju zbog oštrine, drugi tvrde da nema dovoljno snage i da se takvih stihova dnevno može napisati i tisuću (II, 1, 1–4).

– **Svjesna ograničenost publike:** jasno daje do znanja da njegova poezija nije namijenjena svima, nego odabranima. U poznatoj rečenici *Ter uncti / transnanto Tiberim, somno quibus est opus alto* (II, 1, 7–8) – "Nek masnim se natrvši uljem / Tiber prepliva triput, kom treba duboka sanka", poručuje da se neki bolje povuku u mir, dok on sam, unatoč rizicima (npr. biti neprihvaćen), ulazi u pjesničku borbu.

– **Umjerenost i samokritičnost:** odbacuje pretjeranu polemičnost i invektive. U *Sat.* I, 4 naglašava da ne želi isticati tuđe mane, nego se radije suočava s vlastitima:

Liberius si / dixero quid, si forte iocosius, hoc mihi iuris / cum venia dabis: insuevit pater optimus hoc me, / ut fugerem exemplis vitiorum quaeque notando.
(I, 4, 103–106)

No ako što s većom slobodom, / ili šaljivije možda što izlanem, to ćeš mi dati / i dopustiti pravo: od oca sve dobrog to imam, / on mi na primjeru kaza, da klonim se od svakog grijeha.

Horacijeva satira nije autoritarna ni dogmatska. On stalno preispituje vlastiti položaj, ironijski umanjuje svoj značaj i gradi poseban oblik autoriteta – ne na moći i strogosti, nego na bliskosti s publikom i svjesnoj književnoj skromnosti. Autoironija je pritom više od estetskog postupka: ona je sustavna strategija samopredstavljanja. Relativizirajući sebe, pjesnik izbjegava dojam bahatog moralizatora i oblikuje figuru koja je istodobno učitelj i običan smrtnik, podložan istim slabostima kao i njegovi čitatelji.[6]

3. FIGURA PJESNIKA IZMEĐU UČITELJA I PROMATRAČA

Horacijeva skromnost ne isključuje svijest o vlastitoj veličini – naprotiv, ona s njom čini uravnotežen par. Stih *Exegi monumentum aere perennius* (*Carm.* III, 30, 1 – "Podigoh spomenik trajniji od mjedi") iz *Carmina* izraz je pjesnikove duboke samosvijesti, ali ne oholosti.

U *Satirama* Horacije se prikazuje kao čovjek skroman, ironičan i svjestan svojih ograničenja – sin oslobođenika, pjesnik koji "nema snage za ep", koji se zadovoljava malim imanjem i tihim životom. Međutim, u stihu *exegi monumentum* otkriva se njegova unutarnja dimenzija samopouzdanja: on zna da njegova književna mjera, humanost i uravnoteženi ton nadilaze prolaznost političkih i društvenih uloga.

Ta rečenica nije suprotnost njegovoj skromnosti, nego druga strana iste svijesti. Horacije ne veliča sebe zbog bogatstva ni moći, nego zbog trajne vrijednosti umjerenosti i umjetničke mjere koju je ostvario. Uvijek svjestan vlastitih granica, on istodobno zna da je pronašao ravnotežu između filozofske mudrosti i umjetničke forme – ravnotežu koja nadživljuje mjed i kamen.

Stoga se *exegi monumentum aere perennius* može čitati kao samopotvrda onoga što je u *Satirama* prikazano ironijskom skromnošću: pjesnik koji se pred svijetom ponizno smiješi, u dubini zna da je njegovo djelo oblik trajne istine. Skromnost mu služi kao maska mudrosti, a svijest o vlastitoj vrijednosti kao tihi temelj tog osmijeha.

[6] Freudenburg, 1993b, str. 41–60; Hooley, 1997, str. 15–20.

3.1. Pjesnik kao moralni kritičar

Kvint Horacije Flak u svojim *Satirama* nastupa u dvojnoj ulozi – kao moralni kritičar društva i kao skroman pojedinac svjestan vlastitih slabosti. Upravo ta napetost između moralnog učitelja i običnog čovjeka čini temelj njegova poetskog identiteta i glavnu temu satiričnih razmišljanja.

Stihovi *Est modus in rebus, sunt certi denique fines, / quos ultra citraque nequit consistere rectum* (I, 1, 106–107) izražavaju osnovni moralni i filozofski aksiom: potrebu umjerenosti i postojanja granica u svemu što činimo. U slobodnijem prijevodu: "Za sve mjera imade i stalne su granice svemu, / van njih ne može pravo ni s jedne naći se strane." Horacije ovdje upozorava na važnost ravnoteže između pretjerivanja i manjka u svakodnevnom životu i ponašanju.

Ovaj moto posreduje srž Horacijeva kritičkog stava prema ljudskim manama: svaka prekomjernost – u govoru, ponašanju ili životnim navikama – dovodi do gubitka mjere i udaljavanja od pravednog puta. Kao pjesnik-moralni kritičar, Horacije podsjeća da je dužnost svakog čovjeka, pa i samog pjesnika, tražiti umjerenost i poštivanje granica kako bi se očuvala pravda i postigla sreća.

Stih pritom otkriva i poetski ideal koji stoji iza Horacijeve satire. Njegov cilj nije kažnjavanje ni ismijavanje radi same kritike, nego poziv na razborit, filozofski promišljen život. Satira se tako pokazuje ne samo kao sredstvo osude nego i kao put prema samokontroli i samopronalasku.

Horacijeva uloga u *Satirama* stoga je dvostruka: s jedne strane želi biti istinoljubiv učitelj koji ljude vodi prema mjeri i umjerenosti, a s druge ostaje svjestan vlastitih slabosti i ograničenja. Pjesnik ne upire prstom kako bi ponizio ili ismijao, nego humorom, ironijom i autoironijom razotkriva univerzalne ljudske slabosti te potiče čitatelja na introspektivnu refleksiju. Njegova satira nije invektivni napad, nego poziv na samopreispitivanje i moralni rast.

Horacije jasno razlikuje idealizirane filozofske zahtjeve i stvarnost ljudske slabosti. Dok filozofski ideali traže savršenstvo i nepogrešivost, on priznaje da su nesavršenosti sastavni dio ljudske prirode. Time ne gubi pravo

na kritiku, nego ga upravo učvršćuje: njegove opaske proizlaze iz iskustva i mudrosti, a ne iz umišljenosti.

Na taj način Horacijev pjesnički lik postaje most između ideala i stvarnosti – između učitelja koji pokazuje put i smrtnika koji dijeli slabosti s onima kojima se obraća. U *Satirama* on ne kritizira samo druge, nego i samoga sebe, čime njegovo pjesništvo poprima humanističku dubinu i filozofsku složenost. Spoj kritike i samokritike čini ga uzornim pjesnikom rimskog doba, ali i trajnim modelom čija poruka nadilazi vlastito vrijeme.

3.2. Pjesnik kao skroman promatrač

Horacijeve *Satire* oblikuju figuru pjesnika koji sebe ne prikazuje kao autoritativnog učitelja ili moralnog suca, nego kao skromnog i katkad nemoćnog promatrača ljudskih slabosti. Ta autoironijska perspektiva omogućuje mu da s publikom uspostavi odnos temeljen na bliskosti, a ne na distanci.

Pjesnik otvoreno tematizira svoje podrijetlo, naglašavajući da je sin oslobođenika (*libertino patre natum*), čime nosi društvenu stigmu (I, 6, 45–48). Umjesto da je pokuša zanijekati, on je pretvara u ironijsku oznaku vlastitog identiteta. Taj čin samoponižavanja razgrađuje hijerarhijsku barijeru između njega i publike: Horacije nije glas s vrha društvene piramide, nego promatrač "odozdo", svjestan svojih granica. Kako primjećuje Freudenburg, pjesnik "gradi svoj autoritet upravo na svjesnom priznanju društvene ranjivosti" (Freudenburg, 1993a, str. 41–46).

U *Sat.* II, 6 Horacije se prikazuje kao pjesnik zadovoljan skromnim imanjem, malenim vrtom i izvorom vode u blizini Tibura:

Hoc erat in votis: modus agri non ita magnus, / hortus ubi et tecto vicinus iugis aquae fons / et paulum silvae super his foret. (II, 6, 1–3)	Ovo mi željaše duša: komadić nevelik polja, / pa da se nađe tu vrt i da uz kuću izvire voda, / nešto i šume da mi je nad tim.

Ovdje se pojavljuje pjesnik koji ne teži moći ni bogatstvu, nego zamišlja sebe kao promatrača svijeta u jednostavnosti i miru. Ironija, međutim, leži u tome što je i taj ideal literarna poza: Horacije priznaje da je i sam uključen u društveni život Rima, ali autoritet gradi na odmaku, kroz sliku skromnog života i distancu od pretjerane ambicije.

Njegova autoironija povezana je i s **odbacivanjem pozicije moralnog autoriteta**. U *Sat.* I, 3 priznaje: *Nunc aliquis dicat mihi "quid tu? / nullane habes vitia?" immo alia et fortasse minora* (I, 3, 19–20) – "Sad nek mi tko kaže: 'A tako? / Mana zar nema na tebi?' – No druge su možda čak manje!" Ovim stihovima pjesnik izbjegava ulogu nedodirljivog mudraca i svjesno se smješta među obične ljude, jednako podložne slabostima. Takva autoironijska pozicija čini ga vjerodostojnijim: on poučava, ali priznaje da nije izuzet od onoga što kritizira. Fraenkel primjećuje kako je Horacijeva snaga upravo u tome što moralni diskurs ne izriče iz pozicije savršenstva, nego iz perspektive čovjeka svjesnog vlastitih ograničenja.[7]

Figura skromnog promatrača nije puki autobiografski detalj, nego promišljena književna strategija. Horacije se pozicionira između filozofskog učitelja i običnog smrtnika, između kritičara i sudionika u istim slabostima koje opisuje. Njegova ironijska skromnost ima i društvenu funkciju: čini ga prihvatljivim u kontekstu patronskog sustava i Augustove kulturne politike, a istodobno mu omogućuje da zadrži književnu autonomiju.[8]

3.3. Kontrast između idealne filozofske pozicije i vlastitih slabosti

Horacijeve *Satire* predstavljaju jedinstven književni prostor u kojem se ozbiljna filozofska razmatranja o životnim vrijednostima neprestano isprepliću s ironijskim i autoironičnim priznanjem vlastitih slabosti. Pjesnik, svjestan tradicije stoičke i epikurejske dijatribe, često preuzima ton moralnog učitelja, nudeći opća pravila za uravnotežen i umjeren život. Ipak, on odbija ulogu savršenog mudraca: njegova poezija neprestano podsjeća da i sam podliježe strastima, manama i društvenim ograničenjima. Napetost između idealne filozofske pozicije i pjesnikovih osobnih nesavršenosti temeljna je crta njegova pjesničkog autoportreta. Upravo u toj kontradikciji – u učitelju koji ne skriva vlastite mane i u promatraču koji poučava kroz humor i ironiju – nastaje autentična i vjerodostojna figura Horacija.

---

[7] Fraenkel ove refleksije razvija u uvodnim ili analitičkim dijelovima knjige, osobito u poglavljima koja se odnose na filozofsku i etičku pozadinu Horacijeve poezije (Fraenkel, 1957, str. 85–89).

[8] Whiteov tekst pruža važan kontekst o socijalnoj i političkoj ulozi pjesnika u Augustovskom Rimu, uključujući njihovu skriveno samostalnu kreativnost unutar političke atmosfere (White, 1993, str. 125–137).

Primjeri jasno pokazuju kako pjesnik gradi kontrast: dok afirmira ideale skromnosti, umjerenosti i filozofske discipline, uvijek priznaje vlastite slabosti i ograničenja. Na taj način ostaje i učitelj (prenositelj filozofskih vrijednosti) i promatrač (onaj koji priznaje da sam ne može u potpunosti živjeti po tim idealima).

- **Sat. II, 2, 1–3 – o filozofskoj mjeri i životu u skromnosti:** *Quae virtus et quanta, boni, sit vivere parvo – / nec meus hic sermo est, sed quae praecepit Ofellus / rusticus, abnormis sapiens crassaque Minerva*. "Kako i koliko vrijedi životom živjeti skromnim / (o tom ne govorim sam, već ono što kaza mi Ofel, / seljački mudrac bez škola i obične pameti sasvim)." Horacije prenosi ideal mudrog i skromnog života (*vivere parvo*), ali ga stavlja u usta seoskog filozofa Ofela, svjesno prepuštajući drugome autoritet.
- **Sat. I, 3, 27–28; 34–36 – o vlastitim manama:** *At tibi contra / evenit, inquirant vitia ut tua rursus et illi* (I, 3, 27–28) (...) *Denique te ipsum / concute, numqua tibi vitiorum inseverit olim / natura* (I, 3, 34–36). "Tako opet i oni raščinjaju tvoje sve mane (...) / Ogledaj sebe napokon sam, je li priroda tebe nadijelila negda / nekakvom manom." Pjesnik podsjeća da i sam nosi slabosti usađene prirodom ili navikom. Idealna pozicija učitelja time postaje predmetom ironijskog preispitivanja.
- **Sat. I, 3, 66–69 – univerzalnost slabosti:** *Eheu, / quam temere in nosmet legem sancimus iniquam. / Nam vitiis nemo sine nascitur; optimus ille est, / qui minimis urgetur*. "Kako nasumce / sami protiv sebe, vaj, stvarno pogubni zakon! / Nitko se ne rodi naime bez mana: najbolji stvor je / u kom ih najmanje ima." Horacije se odmiče od moralnog apsoluta i priznaje da savršenstvo ne postoji.
- **Sat. II, 2, 19–20 – ironija raskoši i unutarnje granice:** *Non in caro nidore voluptas / summa, sed in te ipso est.* "U hrani što miriše divno / nije sva slast, već u tebi je to." Ideal filozofskog uživanja u jednostavnosti kontrastira pjesnikovom priznanju da i njega lako zavede raskošna hrana i ugoda.

- **Sat. II, 1, 74–77 – samoironija pred Trebatijem:** *Quidquid sum ego, quamvis / infra Lucili censum ingeniumque, tamen me / cum magnis vixisse invita fatebitur usque / invidia.* "Ma što god i ja sad bio, / premda Lucilija blagom ne dostižem kao ni umom, / ipak preko volje sve će priznavati udilj mi zavist, / da bjeh moćnima drug." Horacije priznaje inferiornost u odnosu na Lucilija, ali se istodobno ironično hvali društvenim uspjehom (*cum magnis vixisse*).

Kontrast između filozofskih ideala i vlastitih slabosti nije znak nedosljednosti, nego temelj Horacijeve poetike. On oblikuje figuru pjesnika koji nije nedodirljivi autoritet, nego učitelj blizak publici, sposoban prepoznati vlastite mane i tako poučavati vjerodostojnije. Kako primjećuje Fraenkel, Horacijev autoritet ne proizlazi iz filozofskog apsoluta, nego iz moralne snage priznanja ljudske ograničenosti. Upravo taj pristup čini ga ne samo pjesnikom nego i moralnim autoritetom koji se ne uzdiže kao sveobuhvatni učitelj, nego se, ostajući skroman pojedinac, približava univerzalnim istinama i poukama koje nadilaze njegovo vrijeme (Fraenkel, 1957, str. 45–52).

4. INTERTEKSTUALNE DIMENZIJE AUTOIRONIJE

4.1. Odnos prema Luciliju i starijoj satiri

Horacije se u više navrata izravno suočava s tradicijom rimske satire, osobito s Lucilijem, koji je u antičkim i kasnijim izvorima smatran pravim začetnikom žanra. U *Sat.* I, 4 relativizira vlastitu pjesničku vrijednost u usporedbi s prethodnikom:

Eupolis atque Cratinus Aristophanesque poetae / atque alii, quorum comoedia prisca virorum est, / siquis erat dignus describi, quod malus ac fur, / quod moechus foret aut sicarius aut alioqui / famosus, multa cum libertate notebant. (I, 4, 1–5)	Pjesnici Eupolis, Kratin i uz njih još Aristofan / i drugi komedije prvaci smatrani stare, / kad im tko našo se zgodan da prikažu zlobnim ga tatom, / il što bješe ubica, il preljubnik, il se loš o njem / pronio glas – sve su s punom baš šibali ono slobodom.

Prizivajući staru komediju i Lucilija, Horacije ne poriče vrijednost prethodne tradicije, nego je ironijski problematizira. Dok Lucilijeva satira

nastupa grubom izravnošću i moralnom nepopustljivošću, Horacije oblikuje vlastitu pjesničku figuru na temelju odmjerenosti, suzdržanosti i svjesnog samoponižavanja. Ironizirajući Lucilijevu "žestinu", samoga sebe prikazuje kao manje smionog, ali upravo time otvara prostor za drugačiji oblik pjesničkog autoriteta.

Njegova prednost leži u profinjenosti: dok se Lucilije oslanja na otvoreno razotkrivanje i ismijavanje, Horacije ostvaruje ironijsku distancu prema samome sebi, nudeći lik pjesnika koji ne pretendira na nepogrešivost, već poučava humorom i vlastitim nesavršenostima.

Ova strategija omogućuje mu oblikovati poetiku "skromne satire", različitu od Lucilijeve oštrine, ali svjesnu vlastitih granica. Autoironija je pri tome ključno oruđe: ona relativizira pjesnikov autoritet i približava ga publici, ali ga istodobno uzdiže, jer pokazuje da je pjesnik dovoljno snažan da sam sebe dovede u pitanje. Tako Horacije definira novu paradigmu satire – onu koja odbacuje brutalnu osudu u korist ironijskog promišljanja, smještenog između filozofskog učitelja i skromnog promatrača.[9]

4.2. Dodirne točke s rimskom komedijom

Horacijeve *Satire* u više navrata pokazuju bliskost s tradicijom rimske komedije, osobito Plauta i Terencija. Premda se ne bavi scenskom produkcijom, pjesnik preuzima tipične komične postupke: smijeh, ironijsko samoponižavanje i prikaz trivijalnih situacija. Upravo te komične dimenzije omogućuju da se moralne i filozofske teme oblikuju u tonu svakodnevnog razgovora, čime satire dobivaju duh komedije.

Horacije eksplicitno **ističe vrijednost komičkog elementa**. U *Satirama* I, 10 tvrdi da smijeh ima veću moć od strogog tona: *Ergo non satis est risu diducere rictum / auditoris* (I, 10, 7–15) – "Dakle, nije to dosta, da vilice širom slušaču / razvali smijeh"; *Ridiculum acri / fortius et melius magnas plerumque secat res* (I, 10, 14–15) – "U smiješnom od sve oštrine / jača je moć: često zamašne bolje razmrsi stvari." Kao i u rimskoj komediji, smijeh nije tek zabava, nego sredstvo razotkrivanja društvenih slabosti.

[9] Fraenkel, 1957, str. 86–92; Freudenburg, 1993b, str. 75–100.

Horacije se svjesno **poziva na autore stare atenske komedije**, koje navodi kao uzor za vlastiti ironijski komentar: *Illi, scripta quibus comoedia prisca viris est, / hoc stabant, hoc sunt imitandi"* (I, 10, 16–17) – "Komedije se stare tog pravca držahu pisci, / u tom naslijedit ih valja." Na taj način satiru povezuje s tradicijom komedije obilježene slobodom govora i otvorenim ismijavanjem mana, stavljajući vlastitu pjesničku figuru u intertekstualni dijalog s komičkim piscima.

Posebno se ističe **preuzimanje tipičnih komičnih situacija i likova**. U *Sat.* I, 10 Horacije evocira figure iz Terencijeve drame:

Arguta meretrice potes Davoque Chremeta / eludente senem comis garrire libellos / unus vivorum, Fundani. (I, 10, 40–41)	Hitrim milosnice duhom i Davinom ti tek vještinom, / starca kom Hermesa vara, među ljudma, Fundanije[10], možeš / ugodne sipati šale.

Bludnica[11] i rob Dav (*Davus*),[12] koji nadmudruje starca Chremeta,[13] pripadaju standardnom repertoaru rimske komedije. Horacije ih spominje kako bi opisao duhoviti, dijaloški karakter svojih satira. Tako u satiri priziva svijet rimske komedije, dobro poznat publici, i smješta svoje pjesništvo u prostor smijeha, razgovora i ironijskog promišljanja svakodnevice.

U Terencijevoj *Andriji* komični tipovi pokreću zaplet koji završava razrješenjem obiteljskih i ljubavnih sukoba. U Horacijevim *Satirama* **isti tipovi** nemaju dramsku funkciju, nego **ilustriraju narav satire**: to je žanr koji, poput komedije, počiva na smijehu, ironiji i trivijalnim situacijama. Autoironija proizlazi iz činjenice da Horacije i sebe smješta u prostor komičnih figura: njegova poezija, kaže, ne pretendira na uzvišeni ep poput Vergilijeva, nego na "razgovor" s bludnicom i robom koji vara starca. Time

[10] Pohvala Fundanu: Horacije upućuje pohvalu komediografu Gaju Fundaniju, suvremeniku, koji je vješt u oblikovanju živih, komičnih scena. On jedini, kaže Horacije, zna kako napisati knjižice (*libelli*) koje mogu "brbljati" (*garrire*) s komičkim likovima.

[11] *Meretrix arguta* – "duhovita bludnica" tipični je lik rimske (i grčke) komedije, obdarena dosjetljivošću i retoričkom vještinom, često nadmudruje muške likove.

[12] *Davus* – rob, jedan od standardnih junaka Terencijevih komedija (npr. *Andria*). On je poznat kao lukavi rob (*servus callidus*), sposoban nadigrati gospodara ili starca.

[13] *Chremes* – ime tipičnog starca (*senex*) u Terencijevim dramama, obično naivan ili pohlepan, lako izigran od strane slugu i mlađih likova.

se pjesnik samoponižava, ali ujedno potvrđuje kao autor koji svjesno bira vlastiti, skromniji, ali autentično rimski književni put.

Dakle, Horacije, iako piše u žanru satire, sustavno koristi motive i ton komedije. Smijeh, karikatura i tipični likovi – robovi, starci, bludnice – uklopljeni su u autoironijski okvir *Satira*. Na taj način Horacije svoju poeziju pozicionira između filozofske dijatribe i scenske komedije: ozbiljna moralna pitanja iznosi u obliku komičnog razgovora, a autoironija mu omogućuje da, poput komičkih likova, relativizira vlastiti autoritet i uspostavi bliskost s publikom.

4.3. Grčka dijatriba i filozofski okvir

Poseban sloj intertekstualnosti u Horacijevim *Satirama* čini odnos prema grčkoj filozofskoj dijatribi, žanru u kojem učitelj i govornik nerijetko posežu za autoironijom kako bi ublažili ozbiljnost moralnog poučavanja. Ključni je element preuzimanje stoičke i cinističke tradicije, prepoznatljive po razgovornom i polemičkom tonu, uporabi pitanja i primjera iz svakodnevnog života te ironijskom izazivanju vlastite pozicije. Taj polufilozofski, polukomični oblik Horacije prilagođava rimskom kontekstu, oblikujući književni prostor u kojem autoironija ima presudnu ulogu.

Horacije pritom često uvodi sentencije koje podsjećaju na stoičko-epikurejske aforizme. Takve kratke, gnomične izreke imaju dvostruku funkciju: s jedne strane djeluju kao moralne upute i univerzalne istine, a s druge, zahvaljujući ironičnom okviru u kojem se pojavljuju, gube strogoću apodiktične tvrdnje i poprime oblik prijateljskog savjeta.

Evo nekoliko primjera poučnih maksima koje nose obilježja stoičko-epikurejske mudrosti:

- **Relativnost bogatstva i siromaštva (II, 1, 59–60):** *Dives, inops, Romae, seu fors ita iusserit, exsul, / quisquis erit vitae scribam color.* – "Bogat, siromah, u Rimu, il usudom nekim prognanik – / pisat ću, kakav mi god bio vijek." Ovdje se afirmira stoička ideja ravnodušnosti prema vanjskim okolnostima: bogatstvo, siromaštvo ili progonstvo jednako su dio života.

- **Opasnost korumpiranog prosuditelja (II, 2, 8–9):** *Male verum examinat omnis* / *corruptus iudex.* – "Odmjeruje istinu slabo / sudac premamljen mitom." Maksima koja pokazuje skepsu prema ljudskoj prosudbi: onaj tko je iskvaren ne može ispravno vrednovati istinu.
- **O ispravnom vrednovanju dobra i zla (I, 3, 113–119):** *Nec natura potest iusto secernere iniquum* (...) (I, 3, 113); *Adsit* / *regula, peccatis quae poenas inroget aequas* (I, 3, 117–118) – "Ne zna priroda sama razlučiti od pravog krivo (...) Pravilo neka je: pravu dosuditi za grijeh kaznu." Poruka je jasna: prirodni instinkt nije dovoljan vodič; potrebna je razumna i pravedna mjera.
- **O ispraznosti ljudskih želja i težnji (II, 6, 60–62):** *O rus, quando ego te adspiciam quandoque licebit* / *nunc veterum libris, nunc somno et inertibus horis* / *ducere sollicitae iucunda oblivia vitae?* – "Aoh, kad ću te, ladanje, vidjeti, kad li ću smjeti / ili uz starije pisce il sankom i u sate mirne / prijatnim zaboravom sav pečalni prekriti život?" Unutarnji mir i sloboda važniji su od bogatstva i političke moći.
- **O relativnosti ljudskog statusa i granicama moći (I, 3, 124–133):** *Qui sapiens est,* / *et sutor bonus et solus formosus et est rex* (vv. 124–125) (...) *solus sic rex* (v. 133) – "Kad je mudrac tek bogat, kad vrstan je crevljar / kad je ljepotan on sam, kad smatran je pače i kraljem (...), sam on zove se kralj." Ironijska relativizacija statusa pokazuje da se vanjski naslovi i moć ne mogu poistovjetiti s unutarnjom mudrošću.

Ovi primjeri potvrđuju da Horacije u *Satirama* razvija gnomičku dimenziju, nudeći sažete, filozofski obojene maksime koje funkcioniraju kao pouke čitatelju, ali ih istodobno ublažava ironijom i autoironijom. Takve sentencije oblikuju moralno-filozofski okvir *Satira*, u kojem su pouke o umjerenosti, skromnosti i ljudskoj slabosti trajno prisutne, premda često uravnotežene humorom. Na taj se način učitelj i promatrač stapaju u jedinstvenu pjesničku figuru, koja poučava, ali i sama priznaje vlastite granice.

5. KONTEKSTUALNA FUNKCIJA AUTOIRONIJE

5.1. Autoironija i patronski sustav

Horacijeva autoironija ne može se razumjeti izvan društvenog i književnog konteksta patronskog sustava kasne Republike i ranog Augustova doba. Kao pjesnik blisko vezan uz Mecenata i, posredno, Augusta, Horacije se našao u osjetljivoj situaciji: s jedne strane, od njega se očekivalo da pjesništvom podupire moralne i kulturne vrijednosti nove vlasti; s druge, nastojao je sačuvati vlastitu književnu autonomiju. U *Satirama* se upravo autoironija pokazuje kao ključna strategija kojom balansira između tih dviju pozicija.

U *Sat.* I, 6 pjesnik otvoreno priznaje svoje **skromno podrijetlo** i društvenu inferiornost (I, 6, 45–48). Svjesno se prikazuje kao sin oslobođenika koji se – zahvaljujući Mecenatovoj dobroti – uzdigao do književnog i društvenog kruga rimske elite. Autoironija pritom funkcionira kao zaštitni mehanizam: ironiziranjem vlastitog porijekla pjesnik razoružava moguće kritičare i jasno poručuje da ne pretendira na status viši od onoga koji mu je darovan.

Istodobno, Horacije koristi **autoironiju kako bi se distancirao** od banalne servilnosti, stalne prijetnje u odnosu klijent – patron. U *Sat.* II, 6 prikazuje sebe kao pjesnika zadovoljnog malim imanjem i skromnim životom na selu (II, 6, 1–3). Idilična slika malog posjeda, darovanog od Mecenata, nije tek iskaz zahvalnosti, nego i ironijsko naglašavanje pjesnikove skromnosti. Horacije se prikazuje kao čovjek bez želje za moći, bogatstvom ili političkim utjecajem, čime implicitno izbjegava obvezu da postane panegirist vlasti.

Autoironija mu omogućuje da zauzme ambivalentnu poziciju: lojalan je klijent, ali ne i dvorjanin; zahvalan pjesnik, ali i ironijski promatrač. Upravo smijehom na vlastiti račun distancira se od previše ozbiljne uloge pjesnika-hvalitelja. Ronald Syme naglašava da Horacijeva ironija, osobito samoironijsko isticanje položaja sina oslobođenika, omogućuje njegovo uključivanje u Mecenatov kulturni krug, ali i očuvanje nezavisnog, kritičkog glasa.[14] Freudenburg pak ističe da je Horacijeva **autoironija strategija** književnog preživljavanja u složenoj mreži patronskih odnosa (Freudenburg, 1993b, str. 92–97).

[14] Syme, 1960, str. 129.

5.2. Odnos prema Augustovoj kulturnoj politici

Horacijeve *Satire* nastaju u prijelomnom trenutku – u razdoblju prijelaza iz Republike u Augustovo jedinstveno vladanje, kada književnost postaje važan instrument kulturne legitimacije nove političke stvarnosti. Ipak, Horacije se u satiričnom diskursu ne pojavljuje kao glasnogovornik Augustove ideologije, nego kao ironičan i autoironičan promatrač, koji vlastitu skromnost i slabosti pretvara u književnu strategiju.

U drugoj knjizi *Satira*, u razgovoru s pravnikom Trebatijem, Horacije izričito odbija pisati o carevim podvizima:

Aut si tantus amor scribendi te rapit, aude / Caesaris invicti res dicere, multa laborum / praemia laturus.' 'Cupidum, pater optime, vires / deficiunt; neque enim quivis horrentia pilis / agmina nec fracta pereuntis cuspide Gallos / aut labentis equo describit volnera Parthi.' (II, 1, 10–15)	Ili ako tolik te žar na pisanje goni, ti pregni / djela nepobjednog slaviti Cezara: nagrade mnoge / za svoj ćeš ponijeti trud. – Ja to želim, predobri oče, / ali nedostaje snage: nit svak će opisati čete / kopljima spremne za napad, nit Gale što ginu, kad koplju slomi se rt, il ranjene Parte, kad sruše se s konja.

Dok bi epsko slavljenje Augusta bilo i književno i politički poželjno, Horacije se **ironično povlači**, tvrdeći da nema snage za takvu temu. Taj autoironični iskorak pokazuje pjesnika koji se svjesno smješta u "nižem" žanru satire, ali upravo kroz to održava autonomiju: ne odbacuje Augustovu vlast, nego književni ton trijumfalizma.

U *Sat.* II, 6 pjesnik opisuje svoj mali posjed kod Tibura i ističe **skromnost kao životni ideal**: *Hoc erat in votis* (v. 1) – "To mi je bila želja." Na prvi pogled riječ je o epikurejskoj idili, ali u političkom kontekstu tekst funkcionira i kao komentar: pjesnik se prikazuje kao zadovoljan privatnim životom, daleko od javnih ambicija i trijumfa koje promiče Augustova ideologija. Skromnost tako postaje kulturna gesta – naizgled u skladu s moralno-obnoviteljskim programom režima, a zapravo obilježena ironijskom distancom. Horacije pritom ironizira vlastitu nesposobnost da se potpuno oslobodi patronatskog sustava: skromnost nije samo vrlina, nego i književna poza.[15] Premda priziva idiličnu sliku filozofske jednostavnosti, pjesnik

[15] White, 1993, str. 125–137.

kroz humor i ironiju relativizira vlastitu ulogu: nije stoički mudrac, nego čovjek koji svoje "sanjarije" pretvara u literarni topos.

Na taj način Horacije postiže ravnotežu: priznaje da Mecenatu i Augustu duguje svoj položaj, ali izbjegava otvorenu apologiju. Autoironija mu omogućuje da pokaže lojalnost bez potpunog gubitka književne slobode. Pjesnici Augustova kruga doista sudjeluju u kulturnom programu principata, no svaki od njih razvija vlastiti oblik distance. Horacijeva satira, gestom samoponižavanja i odbacivanja uzvišenih tema, funkcionira upravo u tom međuprostoru između sudjelovanja i odmaka.

6. ZAKLJUČAK

Analiza Horacijevih *Satira* pokazuje da je autoironija mnogo više od stilske dosjetke ili retoričkog ukrasa. Ona se pojavljuje kao sustavno oblikovan mehanizam pjesničkog samopredstavljanja, koji Horaciju omogućuje da istodobno zauzme i relativizira vlastitu poziciju u književnom i društvenom polju. U odnosu na tradiciju Lucilija i rimskih komediografa, Horacije bira put suptilne samosvijesti i ironijskog samoponižavanja, oblikujući lik pjesnika koji nije nedodirljivi autoritet, nego "običan čovjek", spreman na šalu i na vlastiti račun.

Takva pjesnička figura funkcionira na više razina. Kao moralni kritičar, Horacije prenosi filozofske pouke o mjeri, umjerenosti i samokontroli; kao skroman promatrač, priznaje vlastite slabosti i proturječja, čime ostvaruje bliskost s publikom. U intertekstualnom okviru njegova se autoironija povezuje s Lucilijevom satiričkom žestinom, komičkim obrascima Plauta i Terencija te filozofskom dijatribom, no sve te elemente Horacije preoblikuje u originalnu književnu sintezu. U kontekstu patronskog sustava i Augustove kulturne politike, autoironija se pokazuje kao instrument prilagodbe, ali i kao način očuvanja književne autonomije: pjesnik izražava zahvalnost i lojalnost, a istodobno se distancira kroz ironijski smijeh.

Horacijeva proturječnost – napetost između moralnog učitelja i skromnog promatrača – temelj je njegove autentičnosti i trajne privlačnosti.

Upravo ta dvoznačnost, u kojoj se spajaju ironija, humor i filozofska mjera, čini ga pjesnikom bliskim svakom vremenu. Sve figure u njegovim *Satirama* promišljene su i služe stvaranju vjerodostojne pjesničke slike: on se samoironijom umanjuje, ali time potvrđuje svoj autoritet. Stalna mijena tonova, između strogosti i blagosti, ozbiljnosti i šale, pokazuje ga i kao "pjesnika atmosfere" – autora koji vješto hvata nijanse raspoloženja i životnu stvarnost, pretvarajući proturječje u središnji izraz svoje poezije.

Može se, dakle, zaključiti da je autoironija središnja odrednica Horacijeve poetike u *Satirama*. Ona oblikuje njegovu figuru pjesnika kao kompleksnu, višeslojnu i dvoznačnu: između učitelja i učenika, sudionika i promatrača, lojalnog klijenta i slobodnog autora. Upravo ta ambivalentna figura objašnjava trajnu privlačnost Horacijevih *Satira* i njihov snažan utjecaj na kasniju zapadnu satiričnu tradiciju.[16]

[16] Za sintezu usp. Williams, 1968, str. 297–320; Freudenburg, 2001, str. 55–72.

IZVORI

Fraenkel, E., 1957. *Horace.* Oxford: Clarendon Press.

Horatius Flaccus, Q., 1958. *Satire i epistule. Grčki i rimski klasici.* Zagreb: Matica hrvatska.

LITERATURA

Anderson, W. S., 1982. *Essays on Roman Satire.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Braund, S. M., 2007. *The Roman Satirists and Their Masks.* London: British Classical Press.

Freudenburg, K., 1993a. *The Walking Muse: Horace on the Theory of Satire.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Freudenburg, K., 1993b. *The Walking Muse: Horace on the Theory of Satire.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Freudenburg, K., 2001. *Satires of Rome: Threatening Poses from Lucilius to Juvenal.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hooley, D. M., 1997. *The Knotted Thong: Structures of Mimesis in Persius.* Michigan: University of Michigan Press – Ann Arbor.

Hrvatska enciklopedija, n.d. dijatriba. Dostupno na https://www.enciklopedija.hr/ [9. 6. 2025].

Kallergi, A., 2022. "The Art of Poetry: A portrait of Lucilius in Horatian satire (Satires 1.4, 1.10 and 2.1)". *Rosetta*, 27, pp. 24–43.

Nisbet, R. G. M., Hubbard, M., 1970. *A commentary on Horace. Odes, Book 1.* Oxford: Clarendon Press.

Syme, R., 1960. *The Roman Revolution.* Oxford – New York: Oxford University Press.

White, P., 1993. *Promised Verse: Poets in the Society of Augustan Rome.* Cambridge – Massachusetts – London: Harvard University Press.

Williams, G., 1968. *Tradition and Originality in Roman Poetry.* Oxford: Clarendon Press.

SELF-IRONY AND THE FIGURE OF THE POET IN HORACE'S *SATIRES*

Abstract

This paper examines self-irony as a central rhetorical and poetic strategy in *Satires* by Quintus Horatius Flaccus, emphasizing its role in shaping the poet's literary persona within the context of late Roman republic. Unlike Lucilius' polemical and confrontational satire, Horace develops a more intimate and self-reflective discourse, using irony to expose his own weaknesses, social status, and poetic limitations. Through paradox, self-deprecation, and humour, Horace creates a sense of closeness with his audience while avoiding the stance of a moral absolutist. His poetic persona fluctuates between that of a philosophical teacher and a modest observer, allowing for social critique without pedantry. Engaging intertextually with Roman comedy, Greek diatribe, and Lucilian satire, Horace constructs a poetics of "modest satire" grounded in measure, humility, and authentic self-reflection. Self-irony also functions as a social strategy, enabling the poet to navigate between loyalty to Maecenas and Augustus and the preservation of his literary autonomy. Through ironic self-presentation, Horace redefines poetic authority – not as a dogmatic judge but as a human figure who teaches by acknowledging his own limitations. This complex and ambivalent poetic identity contributes significantly to the lasting influence of Horace's *Satires* within the Western satirical tradition.

Keywords: *self-irony, Horace, satire, poet's persona, Roman literature, philosophical diatribe, comedy*

II

DOI: 10.46352/23036990.2025.277
Primljen/Received: 17. 7. 2024.
UDK/UDC 355.01
Prihvaćen/Accepted: 17. 10. 2025. Pregledni znanstveni članak/Scientific review article

ADEM OLOVČIĆ
SHAHZAD DASTGIR NOUSHERWANI
SARA ARSLANAGIĆ

THEORIZING WAR: A PROLEGOMENON TO INTERPRETATIVE FRAMEWORKS

Abstract
The nature and impact of war have been pivotal in shaping human history, inciting significant debate across various social sciences, including international relations. War is a catalyst for massive human casualties, displacement, institutional changes, and ideological shifts. This paper explores the multifaceted dimensions of war, tracing its definitions, origins, conduct, and prevention methods through different theoretical lenses such as realism and liberalism provide foundational insights into the causes and dynamics of warfare, focusing on power structures and liberal institutions, respectively. In contrast, constructivism and complexity theories offer novel perspectives, emphasizing the social construction of war and the interconnectedness of systems. The study underscores the evolving nature of warfare, from clearly defined historical conflicts to contemporary 'new wars' characterized by blurred lines between actors, aims, and outcomes. It also highlights the political and administrative nuances in defining and categorizing conflicts, as seen in the terminological variations used by international bodies and state actors. Through a comparative analysis, the paper examines the strengths and limitations of these theories in explaining modern warfare, advocating for interdisciplinary approaches and context-specific understanding. The conclusion suggests that while traditional theories provide a robust framework, emerging perspectives like constructivism and complexity theory are crucial for comprehensively understanding and potentially mitigating future conflicts.

Keywords: *war*, *conflict*, *political considerations*, *interdisciplinary approaches*

1. INTRODUCTION

War, the most tumultuous of events and most indomitable forces of nature has caused mass bloodshed of individuals, displacement of peoples, erosion of old institutions and identities, and the spread of new ideas and ideals throughout human history. Consequently, it is no surprise it has been among the most bitterly debated and fiercely contested topics in various fields of social sciences, no less international relations.

Understanding different theoretical perspectives on war is important for several reasons including that war is a complex phenomenon influenced by various factors, including political, economic, cultural, and technological. Different theories provide diverse lenses through which to analyze these factors. Theoretical frameworks can help predict the likelihood and nature of future conflicts, aiding in preventive diplomacy and conflict resolution. Understanding the theoretical underpinnings of war assists policymakers in crafting more effective strategies for defense, deterrence, and peacebuilding. Different theories often reflect the historical and cultural context in which they were developed, providing insights into how perceptions of war and strategy have evolved over time Theories of war also engage with the ethical dimensions of conflict, including the justifications for war and the conduct of warfare, influencing international norms and ethical standards.

Be it realism and its almost Pavlovian penchant to explain war away as a necessary and recurring product of anarchic international relations, to liberalism or peace studies, whose avowed aim has remained the end of all warfare itself, the stubborn insistence of war on occurring again and again in human society has often been seen by many as a phenomenon as natural as storms, floods and droughts. While some may remain inclined to argue against its inevitability, we have, unfortunately, not yet reached the epoch where this desire can be manifested in real life, and if recent history is anything to go by, we might not reach that stage anytime soon. Therefore, the understanding of why and how wars originate, are conducted, how they can end, and how they can be prevented look set to dominate contemporary debates in international relations for many years to come.

On the other hand, holding a long view of history, one can also glean that much has changed about warfare itself: when we read about wars of yore, who fought them and where was clearly discernible, they had a clear start and end, and there was no confusion between the victors and vanquished. However, while hindsight albeit makes many things appear clearer, recent wars such as the US-led 'War on Terror' surely did not have the same clarity about its aims, actors, loci of operations, and outcomes, with the trend appearing set to continue.

It is for such reasons that the traditional understanding and definitions of wars has evolved over time: as Paul D. Williams notes, the Clausewitzean understanding of warfare has undergone a sea-change; whereas Clausewitz famously defined war as "an act of violence intended to compel our opponent to fulfil our will" (Williams, 2008, p. 152), that 18th century worldview has been redefined by scholars such as Hedley Bull who define war as "organized violence carried on by political units against each other" (Williams, 2008, p. 157). This has also led to scholars like Mary Kaldor to state that 'new wars' are distinct from 'old wars' where distinctions between actors, organized crime, and large-scale human rights violations have become blurred (Williams, 2008, p. 165).

Further, increased debates about what exactly constitutes war, and whether all organized violence could be categorized as war also merit attention: different taxonomies have been introduced based on (i) actors involved, such as inter-state armed conflicts, intra-state armed conflicts, internationalized intra-state armed conflict, extra-state armed conflict and non-state armed conflict, or (ii) scale of deaths (minor armed conflicts, intermediate armed conflicts, and war) as done by the Uppsala Conflict Date Program (Williams, 2008, p. 158). On the other hand, in the realms of international humanitarian law, the terminology of war is not used, with terms such as international armed conflicts, and non-international armed conflicts, and internal disturbances and tensions, being utilized to describe different events/scenarios based on the actors involved and the intensity (Médecins Sans Frontières, n.d.).

Another layer of complexity is added when one considers the fact that the usage of the word 'war' and 'conflict' is itself often based on political and administrative considerations. As the purveyors of much violence around the world, US officials have increasingly danced with words, from calling their actions in the Middle East a 'war' against ISIS, to calling Iraq and Syria "an area of active hostilities" or a "hot battlefield", and President Obama's interpretation that launching of military operations in Libya in 2011 did not constitute 'hostilities' that put US military at risk, and therefore the Vietnam-era War Powers Resolution (that requires notifying Congress whenever he sent US forces into 'hostilities' and must withdraw them after 60 days unless lawmakers agree) deadline did not apply in that case (DeYoung, 2014).

Similarly, whether the current Russia-Ukraine hostilities constitute a 'war' between states or 'conflict' against non-state actors often depends upon how countries situate themselves based on their relations with the two countries: denouncers of Russia may choose the former to signify its use of force against a sovereign country in contravention of Article 2 (4) of the UN Charter, whereas sympathizers may choose the latter focusing on Russia's actions against non-state actors in protection of its own security.

While the above barely scratches the surface of contemporary debates, we would be amiss if we do not consider emerging thoughts from outside the Western world about war, most notably the book "Unrestricted Warfare" by two Chinese Air-Force Colonels, Qiao Liang and Wang Xiangsui, that garnered considerable interest in military circles in the 'West' (Lawrence, 2020) which flips the entire contemporary debate about warfare on its head by changing the Clausewitzean definition of war to, what they term, the 'new principles of war', namely "using all means, including armed force or non-armed force, military and non-military, and lethal and non-lethal means to compel the enemy to accept ones interests" (Qiao Liang & Wang Xiangsui, 1999, p. 7). To name a few, they outline both small-scale 'kinder' weapons such as electro-magnetic energy weapons and computer viruses (Qiao Liang & Wang Xiangsui, 1999, p. 29) to large-scale Financial War

(Qiao Liang & Wang Xiangsui, 1999, pp. 51–53) and Information Warfare (Qiao Liang & Wang Xiangsui, 1999, p. 15); what today may be covered under the broader rubric of a type of warfare that can be termed hybrid, undeclared, and indeed, unrestricted, war.

If we accept the contention of Liang and Xiangsui that "the War God's Face has become indistinct" (Qiao Liang & Wang Xiangsui, 1999, p. 36), then our horizon of war and conflicts immensely broadens in scope and threatens to lose all meaning in the mists of subjectivity. Nevertheless, the above discourse goes to show that the concept of war is becoming ever-more transient, subjective and political, which in itself brings about challenges of definition, conceptualization and explanation for all paradigms of thought in international relations and security studies.

To borrow a phrase from constructivism, war itself in today's world may very well be what we make of it. Therefore, it is all the more important to see war through various perspectives in international relations to begin to understand why they occur, who they involve, what the outcomes are, how they can be prevented, and perhaps, one day, end for all times to come. The answers to these questions very much depend on the conceptual lens one uses. Building upon the evolving definitions and perceptions of war outlined above, this study turns to the theoretical frameworks that attempt to explain and interpret it.

This paper seeks to answer the central research question: How do major theoretical paradigms in international relations – namely realism, liberalism, constructivism, and complexity theory – explain the causes, nature, and transformation of warfare in the contemporary era? To address this question, the study employs a comparative analytical framework, examining how each theory conceptualizes war, identifies its driving forces, and proposes pathways to its prevention or mitigation. By systematically comparing these perspectives, the paper aims to highlight both their explanatory strengths and their limitations in accounting for modern forms of conflict, including hybrid and 'new wars'.

2. REALISM

Being among the oldest and most pervasive schools of thought in international relations, Realism has become something of an orthodoxy against which all other paradigms are measured against. Realism is a theoretical paradigm that suggests the anarchical nature of the international system inherently precipitates perpetual competition and conflict among sovereign states, with warfare emerging as a natural outcome. This notion is fundamentally anchored in a distinctive comprehension of power dynamics, national interests, and the security dilemma, collectively informing Realist interpretations concerning the origins of wars (Williams, 2008). Realism emerged in response to the liberal optimism of the inter-war years that posited a world without wars through liberal internationalism and institutions. The outbreak of World War 2, however, lent greater relevance to a line of scholars, such as Hans Morgenthau, who argued that since the quest for power was rooted in the flawed nature of humanity, states would continue to be engaged in a struggle for power, and the absence of any overarching authority on the international level, will continue to result in the wars that so afflicted humanity (Elman, 2008, p. 17).

However, as Patrick James notes, this 'normative' *realpolitik* was more of a worldview than a cogent scientific theory (James, 1995, p. 181). This changed with the emergence of 'structural realism' and writers such as Kenneth Waltz who did not place the same emphasis on 'human nature' as an explanation for the competition for power leading to war. Instead, Waltz argued that since the operation of a system transcended the individual characteristics of its constituent units, the characteristics of the international system's propensity for war cannot be based on individual foreign policy alone; in other words, since different types of foreign policies resulted in the same results (recurrent war), we must seek explanations on the level of the international system instead of the individual behavior of states (James, 1995, p. 182).

Therefore, structural realists such as Waltz were 'agnostic' about rationality and selfishness as micro foundations of state behavior (Elman, 2008, p. 18). Instead, drawing on an analogy with an oligopolistic market where

convergence regarding prices could not be fully understood based on individual firm behavior but instead was caused by the 'structure' of the marketplace, similarly, the structure of the international system (characterized by anarchy) conditioned the behavior of states and was required to explain 'generalized or aggregate patterns of state behavior' (James, 1995, pp. 182–183). Therefore, war was explained as a recurring event even though it was in many cases 'unintended'; it was the interconnectedness of the international system whereby changes in one unit caused changes in the balance of the entire system, leading to adjustments and reactions by other states, thus, causing war.

Within these broad parameters, then, numerous debates within realism have raged on for years with varied results: in turn, scholars have worked on both the theoretical and empirical aspects of various elements, such as number of poles, with some, such as Waltz, Morgenthau, Thompson and Gaddis, arguing that bipolarity is more stable than multipolarity and therefore lead to lesser chances of war, while others, Deutsch, Singer, Niou, Ordeshook and Rose, argue the opposite claiming multiple poles would reduce chances of warfare due to a balance of power, with some studies even arguing for stability of tri-polar systems and others of over 5 poles (James, 1995, pp. 184–185).

Another line of argumentation has been made towards the 'concentration' of power/capabilities instead of number of poles alone: with the two standard approaches of the "balance theory" contending that a highly concentrated system will be more prone to aggressive behavior, and thus cause more wars/conflicts due to greater relative gains, while the "preponderance theory" advocates posit that a higher concentration of capabilities among a small number of states will ensure better management of the 'status quo', and thus, lesser wars/conflicts (James, 1995, p. 191). Further, another line of scholars explains wars in a structural realism paradigm as occurring due to shifts in relative power whereby a preponderant power faced with a rising challenger creates the likelihood of war, with conventional wisdom dictating that the declining state would be better off launching a preventive

war against the challenger while it still had an advantage in the relative balance of power (Mearsheimer, 2001, pp. 81–82).

Similarly, other structural realists have worked on the effect of alliances on the structure of the international system: however, here again, studies such as those by Singer and Small in 1968 posit that more alliance commitments lead to more warfare, whereas those by Burgess and Moore in 1972 contend that since alliances reduce ambiguity and promote extended deterrence, they are, thus, potential means of stabilizing the international system meaning, thereby, that they prospects of war (James, 1995, p. 194).

Further, another line of argumentation has been taken up by scholars within structural realism focusing on changes in relative power of states in the international system. In that regard, 'defensive' structural realists argue that gaining additional increments of power is inadvisable as that would cause a counter-movement of other states to increase power to balance it. In that regard, if any one state becomes too powerful, balancing would occur whereby other great powers will build up their militaries and form alliances leaving the aspiring hegemon less secure (Mearsheimer, 2001, p. 75).

Scholars like John Herz conceptualized the 'security dilemma' whereby defensive actions and capability augmentation would be interpreted as aggressive, leading to a 'spiraling of mutual aggression that all would have preferred to avoid' (Elman, 2008, p. 21). Further, they contend that defensive positions are easier to hold and that offence was more expensive and perilous to undertake and hold, and that if all states understood this fact, there would be fewer great power wars and no major central wars involving all great powers (Mearsheimer, 2001, p. 76).

On the other hand, offensive structural realists do not agree with the efficacy of balancing coalitions (as they are difficult to build and maintain while providing clever aggressor to take advantage) nor with the contention that defense was favorable in the defense-offence balance (as historical record shows initiators of wars winning more of them) (Mearsheimer, 2001, p. 76). Nevertheless, both defensive and offensive realists agree that nuclear weapons have little utility for offensive purposes, except in a conflict where only

one side has them, and that, therefore, nuclear weapons decrease the probability of conventional war between two nuclear-armed states (Mearsheimer, 2001, p. 76).

With realism primarily focusing its gaze on power calculus in an environment where states are rational, unitary and the sole actors, this paradigm has remained in a symbiotic relationship with real-life warfare itself. In periods of relative peace, alternate modes of thought gain ascendency, whereas realists always make a comeback whenever actual wars take place reminding everyone that they had always said that it was an inevitable product of the international system.

3. LIBERALISM

In contrast to Realism, the micro-foundations of liberalism lie in individual human dignity and liberty. As one of the earliest exponents of the liberal tradition, German philosopher Immanuel Kant argued for morality and moral actions stemming from the *deontological* principles of an inner sense of duty, the 'categorical imperative' that is unconditional and absolute for all agents, regardless of any other seemingly natural desires or preferred outcomes (The Editors of Encyclopedia Britannica, 2017). Taken at the collective level of states, the only justifiable form of government was a republican government based on the rule of law, with the laws themselves being good only if they were 'universalizable' and, therefore, in consonance with categorical imperatives (Navari, 2008, p. 30) thus harmonizing the individual with the state, the inner 'voice' with the outer 'laws'.

Such liberal republican states, Kant argued, were peace producers, inclined as they were for internal consultations and deliberations, and in consonance with believing in an ordered international system governed by law given their own internal disposition (Navari, 2008, p. 31). This famously led to his 'Perpetual Peace' thesis whereby the spread of republican government throughout the world was to be the core objective of such states which would forever end warfare itself.

That warfare was looked down upon in normative terms, instead of being accepted as a necessary evil and a *fait accompli* much like realists did, was very much *en vogue* in the post-enlightenment tradition. The shock of World War I, described by writers such as H.G. Wells as the war to end all wars (Crowcroft, 2021) was coupled up with liberal agendas of politicians such as Woodrow Wilson, whose 14-point prescription to "make the world safe" combined openness in politics, freedom and liberalism in economics, and the formation of an institution i.e. 'League of Nations' to ensure the same (National WWI Museum and Memorial, 2019) which was very much in line with liberal political thought.

Other variations on the same theme by writers such as Moravcsik posit that international trade and commerce were beneficent activities that in themselves promoted peace and dampened the prospects of war as trade was "generally a less costly means of accumulating wealth than war" (Navari, 2008, p. 32). This line of argumentation again has older antecedents with writers such as Adam Smith and David Ricardo who contended a negative relationship existed between creation of wealth through trade and hostile conflict (Navari, 2008, pp. 32–33). Similarly, Neoliberal institutionalists such as Keohane and Axelrod, on the other hand, focus their gaze more on the role of international liberal institutions in mitigating armed conflict and wars (Navari, 2008, p. 39).

However, on the paradigmatic pendulum swings between realists and liberals after every major period of warfare and conflict, Princeton Professor Paul Starr notes the traditional criticism of liberalism that it is either unprepared to fight wars, or unravels in wartime, citing the commonly held notion that "either way, if war looms, liberalism loses" (Starr, 2007, p. 21). However, he argues that if that were the case, why had liberal democracies dominated and proliferated in the 20th century, and why did liberal societies not transform into "garrison societies" in the mid-twentieth century age of total war (Starr, 2007, p. 21).

He answers that it is so because liberal constitutions not only protect citizens from tyranny, but the division of power also limits capriciousness of

individual leaders, noting that "liberalism wagers that a state so constructed can be 'strong but constrained' – strong *because* constrained" while adding that even though wars may have tended to make societies less liberal but more democratic during war time, their illiberal effects had been reversed subsequently while democratizing and state-building effects remained, thereby deepening liberalism further in societies despite 20th century twin challenges of fascism and totalitarianism (Starr, 2007, pp. 21–22). He also quotes the historical case study of Reiter and Stam suggesting that democratic leaders tend to not launch wars unless they are certain of victory in the knowledge that if they lose, they would lose office, while once the war begins, democratic states fight better than non-democratic ones given their greater initiative and the enemies' greater willingness to surrender (Starr, 2007, pp. 22–23).

In a similar vein, proponents of the 'democratic peace' hypothesis, such as Michael Doyle, contend that liberal and democratic states exhibit tendencies of not waging wars against other liberal and democratic states (Navari, 2008, p. 36). Variations on the same theme echo arguments of the proponents of democratic capitalism like Schumpeter who noted that contemporary capitalism was associated with peace parties, that the capitalist industrial worker was "vigorously anti-imperialist" and that the capitalist world had devised means of preventing war such as the International Court of Justice in the Hague, noting that capitalist democracy "steadily tells... against the use of military force and for peaceful arrangements, even when the balance of pecuniary advantage is clearly on the side of war which, under modern circumstances, is not in general very likely" (Doyle, 1986, p. 1153).

4. CONSTRUCTIVISM

Since its emergence in the 1980s and beyond through works of writers such as Nicholas Onuf and Alexander Wendt, Constructivism draws on a number of sociological approaches to argue that (i) the world is constituted through intersubjective interactions, (ii) agents and structures are mutually

constituted and (iii) norms, ideas, and identities are central to the constitution and dynamics of world politics (McDonald, 2008, pp. 59–60). Central to the idea of war and conflict among states, therefore, is the idea of security which, like all other ideas, norms and identities, is socially constructed (McDonald, 2008, p. 61).

Therefore, in contrast with realists who may proffer explanations for war through changes in the balance of power or creation of a security dilemma, for Constructivists, war would only take place if the actors involve view themselves as being involved in such a situation. As McDonald notes, "a constructivist analysis would emphasize the importance of a range of social, cultural and historical factors that encourage particular forms of meaning to be given to different actors and their intentions" (McDonald, 2008, p. 61).

To use a real-life case, for example, Ihsan A. Butt proffers the 'performative war' thesis to explain why the USA attacked Iraq in 2003: post 9/11, the US "felt that it needed to regain status and establish a reputation as an aggressive global power. To do so, it had to fight and win a war. Afghanistan in 2001 was insufficient to generate such a fearsome reputation, but the defeat of a recalcitrant foe like Saddam would serve this performative purpose" (Butt, 2019, p. 251). Constructivist perspectives, therefore, stress that intersubjectively constructed phenomena such as identities, culture, values, reputation etc. are key in understanding why, among other things, compel some states to go to war in certain cases (and more importantly, not result in the same outcome in others).

As Vazquez notes, in the constructivist paradigm, "war itself is a human institution that has been socially constructed" (1997, p. 668). Noting the anthropological work of Margaret Mead, he states that war is a social convention that is as learned as any other activity like writing and cooking, and is a practice that tells "collectivities how to handle certain situations"; war is a practice that is learned within history and is changed by how it is practiced (Vazquez, 1997, pp. 668–669). He adds that in the global culture, the collective violence that is warfare is institutionalized by taking on the

structure of a contest (with a prize, clear winners and losers and recognition by participants that they are involved in said contest with certain rules for determining who wins or loses) (Vazquez, 1997, p. 669).

Striking an optimistic chord, however, Vazquez goes on to posit that if war was socially constructed, then so could peace be similarly constructed: "peace must be something that is built and made. How can it be made? Constructivism is usually not wont to tell us *how* people will make their own history – that is alien to its spirit – but as a philosophy it does suggest that peace will begin with an idea of peace" (Vazquez, 1997, pp. 672–673). In the same vein, McDonald notes that writers such as Adler and Barnett have conceptualized "security communities", namely groups of states for whom use of force to resolve disputes has become unthinkable over time (McDonald, 2008, p. 67). Therefore, such a Constructivist point of view would forcefully argue that any increase in military spending by either France or Germany will no longer be seen as a 'security dilemma' by each other in today's world purely because they no longer see each other as adversaries, whereas the same a century ago would clearly have had opposite results.

Since identities are intersubjectively constructed, they are consistently the subject of evolution. Based on his ethnographic work on New Guinea tribes, Anthropologist Gregory Bateson in the 1930s coined the term 'schismogenesis' to describe how opposite identities reinforced each other and defined themselves in opposition to the other in more divergent ways through repeated interactions, thus defining it as "a process of differentiation in the norms of individual behavior resulting from cumulative interaction between individuals" (Scholarly Community Encyclopedia, n.d.). Thus, for example, the very self-definition of the US was recurrently invoked in contradistinction to the Soviet Union that was framed and constructed in a diametrically opposing image during the Cold War over time, which is a central argument in David Campbell's 1992 book 'Writing Security' (Campbell, 1992).

Therefore, in the Constructivist paradigm, it is ideas, identities, perceptions and other such intersubjectively constructed phenomenon that take

states towards war under certain cases and not under others: every case is unique and has to be judged based on its own merits through the internal logics, identities and perceptions that its people and policymakers hold to be true and self-evident. Considered by many to be a sub-genre of Constructivism, the Copenhagen School and its concept of 'securitization' can be considered a corollary to the Constructivist approach, on which we will bring our focus next, primarily because of its proximity to the overall Constructivist paradigm itself.

5. SECURITIZATION THEORY

Drawing on the works of scholars such as Barry Buzan and Ole Waever, the Copenhagen School and proponents of Securitization Theory focus their gaze on the discursive construction of the ideas of security, threat, self, and others. As Buzan et al. note, "the invocation of security has been the key to legitimizing the use of force" thus providing a framework to understand how violence and war are legitimized (Wilhelmsen, 2016, p. 1). As McDonald notes:

> Securitization, first outlined in depth by Wæver in 1995, refers to the discursive construction of threat. More specifically, securitization may be defined as a process in which an actor declares a particular issue, dynamic or actor to be an 'existential threat' to a particular referent object. If accepted as such by a relevant audience, this enables the suspension of normal politics and the use of emergency measures in responding to that perceived crisis. (McDonald, 2008, p. 69)

Therefore, issues become securitized when securitizing actors, through rhetorical strategies, elevate a particular issue to the status of an 'existential threat' to a referent object (i.e. the audience) and further, when a significant portion of the said audience accepts said representation by the securitizing actors (Wilhelmsen, 2016, p. 3). The said action of the securitizing actors of producing the said discourse is referred to as the 'speech act', that draws on the language theory of J.L. Austin who in his seminal book *How to Do Things With Words* notes that certain acts of speech do not merely describe

a reality but create it: for example, saying 'I do' in a marriage ceremony, or 'I resign' at the workplace are utterances that not only describe a particular reality but, in essence, also effectuate it (Green, 2014).

Seen in this way, war and armed conflict take place when an 'Other' is constructed and accepted as an existential threat by the policy elite and population of a particular state, who then, through a discursive process are led to see armed conflict as the only viable solution. However, this has implications not only in the mere act of declaring war or undertaking armed conflict but also in the nature of it: as Wilhelmsen notes, "For securitization in war, this suggests that the type of representation that becomes dominant during the process of securitization has effects on how the war is waged. While it is impossible to rank different wars according to the degree of 'cruelty' along an objective standard, some wars are clearly more violent than others in terms of how massive and indiscriminate the violence is, and how long it can be carried out and still be acceptable" (Wilhelmson, 2016, p. 14). Similarly, this threat construction also has a recursive effect on the identity of the constituting unit: no social group wages an acceptable war and remains the same, but is likely to gain in cohesion (Wilhelmson, 2016, p. 14).

6. COMPLEXITY THEORY

It is, admittedly, difficult to outline key precepts of Complexity Theory vis-a-vis war, primarily because more than a coherent theory, especially in the domain of international relations, Complexity Theories consist of a set of heterogeneous concepts derived from the study of 'complex' systems in variegated fields such as quantum physics, thermodynamics, weather systems, evolutionary biology and the stock market, to name a few (Greta Fowler Snyder & Hui, 2023, pg 4). However, as a working definition, Bousquet terms the "'intricate intertwining or interconnectivity of elements within a system, and between a system and its environment" as a good starting point, with key qualities of said complex systems being non-linearity and emergent self-organization (Bousquet, 2011, p. 5).

Seen in this way, non-linearity (that can be described as the disproportionality between inputs and outputs of complex systems [Bousquet, 2011, p. 5] whereby relatively minor changes can result in major changes in the system's trajectory [Greta Fowler Snyder & Hui, p. 5]) and emergent self-organization (tentatively described as the process of autonomous interaction of individual entities resulting in a bottom-up emergence of systems composed of many parts that are coupled in a non-linear fashion [Bousquet, 2011, pp. 5–6]) can also be used to understand warfare, especially in today's world.

In this regard, the single greatest example that can be cited is the start of the War on Terror through the 9/11 attacks that were carried out not by a country or paramilitary but a loosely-knit organization composed of decentralized nodes operating from the bottom-up i.e. Al Qaeda. While noting that even the Al-Qaeda central leadership was not aware of the exact specifics of the 9/11 attacks, Antoine Bousquet in his paper titled "Complexity Theory and the War on Terror: understanding the self-organizing dynamics of a leaderless jihad" (2011) uses the precepts of Complex systems to describe the bottom-up self-organization of Al Qaeda, as well as its network of loose systems of distributed intelligence allowing attacks based on partial and localized information. As non-state actors become increasingly relevant to the study of warfare in recent decades, the precepts of Complexity Theory are likely to gain in significance to understand their dynamics.

Similarly, many scholars operating under the rubric of the study of Complexity have increasingly touched upon the role of the relationship between the human and the non-human, termed the "post-human complexity framework" by Fowler et al. (2023) whereby authors like Bousquet have used concepts related to complexity theory to forge a closer link between technology used in warfare and the socio-cultural milieu they emerged in (Bousquet, 2017, p. 2). For example, he cites the "stirrup thesis" of Lynn White who contended that the feudal order can be traced to the introduction of stirrups in horse-riding (Bousquet 2017, p. 8) as an example of the

'technological determinism' that does not take into account that "the stirrup was widely available and put to use in the practice of warfare in many different parts of the world yet only in Europe did it become associated with feudal forms of social organization" (Bousquet 2017, p. 9). Such approaches are likely to have greater relevance in the future as the future of warfare is set to be dominated by more advanced technology and weaponry, such as drones and other autonomous weapons systems.

By the same token, scholars like Cudworth, Hobden and Kavalski note that in the Anthropocene epoch, states alone cannot be considered the only object of analysis operating in an environment that is stable and unchanging: "environmental security can no longer be concerned with providing security for something "out there" but should instead focus on reorienting human activities because humans are now geological agents, and our common existence is dependent on our actions. This requires a new ontology and ethics of the "international" that, without removing humans from the top, entangles humans, nonhumans, and objects and their multiple interactions" (Pereira, 2017, p. 8).

The Pakistan-India stand-off and numerous on-again-off-again armed conflicts over the Siachen glacier, as well as tensions over riverine water bodies between the two countries, the recently simmering tensions between Afghanistan and Iran on the Kamal Khan Dam and the water of the Helmand River, the tensions between Afghanistan and Uzbekistan over the Qosh Tepa canal and water of the Amu Darya, tensions between Ethiopia, Sudan and Egypt over the Grand Ethiopian Renaissance Dam and the water of the Blue Nile, are just a few examples of how the next armed conflicts in the world need to be understood through the lens of the bio-sphere.

Similarly, on the question of how wars and conflicts can end or be prevented from recurring, authors such as Cedric De Coning have used ideas associated with complexity theory such as unpredictability, non-linearity and self-organization to argue against the traditional 'liberal' approaches to peace-building and conflict-resolution as coming from the outside-in, making "the mistake of interfering so much that they end up undermining

the ability of the local society to self-organize" (Coning, 2020). Instead, he argues for a context-specific role of international peacebuilders that needs to strike a balance between international ownership and support and "home-grown context-specific solutions", while noting that "the international community has, to date, failed to find this balance. In the process, many peacebuilders have contributed to the very weaknesses and fragilities in complex social systems that they intended to address" (Coning, 2020).

7. COMPARATIVE ANALYSIS

It is inarguable that Realism and Liberalism have constituted the two dominant discourses in the 20th century with their influence waxing and waning based on both real-world events and ideological affinities of their proponents. For realism, starting off from a normative foundation based on the inherent 'evil' of the human condition, its move towards avowed positivity by focusing more on the inherent 'structure' of the international system was very much in line with the 20th-century move of the social sciences' conscious attempt to ape the hard sciences. However, as numerous examples above have noted, many additional assumptions introduced to its fundamental axiom of anarchy in the international system to explain the preponderance of war, such as polarity, concentration of capabilities, changes in balance of power (through emergence of new powers) and number and tightness of alliances have all produced mixed results in various empirical studies by realists themselves.

Similarly, its widely held view, for example, of the Cold War-era being an example of bi-polar stability in the international system can only be taken with more than a grain of salt for scholars that are not from the proverbial 'First World': while Europe and the 'West' might not have experienced warfare and armed conflict in that period, to anyone living outside those frontiers, 3 India-Pakistan Wars, 3 Arab-Israel Wars, a long and bloody Iran-Iraq War and a destructive and destabilizing Soviet invasion of Afghanistan loom large on the intellectual and moral horizon.

While realists such as Mearsheimer are able to conveniently shape-shift their arguments to pepper their statements by phrases such as 'great power' war in many places, thus easily circumventing such critiques, the credibility of any contention in the scientific spirit needs to be both falsifiable as well as refutable, and realism would increasingly find its reductionism challenged in a world where non-state actors, supra-state tech giants, and the fuzzy and ever-changing frontiers of the world wide web increasingly impose themselves on the world agenda and are inter-twined with the start of wars, their conduct, as well as their end.

Similarly, Liberalism itself has served as a rallying cry for many in the 'West' as they embarked upon civilizing missions around the world in the quest for Perpetual Peace. While it does not hide its meta-theoretic and normative underpinnings, as scholarship becomes more diffuse and many more diverse voices from both inside and outside the Global North are added to the scholarly universe, its own evolution as the product of a specific time and place in the world holds within it the seeds for its self-assessment. However, to its great credit, it has produced lasting international institutions in its image, such as the UN, WTO, and ICRC, that continue to play an important role in not only changing but defining the rules of the game itself.

However, its currently largely euro-centric focus leads it to be increasingly disillusioning and disenchanting as a theory and praxis for an increasingly large part of the world as the international rules-based order is repeatedly violated by those who professed to create it in their image. Instead of incorporating kindred principles that already exist in various cultures around the world, its inability to explain new modes and principles of interaction between states outside the Global North, such as through the increasing role of China in mediating disputes, for example through the Saudi-Iran détente, threaten to increase its lack of relevance for many in the world if it does not undergo a significant self-assessment.

On the other hand, both Constructivism and Complexity Theory perspectives, that are increasingly emerging from the shadows of Realism and Liberalism are offering novel ways of conceptualizing both war as well as

peace. Their focus on recognizing the uniqueness of contexts, as well as holding an inter-disciplinary focus where both have, in turn, adopted lessons, precepts and techniques from fields as far off as Anthropology, Linguistics, Evolutionary Biology and Network Systems, are leading to novel ways of conceptualizing the ever-changing world, including warfare itself.

Nevertheless, unlike Realism and Liberalism, their recalcitrance in offering concrete predictions and prescriptions in many cases cast a shadow on their future, showing that much work needs to be undertaken before they gain wide credence in the field of international relations. Nevertheless, their meta-theoretical assumptions and avowed positivism hold much promise. However, these very factors, at the same time, ensure that they may not yet overtake the former two schools of thoughts as dominant paradigms within the field of international relations and security studies anytime soon.

8. CONCLUSION

In conclusion, given its devastating consequences and catalyzing effects on social change, the study of war has remained the focus of attention of various theories of international relations over the years. While the initial variants of the realism of Hans Morgenthau focused on the inherent evil and selfish nature of man, structural realism explained war as a natural and recurring phenomenon based on the principles of anarchy in the international system and self-help being the only recourse for states. Within that domain, while wars will continue to mark the international arena due to the inherent structure of the international system, it's preponderance can be reduced owing to a multitude of factors that lend stability to the international system. Consequently, various schools of thought have vociferously argued over warfare and stability in the international system as coming about through number of poles in the international system, concentration of capabilities, changes in the balance of power, and number of alliances, and the debate continues with mixed results.

Similarly, for Liberals, war is explained as a battle between the liberal republican states and their non-liberal counterparts that can only end once liberalism and democracy, with their 'inherent' virtues, take greater preponderance in the international system. Its prescription to reduce the probability of war, and perhaps ending it all together, therefore, is based on the spread of liberal values throughout the international system through greater and freer international trade and the establishment and smooth functioning of liberal international institutions.

On the other hand, while Constructivism is always reticent to make concrete predictions on a general level, it views war as a social construct that comes about when the norms, identities and ideas in a state or a set of states compel them to reach the conclusion that warfare with the 'other' is the only solution left. Based on the process of 'securitization' i.e. creation of a security issue based on a 'speech act', war is seen as a legitimate enterprise by the actors. However, since norms, identities and ideals are always constantly evolving and subject to change, warfare can potentially only be contained if there are significant constituencies in states that do not believe in war as a solution, or when states do not view the 'other' as a mortal enemy that can only be dealt with through warfare and armed conflict.

Similar to Constructivism, Complexity theories are also reticent to make concrete predictions and do not hold a definite view of what exactly causes war and how to end them. However, it does shed light on understanding the emerging patterns in warfare (such as how non-state actors combine), in conceptualizing the conduct of warfare itself as an endeavor marked by uncertainty, unpredictability and complexity. Similarly, it also provides novel ways of conceptualizing units of analysis as being both above and below the level of states (the bio-sphere and non-state actors, for example) in the conduct of warfare.

When viewed comparatively, these theoretical paradigms reveal both convergences and profound tensions in their treatment of warfare. Realism and liberalism, despite their differences, share a belief in structural determinants, whether anarchy or institutional design, as the principal

forces shaping conflict, while constructivism and complexity theory shift the analytical focus toward process, perception, and interaction. Realism's emphasis on material power and inevitability of conflict contrasts sharply with liberalism's teleological optimism about human progress and institutional restraint, yet both remain rooted in the Enlightenment notion of rational actors pursuing security. Constructivism disrupts this rationalist consensus by reframing war as a contingent outcome of social meanings and identity formations, and complexity theory extends this disruption by demonstrating that conflict emerges from dynamic, nonlinear systems rather than fixed causal chains. Taken together, these approaches suggest that no single paradigm can exhaustively explain modern warfare; rather, an integrative, comparative framework provides the most fertile ground for understanding the multiplicity and fluidity of contemporary conflict.

Ultimately, the evolution of the study of warfare has significantly changed in the last few decades and novel factors make the job of conceptualizing and explaining wars evermore difficult. However, it appears that the future trends towards understanding warfare would increasingly rely on inter-disciplinary approaches, context-specificity and greater meta-theoretical humility in making generalized claims. In such a scenario, we would do well to pay heed to the Nietzschean advice regarding intellectual 'light feet' as a divine attribute: "For one cannot subtract dancing in every form from a noble education to be able to dance with one's feet, with concepts, with words: need I still add that one must be able to dance with the pen too" (Holtof, n.d.).

BIBLIOGRAPHY

Bousquet, A., 2011. "Complexity theory and the War on Terror: understanding the self-organising dynamics of leaderless jihad". *Journal of International Relations and Development*, 15 (3), pp. 1–25.

Bousquet, A., 2017. "A Revolution in Military Affairs? Changing Technologies and Changing Practices of Warfare". In: McCarthy, D. R. ed. *Technology and World Politics: An Introduction*. London: Routledge, pp. 1–21.

Brands, H., 2024. *War in Ukraine*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Butt, A. I., 2019. "Why Did the United States Invade Iraq in 2003?". *Security Studies*, 28 (2), pp. 250–285.

Campbell, D., 1992. *Writing security: United States foreign policy and the politics of identity*. Minnesota: University Of Minnesota Press.

Coning, C. de., 2020. *Insights from Complexity Theory for Peace and Conflict Studies*. *Complexity 4 Peace Operations*. Dostupno na: https://cedricdeconing.net/2020/07/25/insights-from-complexity-theory-for-peace-and-conflict-studies/ [12. 6. 2024].

Crowcroft, O., 2021. "WWI was meant to be the war that ended all wars. It wasn't". *Euronews*. Dostupno na: https://www.euronews.com/my-europe/2021/11/11/armistice-day-wwi-was-meant-to-be-the-war-that-ended-all-wars-it-wasn-t [14. 7. 2024].

DeYoung, K., 2014. "Is it a 'war'? An 'armed conflict'? Why words matter in the U. S. fight vs. the Islamic State". *Washington Post*. Dostupno na: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/is-it-a-war-an-armed-conflict-why-words-matter-in-the-us-fight-vs-the-islamic-state/2014/10/06/f4528a6c-49a1-11e4-891d-713f052086a0_story.html [3. 7. 2025].

Dijkstra, H., Cavelty, M. D., Jenne, N., Reykers, Y., 2022. "War in Ukraine". *Contemporary Security Policy*, 43 (3), pp. 464–465.

Doyle, M. W., 1986. "Liberalism and World Politics". *American Political Science Review*, 80 (04), pp. 1151–1169.

Ellison, J. et al., 2023. "The war in Ukraine". *Cold War History*, 23 (1), pp. 121–206.

Elman, C., 2008. "Realism". In: Williams, P. D. ed. *Security Studies: An Introduction*. London: Routledge, pp. 15–28.

Green, M., 2014. *Speech Acts (Stanford Encyclopedia of Philosophy)*. Stanford.edu. Dostupno na: https://plato.stanford.edu/entries/speech-acts/ [27. 5. 2024].

Holtof., n.d., *Twilight of the Idols by Friedrich Nietzsche*. Nietzsche.holtof.com. Dostupno na: http://nietzsche.holtof.com/Nietzsche_twilight_of_the_idols/the_twilight_of_the_Idols.htm [12. 2. 2024].

James, P., 1995. "Structural Realism and the Causes of War". *Mershon International Studies Review*, 39 (2), pp. 181–208.

Lawrence, M. M., 2020. *Book Review: Unrestricted Warfare*. Australian Army Research Center. Dostupno na: https://researchcentre.army.gov.au/library/land-power-forum/book-review-unrestricted-warfare [21. 5. 2024].

Liang, Q., Xiangsui, W., 1999. *Unrestricted warfare*. Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House.

McDonald, M., 2008. "Constructivism". In: Williams, P. D. ed. *Security Studies: An Introduction*. London: Routledge, pp. 59–72.

Mearsheimer, J. J., 2001. "Structural Realism". In: *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company, pp. 71–88.

Médecins Sans Frontières, n.d., *Doctors without borders. The Practical Guide to Humanitarian Law*. Guide-Humanitarian-Law.org. Médecins Sans Frontières. Dostupno na: https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/war/ [12. 2. 2024].

National WWI Museum and Memorial, 2019. *The Fourteen Points*. National WWI Museum and Memorial. Dostupno na https://www.theworldwar.org/learn/peace/fourteen-points [14. 3. 2024].

Navari, C., 2008. "Liberalism". In: Williams, P. D. ed. *Security Studies: An Introduction*. London: Routledge, pp. 29–43.

Pereira, J. C., 2017. "The limitations of IR Theory regarding the Environment: Lessons from the Anthropocene". *Revista Brasileira de Política Internacional*, 60 (1), pp. 1–24.

Scholarly Community Encyclopedia, n.d., *Schismogenesis*. Encyclopedia.pub. Dostupno na: https://encyclopedia.pub/entry/37346 [11. 2. 2024].

Snyder, G. F., Hui, A., 2023. "Complexity and Quantum in International Relations". *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*, pp. 1–26.

Starr, P., 2007. "War and Liberalism: Why Power is Not the Enemy of Freedom". *The New Republic*, 12, pp. 21–24.

The Editors of Encyclopedia Britannica, 2017. "Categorical Imperative". In: *Encyclopædia Britannica*. Dostupno na: https://www.britannica.com/topic/categorical-imperative [14. 8. 2024].

Vasquez, J. A., 1997. "War Endings: What Science and Constructivism Can Tell Us". *Millennium: Journal of International Studies*, 26 (3), pp. 651–678.

Wilhelmsen, J., 2016. "How does war become a legitimate undertaking? Re-engaging the post-structuralist foundation of securitization theory". *Cooperation and Conflict*, 52 (2), pp. 166–183.

Williams, P. D., 2008. "War". In: Williams, P. D. ed. *Security Studies: An Introduction*. London: Routledge, pp. 152–170.

ADEM OLOVČIĆ
SHAHZAD DASTGIR NOUSHERWANI
SARA ARSLANAGIĆ

TEORETIZIRANJE RATA: PROLEGOMENA ZA INTERPRETATIVNE OKVIRE

Sažetak

Priroda i utjecaj rata bili su ključni u oblikovanju ljudske historije potičući značajne rasprave u raznim društvenim naukama, uključujući međunarodne odnose. Rat je katalizator za velike ljudske žrtve, raseljavanje, institucionalne promjene i ideološke pomake. Ovaj rad istražuje višestruke dimenzije rata prateći njegove definicije, porijeklo, način vođenja i metode prevencije kroz različite teorijske leće poput realizma i liberalizma, koje pružaju temeljne uvide u uzroke i dinamiku ratovanja, fokusirajući se na strukture moći i liberalne institucije. Nasuprot tome, konstruktivizam i teorije kompleksnosti nude nove perspektive naglašavajući društvenu konstrukciju rata i međusobnu povezanost sistema. Rad naglašava evoluirajuću prirodu ratovanja, od jasno definiranih historijskih sukoba do savremenih "novih ratova" karakteriziranih zamućenim granicama između aktera, ciljeva i ishoda. Također ističe političke i administrativne nijanse u definiranju i kategorizaciji sukoba, kao što se vidi u terminološkim varijacijama koje koriste međunarodna tijela i državni akteri. Kroz komparativnu analizu rad ispituje snage i slabosti ovih teorija u objašnjavanju modernog ratovanja, zagovarajući interdisciplinarne pristupe i kontekstualno specifično razumijevanje. Zaključak sugerira da, iako tradicionalne teorije pružaju robusne okvire, nove perspektive poput konstruktivizma i teorije kompleksnosti su ključne za sveobuhvatno razumijevanje i potencijalno ublažavanje budućih sukoba.

Ključne riječi: *rat*, *sukob*, *politička razmatranja*, *interdisciplinarni pristupi*

DOI: 10.46352/23036990.2025.303
UDK/UDC 159.91
Primljen/Received: 5. 12. 2024. 616.858
Prihvaćen/Accepted: 16. 7. 2025. Pregledni znanstveni članak/Scientific review article

MIHAELA DARADAN
SONJA STANČIĆ
STRAHINJA DIMITRIJEVIĆ

IZVRŠNO FUNKCIONISANJE OBOLJELIH OD PARKINSONOVE BOLESTI[1]

Sažetak

U ovom radu dat je sistematski pregled objavljene naučne literature u kojoj je razmatrana veza između patoloških promjena na nivou izvršnog funkcionisanja oboljelih od Parkinsonove bolesti. Izvršno funkcionisanje je često predmet istraživanja kod osoba oboljelih od Parkinsonove bolesti (PB), od najranijih do uznapredovalih faza bolesti. Veliki dio savremene empirijske literature ukazuje na prisustvo izvršnih deficita kod oboljelih od PB. Studija je trebala da odgovori na tri pitanja: kako se izvršno funkcionisanje mjeri kod oboljelih od PB, da li se izvršna disfunkcija konzistentno javlja kod svih oboljelih od PB i u kojoj fazi bolesti se manifestuje, te tip veze izvršne disfunkcije i simptomatologije Parkinsonove bolesti. Analizirano je ukupno 40 naučnih studija, od čega dvije meta-analitičke studije i 35 korelativnih i eksperimentalnih studija sa uzorkom oboljelih od PB i zdravom, kontrolnom grupom, te tri studije sa predijagnostifikovanim uzorcima ispitanika. Studijama su ispitivani globalno izvršno funkcionisanje, ali i pojedinačne izvršne funkcije kod oboljelih od PB, u odnosu na zdravu populaciju. Nalazi studije ukazuju na to da istraživači na različit način pristupaju operacionalizaciji konstrukta izvršnih funkcija i njihovom mjerenju, čime se otežava donošenje generalnih zaključaka o istraživanoj pojavi. Rezultati ovog preglednog rada sugerišu da se izvršna disfunkcija kod oboljelih od PB javlja od I do V faze bolesti, prema kriterijumima Hoehn-Yahr skale za procjenu PB. Izvršni

[1] Ovaj članak predstavlja u značajnoj mjeri prerađen magistarski rad autorke Mihaele Daradan pod naslovom "Izvršne funkcije oboljelih od Parkinsonove bolesti", koji je odbranjen 2024. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci. Zahvaljujemo prof. dr Siniši Lakiću na podršci i korisnim savjetima tokom istraživanja i pisanja rada.

deficiti kod oboljelih se pogoršavaju tokom razvoja primarne dijagnoze, odnosno sa pogoršanjem motoričke i nemotoričke simptomatologije Parkinsonove bolesti.

Ključne riječi: *izvršne funkcije*, *Parkinsonova bolest*, *izvršna disfunkcija*

1. UVOD

Ovaj rad predstavlja sistematski pregled literature koja se bavi izvršnim funkcionisanjem osoba oboljelih od Parkinsonove bolesti. *Izvršne funkcije* su ključne mentalne sposobnosti potrebne za postavljanje ciljeva, planiranje strategija za njihovo postizanje i uspješno sprovođenje tih planova (Purić, 2013). One se definišu kao "(...) opšti kontrolni mehanizmi koji upravljaju funkcionisanjem brojnih kognitivnih subprocesa, čime regulišu dinamiku ljudske kognicije" (Miyake i sar., 2000, str. 50) i predstavljaju suštinu svih socijalno korisnih, lično unapređujućih, konstruktivnih i kreativnih aktivnosti (Lezak, 1982). Kada postoje poteškoće u započinjanju aktivnosti, održavanju pažnje i fokusa, planiranju redoslijeda aktivnosti, kao i nedostatak osjetljivosti na promjene u okolini i prilagođavanja na njih, impulsivnost, nepažljivost, fleksibilnost i druge slične karakteristike, govorimo o *izvršnoj disfunkciji* (Purić, 2013).

Ključna razlika između kognitivnih i izvršnih funkcija ogleda se u tome što kognitivne funkcije odgovaraju na pitanja šta osoba zna i koliko može, dok se izvršne funkcije odnose na pitanja kako i da li osoba izvršava određene aktivnosti (Lezak, 1982). Izvršne funkcije, kao supramodalne (višečulne) funkcije, utiču na sve aspekte ponašanja, te ih Lezak (1982) definiše kroz četiri osnovna kapaciteta: *kapacitet formulisanja ciljeva*, *kapacitet za planiranje aktivnosti*, *kapacitet za sprovođenje planova i ciljeva* i *kapacitet za uspješno sprovođenje aktivnosti*. Miyake i saradnici (2000) identifikuju tri glavne izvršne funkcije, koje su međusobno povezane, ali se ne mogu svesti jedna na drugu: *premještanje pažnje sa jednog na drugi mentalni sadržaj*, *nadgledanje i ažuriranje reprezentacija u radnoj memoriji* i *inhibicija dominantnih odgovora*. Prema većini autora, svi izvršni procesi počivaju na istim kognitivnim potprocesima, među kojima su planiranje, vremenska

organizacija ponašanja, anticipacija ciljeva, započinjanje aktivnosti, nadgledanje aktivnosti, sposobnost inhibicije odgovora, evaluacija odgovora, kognitivna fleksibilnost i izbor efikasnih strategija za rješavanje problema (Nikolašević, 2016).

U XXI vijeku istraživanje izvršnog funkcionisanja postaje sve značajnije, obuhvatajući i zdrave ispitanike i neuropsihološke pacijente (Miyake i sar., 2000). Era istraživanja izvršnog funkcionisanja oboljelih od Parkinsonove bolesti započela je nizom studija koje su potvrdile prisustvo izvršne disfunkcije kod ovih pacijenata (Lees i Smith, 1983). *Parkinsonova bolest* – PB predstavlja hronično, progresivno i degenerativno oboljenje centralnog nervnog sistema koje se javlja kao posljedica propadanja neurona u određenim dijelovima mozga, praćeno smanjenjem nivoa neurotransmitera dopamina (Gazibara, 2013). Ovaj proces dovodi do pojave različitih motoričkih i nemotoričkih poteškoća u svakodnevnom funkcionisanju, a dugotrajni, progresivni tok bolesti rezultuje trajnom onesposobljenošću pacijenata.

Parkinsonova bolest se najčešće dijagnostifikuje nakon pedesete godine života, a procjenjuje se da svaka stota osoba starija od šezdeset godina ima ovu dijagnozu (Gazibara, 2013). Klinički, bolest se manifestuje prvenstveno motoričkim simptomima, uključujući akineziju/bradikineziju, rigidnost, tremor u stanju mirovanja te posturalnu nestabilnost. Smatra se da bolest nastaje usljed interakcije sredinskih i genetskih faktora, te da je njen uzročnik multifaktorski (Štrabić, 2018). U zavisnosti od porijekla, parkinsonizam može biti klasifikovan kao primarni ili idiopatski, sekundarni ili stečeni, nasljedni (hereditarni), "parkinsonizam plus" sindrom ili multipla sistemska degeneracija i psihogeni parkinsonizam (Gazibara, 2013).

Najpoznatija i najčešće korištena skala za procjenu PB je Jedinstvena ocjenska skala za procjenu Parkinsonove bolesti (engl. *The Unified Parkinson's Disease Rating Scale* – UPDRS) (Deljak, 2019). UPDRS se sastoji iz tri dijela, koji obuhvataju procjenu ključnih područja onesposobljenosti ispitanika, uključujući motoričke i nemotoričke simptome, te četvrtog

dijela koji procjenjuje motoričke komplikacije nastale kao posljedica liječenja farmakološkom terapijom. Iako je UPDRS skala detaljna, često se koristi u kombinaciji s Hoehn-Yahr skalom (engl. *The Hoehn and Yahr Clinical Staging* – HY, Deljak, 2019), prvom skalom namijenjenoj praćenju napretka PB, putem ocjenjivanja znakova motoričkog pogoršanja i stepena onesposobljenosti ispitanika. Skala dijeli Parkinsonovu bolest na pet stadijuma, s naknadno dodatim međustadijumima: 0 – nema znakova bolesti; 1 – jednostrana (unilateralna) bolest, 1.5 – jednostrana bolest sa zahvatanjem osovine tijela (vrat, kičma); 2 – obostrana bolest bez oštećenja ravnoteže, 2.5 – blaga obostrana bolest s pozitivnim rezultatom na testu povlačenja; 3 – blaga do umjerena obostrana bolest; potrebna je pomoć kako bi se spriječio pad pacijenta na testu povlačenja; fizički je nezavisan; 4 – teška onesposobljenost, ali pacijent još uvijek može hodati ili stajati bez pomoći drugih; 5 – pacijent je vezan za invalidska kolica ili krevet. Iako je glavna prednost Hoehn-Yahr skale jednostavnost upotrebe i brzo procjenjivanje stadijuma PB, ona predstavlja kategoričku podjelu na stadijume koja ne mora uvijek precizno odražavati stvarnu sliku onesposobljenosti i teškoća s kojima se oboljeli od PB suočavaju.

Manifestacije kardinalnih simptoma PB često su praćene opštim kognitivnim padom i poteškoćama u specifičnim kognitivnim funkcijama. Iako su mehanizmi koji leže u osnovi kognitivnih deficita kod oboljelih od PB još uvijek nepoznati, neki istraživači sugerišu da nakupljanje Levijevih tjelešaca u kori velikog mozga i limbičkom sistemu može doprinijeti kognitivnom padu (Vuković i Jerkić, 2021). Dok su se pojedini istraživači fokusirali na neuralne komponente veze između izvršne disfunkcije i Parkinsonove bolesti (De Vito i sar., 2012; Dirnberger i Jahanshahi, 2013), drugi su istraživali povezanost izvršne disfunkcije sa drugim čestim onesposobljavajućim i pratećim simptomima PB (Parker i sar., 2013; Pettit i sar., 2013), te da li je izvršna disfunkcija značajan predisponirajući marker ili prediktor Parkinsonove bolesti (Ponsen i sar., 2009; Chastan i sar., 2019).

Nalazi studija ukazuju na to da se kognitivni deficiti javljaju u različitim domenima: izvršnim funkcijama, vizuospacijalnim sposobnostima,

pamćenju, jeziku, pažnji, kao i bihevioralnim smetnjama (Kudlicka i sar., 2018; Emre, 2003). Procjenjuje se da se kod oko 40% oboljelih od PB javlja i demencija, a incidencija joj je šest puta veća kod pacijenata sa PB u odnosu na zdravu populaciju (Emre, 2003). Ipak, poremećaji na nivou izvršnih funkcija kod oboljelih od PB se javljaju i kada ne postoji razvijena klinička slika demencije (Kudlicka i sar., 2018). Do sada su kod oboljelih utvrđeni nezavisni deficiti u domenu kontrolisanja pažnje, premještanja/pomjeranja, planiranja, inhibitorne kontrole, formiranja koncepata, donošenja odluka, te smetnje na zadacima socijalne kognicije (Dirnberger i Jahanshahi, 2013; Emre, 2003).

Otkrivena je veza opšteg izvršnog funkcionisanja sa pojavom depresivnih simptoma, posturalnom nestabilnosti i mentalnom deterioracijom oboljelih (Schrag i sar., 2001), kao i veza između pojave značajnih nivoa apatije i izvršne disfunkcije oboljelih od PB (Zgaljardic i sar., 2007). Ipak, postoje i istraživanja u kojima je utvrđeno da veza između izvršne disfunkcije i povećanog rizika za razvoj PB ne postoji (Ponsen i sar., 2009).

Brojne studije sugerišu postojanje veze izvršnih deficita sa pogoršanjem motoričke i nemotoričke manifestacije parkinsonizma (Amboni i sar., 2018; Fama i Sullivan, 2002; Hausdorff i sar., 2006; Higginson i sar., 2003; Kamei i sar., 2008; Lange i sar., 2018; Mak i sar., 2014). Studija Koertsa i saradnika (2011) pokazala je da deficiti na izvršnom planu značajno koreliraju sa motoričkom simptomatologijom PB, poput psihomotorne reakcije, nesposobnošću multitaskinga i smanjenom sposobnošću semantičke verbalne fluentnosti. Vezu između poteškoća produkcije govora oboljelih od PB i oštećenja pojedinačnih izvršnih funkcija sugeriše i studija Colmana i saradnika (2009). S druge strane, Mak i saradnici (2014) iznose podatke studije u kojoj su pronašli povezanost između izvršnih deficita i učestalih i onesposobljavajućih motoričkih simptoma primarnog parkinsonizma. Ove studije ne odgovaraju na pitanje smjera veze izvršnih funkcija i PB, odnosno da li izvršni deficiti prate ili bivaju praćeni pogoršanjem motoričkih i nemotoričkih simptoma PB. Ipak, postoje studije (Campos-Sousa i sar., 2010) čiji nalazi sugerišu da ne postoji značajna veza između izvršne

disfunkcije i motoričke simptomatologije Parkinsonove bolesti, dok manifestacije izvršne disfunkcije oboljelih od PB postoje već u najranijim fazama bolesti.

Nalazi dosadašnjih studija sugerišu postojanje veze između izvršnih deficita i Parkinsonove bolesti, kao i njenih pratećih simptoma, ali i dalje nemamo odgovor na pitanje o kojem tipu otkrivene veze je riječ. Studije sugerišu i da izvršni deficiti nisu prediktor razvoja primarnog parkinsonizma, ali da se mogu posmatrati kao jedan od njenih markera (Ponsen i sar., 2009; Chastan i sar., 2019). Na osnovu nalaza dosadašnjih studija nije moguće utvrditi u kojoj fazi Parkinsonove bolesti se pojavljuju izvršni deficiti ili izvršna disfunkcija oboljelih. Stoga neki autori navode kako je od krucijalne važnosti odrediti pojedinačne segmente izvršnog funkcionisanja zdravih i oboljelih od Parkinsonove bolesti, kako u uslovima kliničkih ispitivanja, tako i na nivou svakodnevnog funkcionisanja, od najranijih do naprednih faza bolesti (Koerts i sar., 2011).

Ovaj rad nastoji da pruži odgovor na pitanje o prirodi veze između izvršnih funkcija i Parkinsonove bolesti. Da bi se postigao ovaj cilj, postavljena su tri specifična potcilja: (1) identifikacija instrumenata korištenih u studijama uključenim u ovu analizu, kao i izvršnih funkcija koje su njima mjerene; (2) razjašnjavanje veze između izvršne disfunkcije i PB, odnosno utvrđivanje da li se izvršni deficiti konzistentno javljaju kod svih oboljelih od PB i u kojoj fazi bolesti se manifestuju; (3) utvrđivanje povezanosti između motoričke i nemotoričke simptomatologije PB i izvršnih deficita.

2. METOD

2.1. Pretraga baza

U svrhu sakupljanja bibliografske građe pretraga online bibliografske baze Google Scholar vršena je prema ključnim riječima kao što su: *executive function*, *executive dysfunction*, *cognitive impairment*, *Parkinsonism*, *Parkinson's disease/symptoms* itd. U analizu su uključene studije koje nužno ne

sadrže sve navedene ključne riječi u naslovu i/ili sažetku, ali spadaju u domen prateće simptomatologije parkinsonizma, poput *urgencije uriniranja*, *smrzavanja u hodu* ili *hiposmije*. U pretraživanju bibliografske baze nije bilo ograničenja koja se tiču godina izdavanja publikacija. Baza je pretraživana i na osnovu referenci koje su bile dio prethodno pronađenih radova, te korištenjem raspoloživih udžbenika i druge didaktičke literature.

2.1.1. Kriterijumi uključivanja i isključivanja studija

Na osnovu problema istraživanja, određeni su kriterijumi uključivanja, odnosno isključivanja literature iz daljnje analize (Tabela 1).

Tabela 1. *Kriterijumi uključivanja i isključivanja studija*

Kriterijum	**Kriterijum uključivanja**	**Kriterijum isključivanja**
Uzorak	Klinička populacija Opšta populacija Oba pola uključena	Djeca i adolescenti Samo jedan pol uključen
Studije	Kvantitativne Korelativne Eksperimentalne	Kvalitativne
Tipovi publikacije	Članci Siva literatura Master i doktorske disertacije Diplomski radovi Udžbenici	Izvještaji Novinski i blog članci
Instrumenti	Mjere samoprocjene Neuropsihološki testovi	Heteroanamnestički izvještaji
Jezik	B/H/S, engleski	Drugi jezici

Na osnovu ovih kriterijuma odabrane su studije koje su uključene u daljnju analizu, a proces odabira, kao i broj studija, prikazan je na Dijagramu toka. Iz procesa daljnje analize je isključeno pet studija u kojima su ispitanici bili pacijenti sa registrovanim neuropsihološkim komorbiditetom (Alchajmerova demencija), te šest studija u kojima je bio uključen samo jedan

pol ispitanika. U daljni tok analize i izrade ovog preglednog rada uključeni su naučni, stručni i pregledni članci. Ovim radom obuhvaćeni su nalazi 40 naučnih studija, od čega dvije meta-analitičke studije i 38 korelativnih i eksperimentalnih studija. Pretragom sive literature uključeno je šest od ukupno 40 studija. Analizirane korelativne i eksperimentalne studije nisu bile dio uključenih meta-analitičkih studija. Uključenim meta-analizama obuhvaćen je ukupan uzorak od 194 studije (33+161) različitog istraživačkog dizajna. Iako u pretrazi bibliografske baze nije bilo ograničenja koja se tiču godina izdavanja publikacija, u ovaj pregledni rad su uključene pojedinačne studije ne starije od 1995. godine. Razlog tome je zastupljenost studija starijeg datuma u okviru dva meta-analitička istraživanja koja su uključena u ovaj pregledni rad (Kudlicka i sar., 2011; Lange i sar., 2018).

U skladu s prethodnim, dva su razloga zbog kojih ostale studije uključene u ovaj pregledni rad nisu bile analizirane u okviru navedenih meta-analitičkih studija: (1) meta-analitička studija Kudlicke i saradnika objavljena je 2011. godine, a najveći broj ovim radom analiziranih studija je objavljen kasnije; (2) meta-analitička studija Langea i saradnika (2018) uključivala je samo studije u kojima je za mjerenje izvršnih funkcija korišten instrument Wisconsin test sortiranja karata (WCST). U studijama koje su analizirane pri izradi ovog sistematskog pregleda literature korišteni su i WCST, ali i brojni drugi instrumenti za ispitivanje izvršnih funkcija. Stoga su u okviru ovog rada predstavljeni skupni podaci, rezultati i zaključci izvedeni unutar uključenih meta-analičkih istraživanja.

U svim analiziranim studijama je bila uključena i kontrolna, zdrava grupa ispitanika, dok su u tri analizirane studije uzorak ispitanika činili srodnici oboljelih od PB – predijagnostifikovani uzorak.

Dijagram toka – Proces selekcije studija

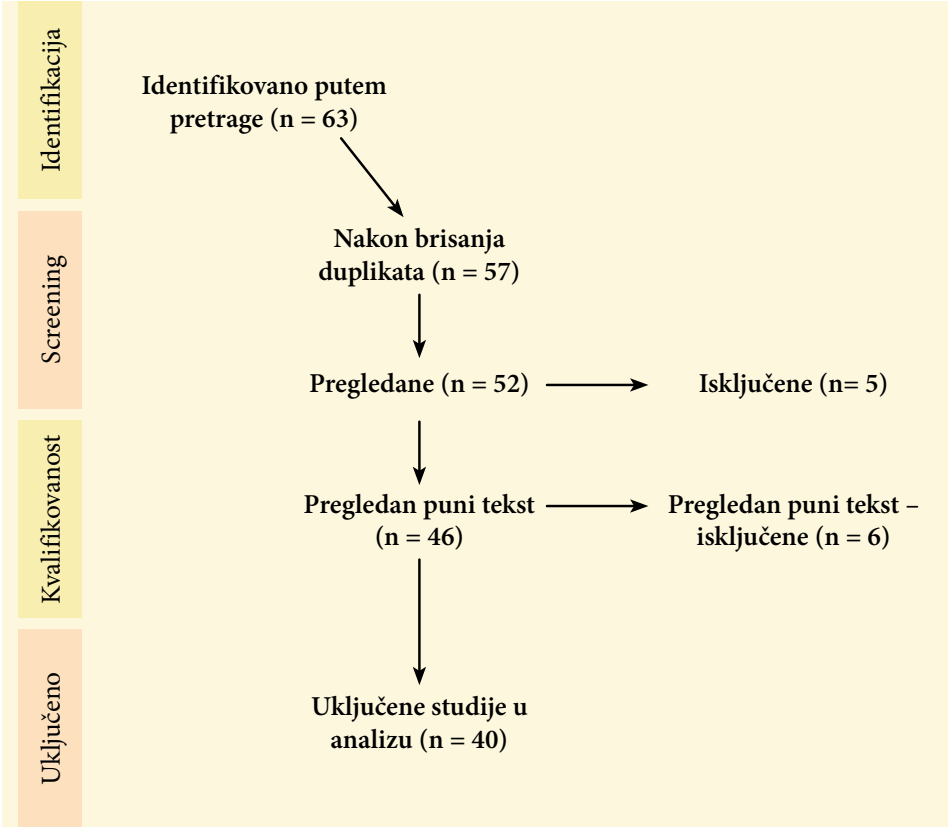

Iako ne postoje dosljedni podaci o prosječnoj dužini trajanja bolesti svih uzoraka iz uključenih studija, osnovni kriterijum uključivanja ispitanika u svim studijama je bila dijagnoza PB prema UPDRS ili UKPBB kriterijumima (ili srodstvo sa oboljelim od PB, kada su u pitanju predijagnostifikovani uzorci ispitanika). Uzorke analiziranih studija činili su ispitanici koji se nalaze od prvog do petog stadijuma PB prema kriterijumima Hoehn-Yahr, od čega se najveći dio ispitanika nalazi od prvog do 3.5 stadijuma (u 18 analiziranih studija). U svim studijama postojala je i kontrolna grupa, koju su činili zdravi ispitanici, a u tri studije bio je uključen i predijagnostifikovani uzorak ispitanika, koji su činili srodnici oboljelih od PB. Prosječna dužina dijagnoze PB je poznata za uzorke ispitanika iz ukupno 28 studija i iznosi tri ili više godina.

3. REZULTATI

U skladu sa postavljenim potciljevima, rezultati su prikazani u tri dijela. U prvom dijelu prikazani su instrumenti koji su najčešće korišteni u ispitivanju izvršnih funkcija oboljelih od PB; u drugom dijelu prikazani su podaci o učestalosti izvršnih deficita kod oboljelih od PB; u trećem dijelu podaci o vezi izvršne disfunkcije sa motoričkom i nemotoričkom simptomatologijom PB, te podaci o tipu otkrivene veze u pojedinačnim studijama, tj. da li je korelativna ili uzročno-posljedična.

3.1. Instrumenti za mjerenje izvršnih funkcija oboljelih od PB

U svrhe mjerenja izvršnih funkcija najčešće korišteni instrumenti bili su: Strupov test interferencije boja-riječ (14 studija), Wisconsin test sortiranja karata – WCST (11 studija), test trasiranja puta – TMT (11 studija), subtest Brojevi – WAIS (10 studija) i baterija za procjenu funkcija frontalnog korteksa – FAB (7 studija).

Meta-analizom Langea i saradnika (2018) sumirani su podaci 161 studije u kojima je primarni instrument za mjerenje izvršnih funkcija bio Wisconsin test sortiranja karata. Iako to nije bio jedini korišteni instrument u uključenim studijama, cilj autora je bio da pokušaju naći opšte zaključke o postignuću na WCST testu i izvršnim deficitima oboljelih od PB koji se detektuju upotrebom ovog testa.

Meta-analiza Kudlicke i saradnika (2011) obuhvatila je nalaze iz 33 studije u kojima su najčešće korišteni instrumenti za mjerenje izvršnih funkcija bili: Wisconsin test sortiranja karata (16 studija), Strupov test (8 studija), test trasiranja puta (5 studija) i Londonski toranj test (3 studije). Ovom studijom obuhvaćen je uzorak istraživanja sa korištenih preko 60 različitih instrumenata za mjerenje 30 različitih izvršnih potkomponenti.

Tabela 2. *Prikaz najčešće korištenih instrumenata za mjerenje izvršnih funkcija*

Korišteni instrument	**Mjerena IF**	**Studija**
Wisconsin test sortiranja karata WCST	IF premještanja	Campos-Souse i sar. (2010); Esteves i sar. (2018); Fama i Sullivan (2002); Fonoff i sar. (2014); Higginson i sar. (2003); Meyer i sar. (2015); Petkus i sar. (2020); Recio i sar. (2013); Campos-Sousa i sar. (2010); Spaendonck i sar. (1995); Woods i Troster (2003);
Strupov test interferencije riječ – boja	IF inhibicije, IF premještanja	Amboni i sar. (2008); Amboni i sar. (2018); Barnes i Bourbet (2015); Bott i sar. (2014); Campos-Souse i sar. (2010); Hausdorff i sar. (2006); Higginson i sar. (2003); Imamura i sar. (2007); Meyer i sar. (2015); Recio i sar. (2013); Richards i sar. (1993); Campos-Sousa i sar. (2010); Weintraub i sar. (2005); Wang i sar. (2016);
Test trasiranja puta	IF inhibicije, IF premještanja	Antoniades i sar. (2015); Bott i sar. (2014); Campos-Souse i sar. (2010); Chastan i sar. (2018); Esteves i sar. (2018); Meyer i sar. (2015); Recio i sar. (2013); Tkaczynska i sar. (2020); Weintraub i sar. (2005); Wang i sar. (2016);
Baterija testova FAB	IF inhibicije, IF premještanja	Amboni i sar. (2018); Cammisuli i Crowe (2018); Esteves i sar. (2018); Hurtado-Pomares i sar. (2018); Pelicioni i sar. (2020); Vitorio i sar. (2020);
Subtest Brojevi WAIS	IF ažuriranja	Chastan i sar. (2018); Esteves i sar. (2018); Fama i Sullivan (2002); Imamura i sar. (2007); Lanni i sar. (2014); Naismith i sar. (2010); Recio i sar. (2013); Campos-Sousa i sar. (2010); Tkaczynska i sar. (2020);

Može se primijetiti da su u različitim studijama korišteni isti instrumenti u različite svrhe, tj. za mjerenje različitih izvršnih funkcija i njihovih potkomponenti. Neki autori su koristili Strupov test interferencije riječ – boja za mjerenje izvršne funkcije inhibicije (Barnes i Bourbert, 2015; Recio i sar., 2014; Weintraub i sar., 2005), dok drugi u svrhu mjerenja izvršne

funkcije premještanja (Hausdorf i sar., 2006). U nekim studijama precizno su navedene ispitivane izvršne funkcije i instrumenti kojima se one mjere, dok se u drugim ističe kako se korištenim instrumentima mjere široko shvaćeni pojmovi poput izvršne funkcije ili kognitivne funkcije, bez eksplicitnog navođenja funkcije za čije mjerenje je instrument korišten (Amboni i sar., 2008; Esteves i sar., 2018; Vitorio i sar., 2020).

3.2. Učestalost izvršnih deficita kod oboljelih od Parkinsonove bolesti

U okviru analiziranih studija najčešće ispitivane izvršne funkcije su: funkcija premještanja, funkcija inhibicije i funkcija ažuriranja radne memorije. Pored ovih, istraživane su i teškoće oboljelih od PB u domenu planiranja, rješavanja problema, razumijevanja koncepta zadatka, pronalaženja pravila za njihovo rješavanje, prebacivanja sa zadatka na zadatak, inhibicije odgovora i održavanja pažnje; dok pojedini autori pronalaze poteškoće na globalnom izvršnom planu. U studijama obuhvaćenim ovim radom ispitivan je i patološki oblik izvršnog funkcionisanja oboljelih od PB – izvršna disfunkcija.

U Tabeli 3 navedeni su podaci o stadijumu bolesti uzoraka ispitanika u vremenu ispitivanja (Hoehn-Yahr), mjerenim oblicima izvršnih funkcija, simptomima PB ili skorovima na ocjenskim skalama za PB, otkrivenoj vezi među tim varijablama, kao i izmjerenom stepenu izvršnog oštećenja oboljelih od PB u odnosu na kontrolnu, zdravu grupu.

Nalazi analiziranih studija sugerišu da je izvršnu disfunkciju moguće detektovati kod svih ispitanika unutar analiziranih uzoraka, bez obzira na aktuelni stadijum PB. Nalazi dosadašnjih istraživanja pokazuju da se izvršna disfunkcija detektuje od prvog stadijuma PB i da, sa razvojem kliničke slike PB, postaje sve dublja i više onesposobljavajuća za oboljele. Izvršna disfunkcija, kada je detektovana u početnim stadijumima PB, značajno napreduje i dodatno onesposobljava oboljele tokom razvoja bolesti (Pelicioni i sar., 2014).

Istovremeno, istraživanja koja su uključivala predijagnotifikovane uzorke ispitanika – srodnike oboljelih od PB, pokazala su da se kod navedenih

uzoraka konzistentno detektuje izvršna disfunkcija u odnosu na zdravu, kontrolnu grupu ispitanika. Prvi analizirani predijagnostifikovani uzorak u okviru ovog preglednog rada pokazao je značajne deficite na nivou izvršne funkcije inhibicije (Barnes i Bourbert, 2015), dok su kod drugog uzorka zabilježeni značajni deficiti na opštem izvršnom nivou (Chastan i sar., 2019). Ispitanici iz treće predijagnostifikovane grupe pokazivali su jasne znakove blage, srednje do duboke izvršne disfunkcije (Ponsen i sar., 2009). Pomenutom studijom grupa predijagnostifikovanih ispitanika praćena je i ponovo testirana pet godina nakon početnog testiranja, te su se od ukupnog uzorka od 354, kod pet ispitanika razvili klinički simptomi PB. Nalazi ove studije sugerišu da se PB ne mora nužno razviti kod predijagnostifikovanih grupa, tj. srodnika oboljelih.

U ukupno 35 analiziranih studija je otkrivena statistički značajna veza između izvršne disfunkcije i skorova na skalama za dijagnostifikovanje PB (skor na UPDRS, UKPBB i/ili Hoehn-Yahr skali). To sugeriše da se patološke promjene na nivou izvršnih funkcija javljaju relativno konzistentno kod različitih uzoraka oboljelih od PB, bez obzira na dužinu trajanja bolesti, stadijum bolesti, opseg manifestovane motoričke i nemotoričke simptomatologije PB, pratećih smetnji ili upotrebu farmakološke terapije.

3.3. Veza izvršne disfunkcije i simptomatologije Parkinsonove bolesti

Kada je u pitanju veza izvršnog funkcionisanja sa motoričkom i nemotoričkom simptomatologijom PB, nalazi dosadašnjih studija su relativno konzistentni. Uzorke analiziranih studija činili su ispitanici koji se nalaze u stadijumima 1–5 prema kriterijumima Hoehn-Yahr, od čega se najveći dio ispitanika nalazi u stadijumima 1–3.5 (u 18 analiziranih studija). Ovaj podatak je vrlo važan prilikom donošenja preciznijih zaključaka o vezi izvršnih deficita i simptomatologije PB, s obzirom na to da se treći stadijum bolesti smatra prelaznim stadijumom između blagog i teškog oblika PB. U njemu dolazi do učestalih padova i pojave drugih motoričkih simptoma PB kod oboljelih, a naredni stadijum predstavlja teški oblik bolesti u kojem su

sve motoričke sposobnosti oboljelih značajno narušene i nisu sposobni za samostalno izvođenje svakodnevnih aktivnosti.

U Tabeli 3 navedeni su mjereni oblici izvršnih funkcija ili njihovih patoloških oblika, te PB i njeni simptomi i otkrivena veza između navedenih varijabli. Vrijedi naglasiti da su u tabelama u okviru ovog rada uneseni podaci na način na koji ih autori analiziranih studija tumače. Prema tome, u ukupno 16 analiziranih studija autori su ispitivali odnos izvršne disfunkcije sa skorovima na skalama za PB ili simptomima bolesti, dok su u ostalim studijama ispitivali deficite u pojedinačnim izvršnim funkcijama ili na opštem izvršnom planu. Uzorci ispitanika u studijama koje su uključene u analizu manifestovali su blagu, umjerenu do duboku izvršnu disfunkciju, kao i različit opseg motoričkih i nemotoričkih, te drugih pratećih simptoma PB, zavisno od starosti, stadijuma i dužine trajanja bolesti.

Meta-analizom Kudlicke i saradnika (2011) pokazano je da su izvršni deficiti na opštem planu, ali i nivou specifičnih izvršnih funkcija evidentni kod oboljelih od PB, u različitim stadijumima i fazama bolesti, ali nije jasna njihova veza sa kliničkim simptomima bolesti. S druge strane, nalazi meta-analize Langea i saradnika (2018) sugerišu da su izvršni deficiti oboljelih od PB srednje do duboko izraženi te da su moderirani upotrebom lijekova, dužinom trajanja bolesti, kao i manifestovanom motoričkom simptomatologijom.

Iako nalazi analiziranih studija ukazuju na postojanje veze između izvršnih deficita i Parkinsonove bolesti, još nemamo odgovor na pitanje o kojem tipu otkrivene veze je riječ. Studije uključene u ovaj pregledni rad sugerišu da postoji snažna veza između navedenih varijabli, ali na osnovu dosadašnjih nalaza ne možemo zaključivati o tome da li se radi o međusobnom uticaju ili o uzročno-posljedičnom odnosu izvršnih deficita i Parkinsonove bolesti.

Tabela 3. *Prikaz stadijuma bolesti ispitanika, mjerenih oblika IF, simptoma PB, otkrivene veze između varijabli i zabilježenih izvršnih deficita kod oboljelih*

Studija	Stadijum	Mjereni oblik IF	Mjereni simptom PB ili skor na ocjenskim skalama (PB)	Veza između PB i IF	Stepen oštećenja
Amboni i sar. (2008)	1–2.5	ID	Smrzavanje u hodu	Korelativna	ID
Amboni i sar. (2018)	1–3	ID	Promjene karakteristika hoda	Prediktivna	ID
Antoniades i sar. (2014)		ID	PB	Korelativna	Blaga ID
Barnes i Boubert (2015)	PDU	Inhibicija, ažuriranje	PB	Korelativna	Deficiti IF inhibicije
Bott i sar. (2014)		ID	PB	Korelativna	Značajni izvršni deficiti
Cammisuli i Crowe (2018)	2	ID	Prostorna dezorijentacija	Korelativna	Srednja do duboka ID
Campos-Sousa i sar. (2010)		ID	Tremor, rigidnost i bradikinezija	Nije otkrivena	ID
Chastan i sar. (2019)	PDU	Opšti izvršni domen	PB	Korelativna	Značajni izvršni deficiti
Esteves i sar. (2018)	1–2	ID	PB	Korelativna	ID
Fama i Sullivan (2002)	2–4	Premještanje	Rigidnost	Prediktivna	Značajni izvršni deficiti
Fonoff i sar. (2014)	2–3.5	Premještanje	PB i depresija, anksioznost i impulsivnost	Nije otkrivena	Deficiti IF premještanja
Hausdorff i sar. (2014)	2–3	Inhibicija	PB	Korelativna	Deficiti IF inhibicije
Higginson i sar. (2003)	2–3	Premještanje, inhibicija	PB	Korelativna	Deficiti IF premještanja i inhibicije
Hurtado-Pomares i sar. (2018)		ID	PB	Korelativna	ID

Imamura i sar. (2008)	–	ID	PB i vizuelne halucinacije	Korelativna	Duboka ID
Kamei i sar. (2008)	1–5	ID	PB	Korelativna	Blaga do duboka ID
Kudlicka i sar. (2017)	1–2	ID	Funkcionalne poteškoće oboljelih	Korelativna	Umjerena ID
Lanni i sar. (2014)	–	ID	PB	Korelativna	ID
Levy i sar. (2002)	–	Izvršni deficiti	PB i demencija	Prediktivna	Značajni izvršni deficiti
Loftus i sar. (2021)		Opšti izvršni domen	PB	Korelativna	Značajni izvršni deficiti
Mak i sar. (2014)	2–3.5	Konstrukcija, konceptualizacija, inicijacija/perseveracija, memorija	Padovi	Prediktivna	Opšti i specifični izvršni deficiti
Martinez-Horta i sar. (2013)	2	ID	PB i apatija	Nije otkrivena	Blaga do umjerena ID
McKinlay i sar. (2010)	1–4	Opšti izvršni domen	PB i motorički simptomi	Korelativna	Specifični izvršni deficiti
Meyer i sar. (2015)	2	Inicijacija, premještanje, inhibicija	PB, apatija i depresija	Korelativna	Deficiti IF inicijacije
Naismith i sar. (2010)	1–4	Premještanje, planiranje	Smrzavanje u hodu	Korelativna	Deficiti IF premještanja
Pelicioni i sar. (2020)	1–3.5	ID	Padovi	Korelativna	Srednja do duboka ID
Petkus i sar. (2020)	–	Opšti izvršni domen	PB, anksioznost, depresija i apatija	Korelativna	Značajni izvršni deficiti
Ponsen i sar. (2009)	PDU	ID	PB	Nije otkrivena	ID

Recio i sar. (2014)	1–2	Inhibicija, rješavanje problema, radna memorija	PB	Korelativna	Značajni izvršni deficiti
Richards i sar. (1993)	2–3.5	Interferencija, premještanje	PB	Korelativna	Značajni izvršni deficiti
Smulders i sar. (2013)	1–3	Ažuriranje, premještanje, inhibicija	Hod, stabilnost i ravnoteža	Korelativna	Značajni izvršni deficiti
Spaendonck i sar. (1995)	–	Opšti izvršni domen	Motorički simptomi	Nije otkrivena	Značajni izvršni deficiti
Tzaczynska i sar. (2020)	1–4	Opšti izvršni domen	Urgencija uriniranja	Korelativna	IF
Uekermann i sar. (2003)	1–2.5	Inhibicija	PB i depresija	Korelativna	Deficiti IF inhibicije
Vitorio i sar. (2020)	1–3	Izvršna kontrola	Smrzavanje u hodu	Korelativna	Deficiti izvršne kontrole
Wang i sar. (2016)	1–2.5	Opšti izvršni domen	Motorički simptomi	Korelativna	Značajni izvršni deficiti
Weintraub i sar. (2005)	1.5–3.5	Planiranje, rješavanje problema, kognitivna fleksibilnost, inhibicija	PB	Korelativna	Značajni izvršni deficiti
Woods iTroster (2003)	1–4	ID	PB i demencija	Prediktivna	ID

Oznake u tabeli: PDU – predijagnostifikovani uzorak; PB – supstitut za skorove na ocjenskim skalama za procjenu Parkinsonove bolesti, ID – izvršna disfunkcija

4. DISKUSIJA

U ovom radu ispitivana je veza između patoloških promjena na nivou izvršnog funkcionisanja i Parkinsonove bolesti. U proces analize uključene su studije kojima je ispitivana veza zdravih ili patoloških oblika izvršnog funkcionisanja sa motoričkom i nemotoričkom simptomatologijom Parkinsonove bolesti, kao i učestalim, pratećim i često onesposobljavajućim smetnjama koje se javljaju kod oboljelih. Svaka od analiziranih studija uključivala je uzorak ispitanika oboljelih od PB i kontrolni, zdravi uzorak ispitanika. Kontrolni uzorci ispitanika unutar analiziranih studija su bili konzistentno ujednačeni sa uzorcima oboljelih od PB prema starosti i polu, pri čemu je jedinu relevantnu razliku između grupa činilo prisustvo, odnosno odsustvo dijagnoze PB (ili srodstva sa oboljelim od PB).

U prvom dijelu studije analizirani su najčešće korišteni instrumenti za mjerenje izvršnih funkcija oboljelih od PB. Izvršne funkcije su mjerene različitim instrumentima, a najčešće korišteni instrumenti su bili: Strupov test interferencije riječ – boja, Wisconsin test sortiranja karata, test trasiranja puta, subtest Brojevi i baterija za procjenu funkcija frontalnog korteksa, pri čemu su interpretacije korištenih instrumenata nekonzistentne. U različitim studijama isti instrumenti su korišteni za mjerenje različitih izvršnih funkcija, pri čemu u određenim studijama isti test služi mjerenju jedne IF, a u drugim studijama se istim testom mjeri više različitih izvršnih potkomponenti. Negdje su precizno navedene ispitivane izvršne funkcije i instrumenti kojima se one pojedinačno ispituju, dok su u nekim slučajevima autori naveli instrumente i ukratko ih opisali, pritom ne precizirajući za mjerenje koje izvršne funkcije su koristili konkretan instrument. Tako su različite verzije Strupovog testa interferencije (Stroop, 1935) korištene za ispitivanje izvršne funkcije inhibicije dominantnih odgovora, za što je test primarno i namijenjen (Barnes i Bourbet, 2015; Recio i sar., 2014; Smulders i sar., 2013), ali i za mjerenje različitih izvršnih ili neizvršnih mjera za čije mjerenje test u osnovi nije namijenjen. Upotrebom navedenog testa Hausdorff i saradnici (2006) su mjerili izvršne funkcije inhibicije i premještanja, dok Imamura i saradnici (2007) koriste Strupov test kao mjeru brzine procesiranja informacije, inhibicije

dominantnih odgovora i proaktivne interferencije. S druge strane, Weintraub i saradnici (2005) su ovim testom mjerili izvršnu funkciju inhibicije, ali kao neizvršnu mjeru skora na ovom testu navode mentalnu brzinu i pažnju. Neki autori (Amboni i sar., 2008; Amboni i sar., 2018) uopšte ne navode za mjerenje koje izvršne funkcije su koristili Strupov test u svojim studijama ili navode da su ga koristili kao mjeru kognitivnog funkcionisanja. Meta-analitičkom studijom Langea i saradnika (2018), koja je obuhvatila nalaze 161 pojedinačne studije, pokazano je kako je WCST test osjetljiva mjera blage, srednje ili duboke izvršne disfunkcije i da je ovim testom moguće detektovati izvršne deficite od najranijih faza PB.

Problem operacionalizacije pojavljuje se i na drugim često korištenim instrumentima za mjerenje izvršnih funkcija. Tako, različiti istraživači koriste Wisconsin test sortiranja karata za mjerenje kognitivne fleksibilnosti (Campos-Souse i sar., 2010; Fonoff i sar., 2014); drugi koriste isti test kao mjeru uspješnosti rješavanja problema (Fama i Sullivan, 2002), dok treći koriste WCST test za mjerenje izvršne funkcije premještanja (Higginson i sar., 2003; Meyer i sar., 2015). Iako je WCST test (Grant i Berg, 1948) primarno baždaren s ciljem mjerenja perseveracije i apstraktnog mišljenja, često se koristi kao mjera izvršnog funkcionisanja zbog svoje osjetljivosti na znakove izvršne disfunkcije.

Različiti pristupi istraživača u procesu operacionalizacije mjerenih konstrukata i testova koji su u te namjene korišteni uvelike otežavaju formiranje generalnih zaključaka o vezi ispitivanih varijabli. U budućim istraživanjima ovog metodološkog dizajna bilo bi smisleno uključiti samo studije u kojima su različiti instrumenti korišteni u svrhe mjerenja istih izvršnih funkcija, odnosno studije u kojima su ispitivani konstrukti i korišteni testovi operacionalizovani na isti način. U tom slučaju, bilo bi moguće formirati opšte zaključke korištenjem principa meta-sinteze, ali i meta-analize.

Dosadašnjim istraživanjima pokazano je i da značajne podatke o izvršnom funkcionisanju ljudi možemo dobiti upotrebom testova samoprocjene. Tako nalazi određenih studija sugerišu postojanje statistički značajne veze između samoprocijenjenog izvršnog statusa zdravih ispitanika i postignuća

na objektivnim testovima izvršnog funkcionisanja (Spinella, 2005; Janssen i sar., 2009). Ovi nalazi su potvrđeni na različitim uzorcima ispitanika prema uzrastu, jeziku, obrazovnom nivou i polu. To nam sugeriše da bi u budućim istraživanjima bilo korisno upotrebljavati testove samoprocjene u kombinaciji sa objektivnim testovima izvršnog funkcionisanja na različitim populacijama, uključujući populaciju oboljelih od Parkinsonove bolesti ili njihovih srodnika.

U drugom dijelu studije analizirana je učestalost izvršne disfunkcije kod oboljelih od PB, pri čemu su analizirani pojedinačni uzorci iz studija prema prosječnoj dužini trajanja bolesti, kao i Hoehn-Yahr stadijumima PB. U ovom dijelu studije pokušali smo odgovoriti na pitanje da li se ID javlja kod svih oboljelih od PB, te da li se ona pojavljuje u ranim ili naprednijim fazama i stadijumima bolesti, kao i da li pojava ID ima veze sa dužinom trajanja dijagnoze. Nalazi analiziranih studija sugerišu da se blaga do duboka ID konzistentno javlja kod svih oboljelih od PB, nezavisno od dužine trajanja dijagnoze, aktuelne faze i stadijuma bolesti, te upotrebe farmakološke terapije. S druge strane, kod kontrolnih, zdravih grupa ispitanika unutar analiziranih uzoraka nisu otkriveni značajniji izvršni deficiti niti ID. No, iako nalazi uključenih studija konzistentno ukazuju na postojanje snažne korelacije između pojave ID i PB, oni ne govore o postojanju uzročno-posljedičnog tipa veze između navedenih varijabli. Stoga bi buduća istraživanja trebala ići u pravcu ispitivanja potencijalne kauzalnosti između navedenih konstrukata. Istovremeno, studije uključene u ovaj pregledni rad sugerišu da se ID i razvoj kliničke slike PB odvijaju istovremeno, odnosno ukazuju na vremenski aspekt otkrivene korelativne veze. Dokaz tomu jeste i pojava ID u najranijim fazama PB, kao i otkrivanje značajnih izvršnih deficita i ID upravo kod predijagnostifikovanih uzoraka.

U trenutku ispitivanja, najveći dio ispitanika iz analiziranih studija se nalazio u stadijumima 1–3.5 (u 18 analiziranih studija). Kod ispitanika unutar svih analiziranih uzoraka zabilježeni su značajni izvršni deficiti, odnosno blaga, srednja do duboka ID. Istovremeno, stepen izraženosti ID korelirao je sa dužinom trajanja dijagnoze, aktuelnim stadijumom bolesti,

kao i starošću ispitanika, pri čemu su stariji ispitanici u naprednijim stadijumima bolesti pokazali dublji nivo ID u odnosu na mlađe ispitanike u ranim stadijumima bolesti.

Ovim radom obuhvaćene su i tri studije longitudinalnog tipa, sprovedene na predijagnostifikovanim uzorcima. U okviru studija sa predijagnostifikovanim uzorcima testirani su srodnici oboljelih od PB i ponovo retestirani nakon pet godina, s ciljem utvrđivanja tipa veze između ID i PB, odnosno da li će se kod ispitanika sa zabilježenom ID razviti klinički simptomi PB. Nalazi jedne analizirane longitudinalne studije sa predijagnostifikovanim uzorkom sugerišu da je tek pet ispitanika u ukupnom uzorku od njih 354 razvilo kliničke znakove primarnog parkinsonizma, dok su svi ispitanici iz navedenog uzorka pokazali jasne znakove izvršne disfunkcije. Ovakav nalaz sugeriše da ID može prethoditi razvoju kliničke dijagnoze PB, ali ne da je nužno njegov antecedent ili uzročnik. U svrhe dobijanja pouzdanijih nalaza o tipu veze između ID i PB studije ovog tipa potrebno je replicirati.

Treći dio rezultata ovog preglednog rada posvećen je vezi izvršne disfunkcije sa motoričkom i nemotoričkom simptomatologijom PB i govori o tome kako se izvršni deficiti kod oboljelih vezuju za pogoršanje kardinalne simptomatologije PB. Nalazi jednog dijela analiziranih studija sugerišu da postoji značajna veza između izvršnih deficita i ponavljajućih manifestacija kliničkih simptoma bolesti, poput učestalih padova i drugih motoričkih poteškoća (Amboni i sar., 2018; Fama i Sullivan, 2002; Mak i sar., 2014). Takođe, pokazano je kako izvršni deficiti i ID predviđaju nastanak različitih pratećih smetnji kod oboljelih od PB, poput apatije, depresije, demencije (Levy i sar., 2002; Woods i Troster, 2003). Sažeto, izvršni deficiti, ali i ID pokazali su se kao važan prediktor nastanka različitih ponavljajućih motoričkih, nemotoričkih i pratećih simptoma PB. Vrijedi naglasiti da su u pomenutim studijama otkriveni deficiti na opštem planu, ali i na nivou pojedinačnih izvršnih funkcija.

Funkcionisanje na opštem izvršnom planu, ali i na nivou pojedinačnih izvršnih funkcija pogoršava se sa starošću i dužinom trajanja bolesti

(Tzaczynska i sar., 2020), pri čemu oboljeli u kasnijim stadijumima bolesti imaju značajno veće izvršne deficite u odnosu na oboljele u ranijim stadijumima. Ipak, Dujardin i saradnici (2001) sugerišu da treba biti oprezan u tumačenju veze izvršnih deficita i PB, te njenih kliničkih simptoma i učestalih pratećih smetnji. U skladu s tim, nalazi nekih istraživanja (Weintraub i sar., 2005; Imamura i sar., 2007; Uekermann i sar., 2003) sugerišu da mjere izvršnih funkcija oboljelih od PB mogu biti konfundirane i neizvršnim deficitima, poput pojave vizuelnih halucinacija, deficita na nivou pamćenja ili verbalne fluentnosti. Ovaj podatak dodatno usložnjava sumiranje i interpretaciju nalaza većeg broja analiziranih studija, odnosno donošenje generalizujućih zaključaka o isključivoj vezi ID i PB.

Rezultati ovog rada pokazuju kako se izvršni deficiti javljaju u svim fazama i svim stadijumima PB, te da, sa razvojem dijagnoze i starošću oboljelih, postaju sve dublji i sve više otežavaju svakodnevno funkcionisanje pacijenata i njihovih njegovatelja. Izradom ovog pregleda literature pokazano je da se značajni izvršni deficiti oboljelih od PB javljaju ranije u odnosu na učestale, onesposobljavajuće kliničke simptome bolesti, kao i njene prateće smetnje. U skladu s tim, pokazano je kako ID detektovana kod nekih ispitanika iz predijagnostifikovanih uzoraka vremenski prethodi razvoju kliničkih simptoma Parkinsonove bolesti. Ipak, nije moguće zaključivati o tome da li patološke promjene na nivou izvršnog funkcionisanja predstavljaju prediktor, odnosno predisponirajući marker razvoja primarnog parkinsonizma.

Iako nalazi ovim radom uključenih studija sugerišu da se izvršni deficiti konzistentno javljaju kod svih oboljelih od Parkinsonove bolesti, i dalje ostaje otvoreno pitanje tipa otkrivene veze između pomenutih varijabli. Na osnovu nalaza ovih studija nije moguće utvrditi da li je riječ o međusobnom uticaju varijabli ili o njihovoj uzročno-posljedičnoj vezi.

LITERATURA

Amboni, M. et al., 2008. "Freezing of Gait and Executive Functions in Patients with Parkinson's Disease". *Movement Disorders Society*, 23 (3), pp. 395– 400.

Amboni, M. et al., 2018. "Step length predicts executive dysfunction in Parkinson's disease: a 3-year prospective study". *Journal of Neurology*, 265, pp. 2211–2220.

Anderson, S. W. et al., 1991. "Wisconsin Card Sorting Test Performance as a Measure of Frontal Lobe Damage". *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 13 (6), pp. 909–922.

Antoniades, C. A. et al., 2015. "Antisaccades and executive dysfunction in early drug-naive Parkinson's disease: The discovery study". *Movement Disorders*, 30 (6), pp. 843–847.

Baggetta, P., Alexander, P. A., 2016. "Conceptualisation and operationalisation of executive function". *International Mind, Brain, and Education Society and Wiley Periodicals*, 10, pp. 10–33.

Barnes, J., Boubert, L., 2008. "Executive functions are impaired in patients with Parkinson's disease with visual hallucinations". *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry*, 79 (2), pp. 190–192.

Beal, M. F., 2003. "Mitochondria, oxidative damage, and inflammation in Parkinson's disease". *Annals of the New York: Academy of sciences*, 991 (1), pp. 120–131.

Best, J. R, Miller, P. H., 2010. "Developmental perspective on executive function". *Child Development*, 81 (6), pp. 1641–1660.

Bott., N. T. et al., 2014. "Sensitive measures of executive dysfunction in non-demented Parkinson's disease". *Parkinsonism and Related Disorders*, 20 (12), pp. 1430–1433.

Cammisuli, D. M., Crowe, S., 2018. "Spatial disorientation and executive dysfunction in elderly nondemented patients with Parkinson's disease". *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, (14), pp. 2531–2539.

Campos-Sousa, I. S. et al., 2010. "Executive dysfunction and motor symptoms in Parkinson's disease". *Arquivos de Neuro-Psiquiatria*, 68 (2), pp. 246–251.

Card, N. A., Casper, D. M., 2013. "Meta-Analysis and Quantitative Research Synthesis. Little, T. D". *The Oxford Handbook of Quantitative Methods in Psychology*, 2, pp. 1–6.

Chastana, N. et al., 2019. "Prediagnostic markers of idiopathic Parkinson's disease: Gait, visuospatial ability and executive function". *Gait & Posture*, 68, pp. 500–505.

Colman, K. S. F. et al., 2009. "The impact of executive functions on verb production in patients with Parkinson's disease". *Cortex*, 45 (8), pp. 930–942.

Deljak, E., 2019. *Ocjeljenske ljestvice za Parkinsonovu bolest*. Magistarski rad. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Dirnberger, G., Jahanshahi, M., 2013. "Executive dysfunction in Parkinson's disease: A review". *Journal of Neuropsychology*, 7 (2), pp. 193–224.

Dujardin, K., et al., 2001. "Memory and executive function in sporadic and familiar Parkinson's disease". *Brain*, 124 (2), pp. 389–398.

Elgh, E. et al., 2009. "Cognitive function in early Parkinson's disease: a population-based study". *European Journal of Neurology*, 16 (12), pp. 1278–1284.

Emre, M., 2003. "Dementia associated with Parkinson's disease". *The Lancet Neurology*, 2 (4), pp. 229–237.

Esteves, S. et al., 2018. "Performance of Patients with Early Parkinson Disease on an Executive and Social Cognition Battery". *Cognitive and behavioral neurology*, 31 (3), pp. 142–150.

Fama, R., Sullivan, E. V., 2002. "Motor sequencing in Parkinson's disease: Relationship to executive function and motor rigidity". *Cortex*, 38 (5), pp. 753–767.

Fonoff, F. C. et al., 2014. "Correlation Between Impulsivity and Executive Function in Patients With Parkinson Disease Experiencing Depression and Anxiety Symptoms". *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, 28 (1), pp. 49–56.

Friedman, N. P. et al., 2006. "Not All Executive Functions Are Related to Intelligence". *Psychological science*, 17 (2), pp. 172–179.

Friedman, N. P. et al., 2008. "Individual Differences in Executive Functions Are Almost Entirely Genetic in origin". *Journal of Experimental Psychology: General*, 137 (2), pp. 201–225.

Gazibara, T. M., 2013. *Učestalost, faktori rizika i ishodi padova kod pacijenata sa Parkinsonovom bolešću*. Doktorska disertacija. Beograd: Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Grant, D. A., Berg, E. A., 1948. "A behavioral analysis of degree of reinforcement and ease of shifting to new responses in a Weigl-type card sorting problem". *Journal of Experimental Psychology*, 38 (1), pp. 404–41.

Hausdorff, J. M. et al., 2006. "A Common Cognitive Profile in Elderly Fallers and in Patients with Parkinson's Disease: The Prominence of Impaired Executive Function and Attention". *Experimental Aging Research*, 32 (4), pp. 411–429.

Higginson, C. I. et al., 2003. "The relationship between executive function and verbal memory in Parkinsons disease". *Brain and Cognition*, 52 (3), pp. 343–352.

Hurtado-Pomares, M. et al., 2018. "Measuring executive dysfunction in Parkinson's disease: Reliability and validity of the Spanish version of Frontal Assessment Battery (FAB-E)". *Plos one*, 13 (11), pp. 1–16.

Imamura, K. et al., 2008. "Executive dysfunction in non-demented Parkinsons disease patients with hallucinations". *Acta Neurol Scand*, 117 (4), pp. 255–259.

Janssen, G. T. L., De Mey, H. R. A., Egger, J. I. M., 2009. "Executive functioning in College students: Evaluation of the Dutch Executive Function Index (EFI-NL)". *International Journal of Neuroscience*, 119 (6), pp. 792–805.

Ješić, A., 2014. *Uticaj kliničkih i neuropsiholoških parametara na karakteristike hoda obolelih od Parkinsonovih bolesti*. Doktorska disertacija. Novi sad: Medicinski fakultet.

Kamei, S. et al., 2008. "Executive Dysfunction Using Behavioral Assessment of the Dysexecutive Syndrome in Parkinson's Disease". *Movement Disorders*, 23 (4), pp. 566–573.

Kešelj, M., 2014. *Neurokirurško liječenje Parkinsonove bolesti*. Magistarski rad. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Koerts, J. et al., 2011. "Executive Functioning in Daily Life in Parkinson's Disease: Initiative, Planning and Multi-Task Performance". *Plos one*, 6 (12), pp. 9–54.

Kudlicka, A. et al., 2017. "Everyday functioning of people with Parkinson's disease and impairments in executive function: a qualitative investigation". *Disability and Rehabilitation*, 40 (20), pp. 2351–2363.

Kudlicka, A., Clare, L., Hindle, J. V., 2011. "Executive Functions in Parkinson's Disease: Systematic Review and Meta-Analysis". *Movement Disorders*, 26 (13), pp. 2305–2315.

Lange, F. et al., 2018. "Executive Dysfunction in Parkinson's Disease: A Meta-Analysis on the Wisconsin Card Sorting Test Literature". *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 93, pp. 38–56.

Lanni, K. E. et al., 2014. "Perceived and performance-based executive dysfunction in Parkinson's disease". *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 36 (4), pp. 342–355.

Lees, A. J., Smith, E., 1983. "Cognitive deficits in the early stages of Parkinson's disease". *Brain*, 106, pp. 257–270.

Levy, G. et al., 2002. "Memory and Executive Function Impairment Predict Dementia in Parkinson's Disease". *Movement Disorders Society*, 17 (6), pp. 1221–1226.

Lezak, M. D., 1982. "The Problem of Assessing Executive Functions". *International Journal of Psychology*, 17 (2–3), pp. 281–297.

Liberati, A. et al., 2009. "The PRISMA statement for reporting systematic reviews and metaanalyses of studies that evaluate health care interventions: Explanation and elaboration". *Journal of clinical epidemiology*, 62 (10), pp. 1–34.

Loftus, A. M. et al., 2021. "Cognitive Reserve, Executive Function, and Memory in Parkinson's Disease". *Brain Sciences*, 11 (8), pp. 1–9.

Mak, M. K., Wong, A., Pang, M. Y., 2014. "Impaired Executive Function Can Predict Recurrent Falls in Parkinson's Disease". *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 95 (12), pp. 2390–2395.

McKinlay, A. et al., 2010. "Characteristics of executive function impairment in Parkinson's disease patients without dementia". *Journal of the International Neuropsychological Society*, 16 (2), pp. 268–277.

Meyer, A. et al., 2015. "Apathy in Parkinson's disease is related to executive function, gender and age but not to depression". *Frontiers in Aging Neuroscience*, 15 (6), pp. 1–6.

Miyake, A. et al., 2000. "The Unity and Diversity of Executive Functions and Their Contributions to Complex 'Frontal Lobe' Tasks: A Latent Variable Analysis". *Cognitive Psychology*, 41 (1), pp. 49–100.

Muslimovic, D. et al., 2005. "Cognitive profile of patients with newly diagnosed Parkinson disease". *Neurology*, 65 (8), pp. 1239–1245.

Naismith, S. L., Shine, J. M., Lewis, S. J. G., 2010. "The Specific Contributions of Set-Shifting to Freezing of Gait in Parkinson's Disease". *Movement Disorders*, 25 (8), pp. 1000–1004.

Okuma, Y., 2014. "Freezing of Gait and Falls in Parkinson's Disease". *Journal of Parkinson's Disease*, 4 (2), pp. 255–260.

Palmatier, R. W., Houston, M. B., Hulland, J., 2018. "Review articles: Purpose, process, and structure". *Journal of the Academy of Marketing Science*, 46, pp. 1–5.

Parker, K. L. et al., 2013. "Executive dysfunction in Parkinson's disease and timing deficits". *Frontiers in integrative neuroscience*, 7, pp. 1–9.

Pejković, E., 2014. *Neuroprotekcija u Parkinsonovoj bolesti*. Magistarski rad. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Pelicioni, P. H. S. et al., 2020. "Mild and marked executive dysfunction and falls in people with Parkinson's disease". *Brazilian journal of physical therapy*, 25 (4), pp. 437–443.

Petkus, A. J. et al., 2020. "Mild cognitive impairment, psychiatric symptoms, and executive functioning in patients with Parkinson's disease". *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 35 (4), pp. 396–404.

Petrović, D. M., 2016. *Dugoročno praćenje motornih i nemotornih simptoma u Parkinsonovoj bolesti*. Doktorska disertacija. Beograd: Medicinski fakultet Univerzitet u Beogradu.

Ponsen, M. M. et al., 2009. "Hyposmia and Executive Dysfunction as Predictors of Future Parkinson's Disease: A Prospective Study". *Movement Disorder Society*, 24 (7), pp. 1060–1065.

Purić, B. D., 2013. *Odnos egzekutivnih funkcija i crta ličnosti*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu.

Recio, L. A. et al., 2014. "A holistic analysis of relationships between executive function and memory in Parkinson's disease". *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 35 (2), pp. 147–159.

Richards, M., Cote, L. J., Stern, Y., 1993. "Executive function in Parkinson's disease: set-shifting or set-maintenance?". *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 15 (2), pp. 266–279.

Schrag, A., Jahanshani, M., Quinn, N. P., 2001. "What contributes to depression in Parkinson's disease?". *Psychological Medicine*, 31 (1), pp. 65–73.

Smulders, K. et al., 2013. "Involvement of specific executive functions in mobility in Parkinson's disease". *Parkinsonism and Related Disorders*, 19 (1), pp. 126–128.

Snyder, H., 2019. "Literature review as a research methodology: An overview and guidelines". *Journal of Business Research*, 104, pp. 333–339.

Spinella, M., 2005. "Self-rated executive function: Development of the Executive Function Index". *International Journal of Neuroscience*, 115 (5), pp. 649–667.

Stanković Tutuš, I., 2021. *Prospektivna studija napredovanja Parkinsonove bolesti u ranom motornom stadijumu*. Doktorska disertacija. Beograd: Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Stojković, T. M., 2018. *Prospektivna studija kognitivnih poremećaja u Parkinsonovoj bolesti: klinički, neuropsihološki i morfološki prediktori*. Doktorska disertacija. Beograd: Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Strabić, K., 2018. *Multidisciplinarno liječenje Parkinsonove bolesti*. Magistarski rad. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Stroop, J. R., 1935. "Studies of interference in serial verbal reactions". *Journal of Experimental Psychology*, 18, pp. 643–662.

Stuss, D. T., Alexander, M. P., 2000. "Executive functions and the frontal lobes: A conceptual view". *Psychological Research*, 63, pp. 289–298.

Swindeh, A. R., 2017. *Nemotorički simptomi Parkinsonove bolesti*. Magistarski rad. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Šimleša, S., 2011. "Izvršne funkcije i teorija uma kod osoba s poremećajem iz autističnoga spektra". *Psihologijske teme*, 20 (1), str. 91–113.

Tkaczynska, Z. et al., 2020. "Executive Function Is Related to the Urinary Urgency in Non-demented Patients With Parkinson's Disease". *Frontiers in Aging Neuroscience*, 12, pp. 1–9.

Tkalčić, M. et al., 2003. "Procjena kognitivnog statusa pacijenata s demencijom". *Psihologijske teme*, 12, str. 55–62.

Torraco, R. J., 2005. "Writing integrative literature reviews: Guidelines and examples". *Human Resource Development Review*, 4 (3), pp. 356–367.

Uekermann, J. et al., 2003. "Depressed mood and executive dysfunction in early Parkinson's disease". *Acta Neurologica Scandinavica*, 107 (5), pp. 341–348.

Van Spaendonck, K. P. M. et al., 1996. "Executive functions and disease characteristics in Parkinson's disease". *Neuropsychologia*, 34 (7), pp. 617–626.

Vitorio, R., Stuart, S., Mancini, M., 2020. "Executive Control of Walking in People With Parkinson's Disease With Freezing of Gait". *Neurorehabilitation and Neural Repair*, 34 (12), pp. 1–12.

Vuković, M. G., Jerkić, L. D., 2021. "Kognitivni i jezički deficiti kod osoba sa Parkinsonovom bolešću". *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 20 (3), str. 203–218.

Weintraub, D. et al., 2005. "Dimensions of Executive Function in Parkinson's Disease". *Dementia and geriatria cognitive disorders*, 20 (2–3), pp. 140–144.

Wong, G. et al., 2013. "RAMESES publication standards: Meta-narrative reviews". *BMC Medicine*, 11 (5), pp. 1–15.

Woods, S. P., Troster, A., 2003. "Prodromal frontal/executive dysfunction predicts incident dementia in Parkinson's disease". *Journal of the International Neuropsychological Society*, 9 (1), pp. 17–24.

Zgaljardic, D. J. et al., 2007. "Relationship Between Self-reported Apathy and Executive Dysfunction in Nondemented Patients With Parkinson Disease". *Cognitive and behavioral neurology*, 20 (3), pp. 184–192.

EXECUTIVE FUNCTIONING OF PATIENTS WITH PARKINSON'S DISEASE

Abstract

In this paper, a systematic review of the published scientific literature is provided, and the connection between pathological changes at the level of executive functioning of patients with Parkinson's disease is discussed. Executive functioning is often the subject of research in people with Parkinson's disease (PD), from the earliest to advanced stages of the disease. Much of the contemporary empirical literature indicates the presence of executive deficits in PD patients. The study aimed at answering three questions: how is executive functioning measured in PD patients, does executive dysfunction occur consistently in all PD patients, and at what stage does the disease manifest itself, and the type of link between executive dysfunction and the symptoms of Parkinson's disease. A total of 40 scientific studies were analysed, including 2 meta-analytic studies and 35 correlative and experimental studies with a sample of PD patients and a healthy, control group, and three studies with pre-diagnosed samples of subjects. The studies examined global executive functioning, but also individual executive functions in patients with PD, compared to the healthy population. The findings of the study indicate that researchers approach the operationalization of executive function constructs and their measurement in different ways, which makes it difficult to draw general conclusions about the researched phenomenon. The results of this review suggest that executive dysfunction in PD patients occurs from I to V stages of the disease, according to the criteria of the Hoehn-Yahr scale for the assessment of Parkinson's disease. Executive deficits in patients worsen during the development of the primary diagnosis, that is, with the worsening of motor and non-motor symptoms of PD.

Keywords: *executive functions, Parkinson's disease, executive dysfunction*

PRIKAZI

DOI: 10.46352/23036990.2025.335
Prikaz/Review

ENISA BAJRAKTAREVIĆ

NEOLOGIZMY A NEOLOGIZÁCIA V LINGVISTICKEJ REFLEXII

Ološtiak, M. ur., *Neologizmy a neologizácia v lingvistickej reflexii*, Prešov: Vydavatelstvo Prešovskej univerzity, 2023, 653 str.

Monografija *Neologizmy a neologizácia v lingvistickej reflexii* u sedamnaest poglavlja objedinila je radove više od dvadeset slavista: Lidije Arizankovske, Davida Blažeka, Zdenke Dobríka, Vesne Đorđević, Michaele Hrotekove, Pavle Kochove, Daniela Lančariča, Aljaksandra Lukašaneca, Nikolete Mertove, Patrika Mittera, Marine Nikolić, Božane Ništeve, Martina Ološtiaka, Zdeňke Opavske, Svitlane Pahomove, Anje Pohončowe, Ermine Ramadanović, Amele Šehović, Barbare Štebih Golub, Daniela Vojteka, Marte Vojtekove i Bohdana Ulašina, koji su obrađivali različite teme iz oblasti neologije i neografije.

U "Uvodu" Martin Ološtiak ukazuje na uzroke koji su utjecali na formiranje zasebne lingvističke poddiscipline – *neologije*, koja je kroz više od pola stoljeća razvoja iskristalizirala velik broj različitih teorijskih koncepata i logičkih pristupa koji se često nadopunjuju ili, pak, proturiječe jedni drugima, što je, prema autoru, posve prirodno i očekujuće. Pa ipak, iako se u pojedinačnim lingvistikama u slavistici posvećivala pažnja neologizaciji teksta, Ološtiak ne smatra da je to bilo dovoljno, imajući u vidu važnost ovog fenomena u jeziku, u komunikaciji, u neprestanoj društvenoj interakciji. Upravo iz tog razloga pokrenuta je zasebna publikacija koja bi donijela detaljniji i složeniji pregled nastanka neologizama i njihova razvoja, kao i prikaz različitih tema iz neologije i neografije ne samo češkog, poljskog, ruskog, slovačkog i ukrajinskog jezika već i bjeloruskog, bosanskog,

bugarskog, hrvatskog, lužičkosrpskog, makedonskog, slovenskog i srpskog jezika.

Neologija se razumijeva kao leksikološka poddisciplina koja istražuje nova imena u širem smislu, a neografija kao neološka leksikografija koja se bavi izradom neoloških rječnika.

Prvo poglavlje "Slovenská neológia a neografia" Martina Ološtiaka daje detaljan pregled djela slovačke neologije. Ološtiak ističe kako je izostao sintetički monografski pristup u njenim okvirima, jednako kao i u oblasti leksikografije. Pa ipak 20. stoljeće i početak 21. stoljeća obilježili su stvaranje solidne istraživačke baze za istraživanje neološke leksike na različitim nivoima, gdje ubraja: djela šireg opsega (enciklopedije, gramatike, sveučilišni udžbenici), koja se u pojedinim dijelovima bave neologizmima; djela (derivacijska djela, najprije) koja spominju neologizme; studije koje sažimaju problematiku neologizama; radove koji su posebno posvećeni načinu stvaranja novih naziva; radove koji analiziraju tematske skupine, posebno neologizme ili komunikacijske sfere u kojima se koriste neologizmi; djela u kojima se problematika neologizama zahvaća kroz koncept i teorije leksičke motivacije.

Budući da su u području slovačke neografije objavljeni samo popisi novih imena u časopisu *Kultúra slova* i jedan rječnički vodič kroz slovački jezik 21. stoljeća, Ološtiak ovo ne smatra dostatnim, te ističe kako će pripremljeni ogledni svezak *Rječnika slovačkih neologizama* u sklopu aktuelnog projekta, koji uključuje ovo poglavlje i monografiju, djelomično popuniti prazan prostor na karti slovačke neologije i, prije svega, neografije. Ističe kako je neophodno, ukoliko se u slovakistici želi započeti ozbiljnije neološko istraživanje, poduzeti ne samo znanstveno-istraživačke već i infrastrukturne korake kojima bi se obezbijedili adekvatni uvjeti za istraživanje ovoga područja. Rezultat ovakvog projekta ogledao bi se u redovnom objavljivanju popisa neologizama na leksikografskom nivou – i u književnom i u elektronskom obliku (kao glavni dio veb-neološkog portala). Tim koji bi radio na samome projektu na najažurniji i najsavremeniji način nastojao bi zadovoljiti potrebe savremenog društva, pružajući dostupne i kvalitetne informacije svima. Smatra da bi uspostavljanje ovakve platforme omogućilo i

popularizaciju lingvistike uopće. Konačno, Ološtiak naglašava da rezultati neoloških istraživanja trebaju imati ambiciju njegovati komunikaciju na način da, koristeći rezultate istraživanja, budete obični ali posebno profesionalni korisnici jezika, svjesni funkcionalnosti i nefunkcionalnosti jezičkih sredstava, tj. njihove prikladnosti i neprikladnosti.

Drugo poglavlje "Česká neologie a neografie" djelo je troje autora – Patrika Mittera, Zdeňke Opavske i Pavle Kochove. U njemu se analizira razvoj i savremeno stanje češke neologije i neografije. Prvi dio studije posvećen je razvoju neoloških istraživanja u Češkoj od druge polovine 20. stoljeća do danas, a drugi dio studije usmjeren je na leksikografski prikaz nove leksičke građe; posebna pažnja posvećena je neografijskim rječnicima češkog jezika (*Nová slova v češtině 1* (1998), *Nová slova v češtině 2* (2004) / *New Words in Czech 1* (1998), *New Words in Czech 2* (2004)), njihovoj metodologiji i izradi njihove leksičke građe.

Autori ističu da se češka neografija kao samostalna leksikografska disciplina formirala početkom 90-ih godina 20. stoljeća. Radilo se paralelno i na neografskim istraživanjima jednojezične leksikografije i višejezične neografije.

U prvom razdoblju razvoja češke neografije (do 2004. godine) postavljene su njene teorije i metodološke osnove, te različiti aspekti neografske deskripcije. Osnovni cilj istraživanja bio je izrada i obrada neoloških rječnika, sistemsko prikupljanje češke neološke građe a stvara se i koncept rječnika neologizama kao posebnog objasnidbenog rječnika. Vrhunac ovog razdoblja predstavlja objavljivanje prve češke monografije o neologizmima u savremenom književnom češkom jeziku.

U drugome razdoblju (od 2005. godine) dolazi do odstupanja od izrade specijalnih neoloških rječnika – u fokusu je stvaranje i objavljivanje objasnidbenih rječnika raznih vrsta; posebno mjesto pripada akademskom rječniku savremenog češkog jezika *Akademický slovník současné češtiny*.

Razvijajući teorijsko-metodološka i materijalna ispitivanja vlastitog jezika češka neologija postepeno se integrirala u tok potpuno razvijenih evropskih neologija.

Marta Vojteková autorica je trećeg poglavlja "Poľská neológia a neografia". Ovo poglavlje donosi najopsežniji pregled radova iz područja poljske neologije i neografije. Autorica se prvenstveno usredsređuje na monografije i studije koje se bave neologizmima u poljskom jeziku, ali i na pojedinačne naučne studije čiji je fokus na neologizmima u međujezičnom kontekstu. Sve opisane monografije nastale su u drugoj polovini 20. stoljeća te početkom 21. stoljeća. Monografije koje su predmet analize poredane su hronološkim redom. Riječ je o publikacijama iz leksikologije, tvorbe riječi i frazeologije. Posebnu pažnju Vojteková je posvetila rječnicima neologizama. U drugome dijelu studije neološka pitanja selektivno opisuje i dijeli ih u nekoliko tematskih područja kako bi adekvatno ocrtala temeljne pravce istraživanja neologizama. U okviru neografskih radova izdvaja specijalizirane neološke rječnike i popise novih imena raznih vrsta te opće objasnidbene rječnike. Primjećuje raspravu među autorima o statusu neologizma i njihovoj obradi u leksikološkim i leksikografskim studijama i smatra je prirodnom kao i pokazateljem da je ova tema još uvijek aktuelna i značajna za jezikoslovce.

Četvrto poglavlje "Neologizmy jako předmjet sorabistiskich slědzenjow" djelo je Anje Pohončowe. Autorica nudi pregledan opis radova iz neologije i neografije u lužičkosrpskom jeziku. Prvi eseji koji dokumentiraju neologizme u modernim lužičkosrpskim tekstovima datiraju iz 1950-ih a broj akademskih radova koji se bave neologizmima iz različitih razdoblja značajno se povećao do kraja 20. stoljeća. Neologizmi koji su predmetom naučnog istraživanja obrađuju se u vezi s opisom razvoja donjolužičkih i gornjolužičkih rječnika, a pišu se i zasebni radovi koji se bave proširenjem vokabulara ili upotrebe određenih tvorbenih sredstava i postupaka. Pohončowa spominje najvažnija djela, najčešće, gornjolužičkog jezika. Kazuje kako se rijetko pojavljuje teorijski diskurs o tome koje leksičke jedinice lužičkosrpskog treba smatrati neologizmima, dok se status riječi kao neologizma neizravno saznaje iz pojedinih eseja. Prema autorima, neologizmima se shvaćaju nove jednorječnice i/ili višerječni leksemi, posuđenice i neosemantizmi, koji se pojavljuju u lužičkosrpskom pisanju prvi put u određenom razdoblju a prihvaćeni su u jezičkoj zajednici kao norma.

Detaljna teorijsko-metodološka rasprava o pojmu *neologizma* i kriterija koje bi trebalo primijeniti na njihovo određenje može se pronaći tek u novije vrijeme (Bartels i dr.). S obzirom na to, kako ističe Pohončowa, teško je govoriti o formiranju zasebnih poddisciplina – neologije i neografije; poseban rječnik neologizama ne postoji. Smatrala je potrebnim ispitati odabrane rječnike i vidjeti na koji su način neologizmi obrađeni. Na gornjolužičkom su pisani i brojni članici o jezičkoj kulturi koji su imali cilj ukazati na neispravnost neologizma te dati prijedloge za druga rješenja. Autori su, najčešće, učitelji, pisci, urednici, s jedne strane, i lingvisti, s druge, koji daju stručne savjete. Izostat će detaljna analiza recentnih neologizama kao i leksikografska obrada i za gornji i za donji lužičkosrpski jezik.

O razvoju ruske neologije i neografije saznajemo iz petog poglavlja "Ruská neológia a neografia". Autorica Nikoleta Mertová usredsredila se na prezentiranje dviju temeljnih faza nastanka neologije i neografije ruskog jezika: prva se u akademskom diskursu definira kao protoneološka i protoneografska a druga kao pozornica vlastitog neološkog i neografskog djelovanja. Autorica opisuje, definira i analizira relevantna i dominantna ruska leksikografska djela u akademskom prostoru, koja su od početka 18. stoljeća pa sve do prve polovine 20. stoljeća, sistemski i nesistemski, usmjerena na obradu neološki imenovanih jedinica (jednorječnih, višerječnih i neosemantičkih). Naglašava da leksikografska djela iz 18. stoljeća ne predstavljaju posebne rječnike neologizama, ali da sadrže i fiksiraju neologizam u svojoj rječničkoj bazi. To su, uglavnom, prijevodni i objasnidbeni rječnici koje odlikuju dvije tendencije u stepenu prihvaćanju neologizama – strog jezički purizam i jezička tolerancija. Primjer postepenog prihvaćanja leksičkog obogaćivanja, čak i iz inojezičkih izvora, jeste *Slovník Akadémie ruskej* (1789–1794). U 19. stoljeću postepeno se javljaju kritička preispitivanja tendencija jezičkog purizma pa čak i prihvaćanje neoloških naziva u leksikografskim radovima (npr. u *Vreckovom slovníku cudzích slov*, 1846) sve do 70-ih godina 20. stoljeća, kada se i formiraju začeci buduće neovisne neologije. Razdoblje od druge polovine 20. stoljeća pripada drugoj etapi razvoja ruske neologije i neografije i vlastite neološke i neografske djelatnosti. Mertová opisuje najvažnija neološka i

neografska djela iz ovog perioda – najprije onih leksikografskih djela iz ruske akademske sfere koja ukazuju na njene prve početke i dugotrajne rasprave u odnosu na status novih naziva u jeziku; potom analizira ideje o potrebi sistematizacije leksike i položaja neologizama u sistemu leksikona te pojavu zasebnih disciplina – neografije i neologije u drugoj polovini 20. stoljeća, kada se, kao i početkom 21. stoljeća, uz rječnike, javljaju i različiti teorijski koncepti.

"Беларуская неалогия и неаграфия на сучасным этапе" naziv je šestog poglavlja monografije *Neologizmy a neologizácia v lingvistickej reflexii*. Autor Aljaksandr Lukašanec u ovom poglavlju govori o procesima neologizacije vokabulara bjeloruskog jezika u 20. stoljeću i početkom 21. stoljeća, njihovom naučnom proučavanju i leksikografskom utemeljenju. I ovdje se početkom 20. stoljeća javlja jezički purizam, i to prije svega u smjeru bjelorusizacije rječnika jezikā u bliskom jezičkom okruženju; ova pojava bila je vidljiva i u aktivnoj tvorbi riječi. Proces neologizacije bjeloruskog vokabulara ovog perioda proučavan je u brojnim naučnim radovima, uključujući monografije. Krajem 80-ih godina 20. stoljeća, pod utjecajem izvanjezičkih razloga, došlo je do oštre promjene u jezičkim smjernicama i početka obnove vokabulara bjeloruskog jezika. Kako saznajemo iz autorova istraživanja neoloških procesa, razvoj vokabulara bjeoruskog jezika krajem 20. i početkom 21. stoljeća odvijao se dvojako – s tendencijom internacionalizacije (aktivno posuđivanje riječi iz stranih jezika i njihovo uključivanje u tvorbu novih riječi) i – s tendencijom prema nacionalizaciji (vlastita tvorba riječi, ažuriranje zastarjelih oblika u savremenom govoru, razvoj novih značenja već poznatih riječi, uklanjanje mentalnog etiketiranja riječi i fraza). Procesi neologizacije koji se trenutno odvijaju u bjeloruskom jeziku pružaju nominativnu dostatnost i podržavaju nacionalni identitet bjeloruskog jezika u sadašnjoj fazi njegova razvoja i funkcioniranja.

Sedmo poglavlje "Нелогия и неография в українському мовознавстви" posvećeno je proučavanju neologizama i njihovom leksikografskom opisu u ukrajinskom jeziku. Svitlana Pahomova navodi da su temelji neografije postavljeni još u prošlom stoljeću, zahvaljujući lingvistici

istaknutih ukrajinskih pisaca i naučnika. Neologija i neografija počele su se razvijati krajem 20. stoljeća kao vrsta odgovora na masovno popunjavanje savremenog ukrajinskog jezika novim tvorenicama i posuđenicama u procesu demokratizacije savremenog ukrajinskog službenog jezika. Autorica daje pregled razvoja neologije i neografije, kao i ocjenu istraživanja neologizama i savremenih neoloških termina te klasifikaciju neografskih djela. Neologizmi su predstavljeni u rječnicima i posebnim priručnicima a principi njihova leksikografskog opisa jasno su opisani. Ukrajinska neologija i neografija oblikovale su posebnu granu lingvistike svojom poviješću i vlastitim naučnim aparatom. Tome svjedoči i pojava velikog broja naučnih studija o neologiji, koje su važna osnova za nastanak neografičkih djela i unapređenje njihove leksikografske obrade.

"Současná slovinská neologie a neografie" naslov je osmog poglavlja autora Davida Blažeka, u kome se opisuju slovenski normativni priručnici. Prvi neografski rad u slovenskom jeziku širih razmjera je *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika* iz 2009. godine. Informatizacija jezičke građe i razvoj korpusnih alata utjecali su na promjenu u leksikografskoj praksi slovenskoga jezika u posljednja dva desetljeća. Prijelaz neografskih djela iz štampanog u elektronski oblik omogućio je prijenos ažurnih jezičkih informacija korisnicima s vremenskom odgodom, a priručnici u veb-okruženju neprestano omogućavaju kontinuirano ažuriranje rječničkih odrednica. Ovakav pristup uveliko odgovara tzv. rastućim rječnicima, ističe Blažek.

Barbara Štebih Golub i Ermina Ramadanović u devetom poglavlju "Neologija i neografija u hrvatskom jeziku" osvijetlile su razvojni put spomenutih disciplina u hrvatskome jeziku od 90-ih godina 20. stoljeća do danas. Autorice su dale dijahronijski pregled razvoja neologije i neografije te potpun prikaz ove problematike iz sinhronijske perspektive. U svojoj analizi najprije su definirale osnovne pojmove te pregled terminologije. Specifičnostima hrvatske neologije i neografije, kao što je, npr., puristička orijentacija jezika, koji su iznjedrile specifične historijske i društvene okolnosti, posvećena je posebna pažnja. U fokusu njihova istraživanja su monografije o neologizmima te prilozi drugih vrsta (članci, eseji i sl.) koji se bave

temama koje su u vezi s neologijom. U dijelu o neografiji Štebih Golub – Ramadanović prikazuju rječnike neologizama, specijalizirane baze podataka i mrežne resurse te posebno razmatraju status neologizama u hrvatskim općim rječnicima.

Amela Šehović, autorica desetog poglavlja "Neologija i neografija u lingvističkoj bosnistici", donosi pregled produkcije neologizama u bosanskom jeziku. Naglašava da opseg isključivo neoloških istraživanja nije širok pa se analizom obuhvaćaju sve one publikacije koje govore o neologizmima. Autorica se posebno osvrće na nove pojave u bosanskom jeziku koje po svojoj prirodi i nisu nužno neološke. Publikacije koje predstavlja su rječnici, monografije i naučni radovi koji su objavljeni u posljednjih dvadeset godina (2002–2022). Brojnost naučnih radova koji se bave neologizmima, okazionalizmima, kalkovima, posuđenicama i skraćenicama ukazuje na vidan napredak u razvoju neologije bosanskog jezika. Iako rječnik neologizama do sada nije objavljen, nedavno su izašla dva rječnika: onaj koji analizira nove riječi u bosanskom jeziku, porijeklom iz engleskog, i drugi, općenitiji, koji razmatra učestalost neologizama kao obilježja leksikografske prakse. Šehović donosi metodologiju prikupljanja leksema i njihova prezentiranja za svaki rječnik. Monografije prikazuje hronološkim slijedom, dok su radovi raspoređeni u odnosu na teme koje obrađuju.

Autorica naglašava da je u narednom periodu neophodno raditi na razvoju neografije bosanskog jezika, i to kroz značajnije uvođenje neologizama u općejezičke deskriptivne rječnike, intenzivniji rad na rječnicima posuđenica (posebno iz engleskog jezika) te kroz izradu rječnika neologizama u bosanskom jeziku na korpusu iz svih funkcionalnih stilova.

U jedanaestom poglavlju "Neologija i neografija u srbistici" Vesna Đorđević i Marina Nikolić pružaju iscrpan pregled radova koji se bave neologijom i neografijom u srpskom jeziku, omogućavajući čitaocu da prati razvoj neologije i neološke leksikografije u srpskom jeziku. Prvi dio posvećen je radovima koji iz preskriptivnog ugla posmatraju leksiku. U drugome dijelu autorice predstavljaju monografije i radove koji su objavljeni u časopisima i zbornicima koji se bave problematikom novih riječi; naučne članke

grupišu prema temama koje obrađuju. Treći dio pripada srpskoj neografiji i prikazivanju neoloških rječnika. U završnome dijelu autorice donose bibliografiju korištene terminologije.

Đorđević – Nikolić primjećuju da neologija kao polje istraživanja uzima sve više maha u 21. stoljeću kao i da se neološke pojave ponajviše posmatraju u vezi s tvorbom riječi i normativistikom. Mali je broj radova posvećen novim riječima u nastavi srpskog jezika, kao i doktorskih disertacija i magistarskih radova s neološkom temom. Priručnici koji obrađuju nove riječi u srpskom jeziku najčešće su namijenjeni široj javnosti, napisani jednostavno, duhovito i zanimljivo.

"Неологија и неографија во македонскот јазик" Lidije Arizankovske tema je dvanaestog poglavlja. Autorica ističe da se u 21. stoljeću kao globalni fenomen javlja intenzivirano prodiranje i nadiranje nove leksike, te da su kao posljedica ovih pojava nastale i nove discipline poput neologije i neografije. Arizankovska navodi da su se neološki i neografski naučni radovi u makedonskom jeziku počeli objavljivati od druge polovine 20. stoljeća u okvirima leksikologije i leksikografije. Pod utjecajem drugih, posebno neslavenskih škola, u 21. stoljeću počeli su se pojavljivati naučni radovi u kojima se spominje neologija kao nauka, i to najčešće u odnosu na prevodilaštvo, u kontekstu obrazovanja novih riječi u novim terminima, tj. u tzv. terminološkoj neologiji i neonimiji.

U trinaestom poglavlju "Bulharská neologie a neografie" Božana Niševa prikazuje razvoj neologije i neografije u bugarskoj lingvistici od sredine 20. stoljeća do danas. Poput ostalih autora monografije koju predstavljamo, i ova autorica iscrpno opisuje monografije, tematske zbornike, studije i članke u kojima se prikazuju inovativni procesi i stremljenja u leksici i tvorbi riječi, kao i udžbenike bugarske leksikologije i leksikografije. U posebnom dijelu Niševa govori o rječnicima novih riječi i o publikacijama o teorijskim i metodološkim aspektima neografskog opisa najnovijeg sloja u bugarskom vokabularu. Najburnije razvojno razdoblje neologije i neografije u bugarskom jeziku došlo je s izradom prvih akademskih specijaliziranih rječnika neologizama početkom 21. stoljeća. Također, internacionalizacija

kao rezultat opće globalizacije u svijetu dovela je do inovacijskih procesa na nivou leksičke i tvorbene riječi ponajprije ulaskom brojnih anglicizama u svakodnevnu komunikaciju. Angloamerikanizacija povezana je, prema autorici, i s prijelazom u informacijsko društvo, a leksička sredstva tipična za komunikacijsku sferu predmet su niza sinhronijskih istraživanja. Najvažniji utjecaj na savremenu neologiju i neografiju ima izgradnja elektronskih i/ili korpusnih baza podataka novih riječi i značenja.

Ključnu ulogu za definitivno definiranje neologije kao moderne lingvističke grane imao je rad "Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на XX и началото на XXI век" (Благоева & Колковска, 2013); neografija se kao samostalna disciplina u bugarskoj lingvistici počela osamostaljivati 90-ih godina 20. stoljeća.

Daniel Lančarič i Michaela Hroteková autori su četrnaestog poglavlja "Neológia a neografia v angličtine", u kome se daje sažet pregled engleske neologije i neografije. Autori najprije definiraju osnovne pojmove a potom govore o prvim rječnicima i razvoju engleske leksikografije. U nastavku rada Lančarič – Hroteková bave se neološkim djelima, od kojih su pojedina doprinijela etabliranju neologije kao naučne discipline. Autori naglašavaju razlike između neologije i neološke leksikografije te predstavljaju najvažnije neološke rječnike kao i druga djela koja se tiču neološke leksikografije i tvorbe novih riječi. U radu se razmatraju i prakse posuđivanja riječi iz stranih jezika te tvorba neologizama iz domaćih izvora. Radovi pokazuju da su neološke i neografske teme sve aktuelnije zbog činjenice da neološki procesi slijede nekonvencionalne principe, posebno kada se komunicira putem elektronskih medija.

Petnaesto poglavlje posvećeno je razvoju neologije i neografije u njemačkim studijama. Zdenko Dobrík u "Neológii a neografii v germanistike" navodi kako su najdinamičnije promjene u području vokabulara. Te promjene tiču se tvorbe riječi (u skladu s gramatičkim pravilima odgovarajućeg jezika), semantičkog proširenja postojećih riječi te posuđenica i fraza iz različitih jezika. Ova pregledna studija prikazuje trenutno razvojno stanje neologije i neografije u germanistici, tj. dokumentira postojeće naučne

i specijalističke monografije, studije i druga djela koja se bave neološkim vokabularom i njegovom leksikografijom, uključujući rječnike neologizama i druga leksikografska djela koja se bave neologizmima. Također, u ovom poglavlju obrađuju se i radovi koji se bave leksičkom kodifikacijom i jezičkim purizmom te radovima koji analiziraju upotrebu neologizama u različitim sferama komunikacije; anglicizmi zauzimaju važno mjesto u njemačkom vokabularu.

"Neológia a neografia v francúzskej lingvistike" naslov je šesnaestog poglavlja u kome Daniel Vojtek ocrtava razvoj neologije i neografije u francuskoj lingvistici, dajući pregled francuskih i frankofonih autora, uglavnom od druge polovine 20. stoljeća. Autorovo proučavanje obuhvaća i tzv. predneološka i predneografska razdoblja. Nakon općeteorijskih i metodoloških napomena, studija je podijeljena u dva glavna dijela – hronološki pregled neoloških djela i hronološki pregled neografskih djela. Vojtek naglašava da vitalnost neoloških istraživanja u francuskoj lingvistici eksponencijalno raste 60-ih godina 20. stoljeća, kada je izravno povezana s produktivnošću leksičke neologije iz oblasti terminologije, a nastavlja se i u 90-im, kada su tradicionalni aspekti istraživanja obogaćeni prevoditeljskom, sociolingvističkom i leksikografskom dimenzijom neologije i neologizma. Ovo je važno razdoblje sa stajališta informatičkih tehnologija i početaka korištenja interneta, što je imalo utjecaja na terminološku, identitarnu i sociolingvističku neologiju. Historijski razvoj neografije u velikoj mjeri jednak je onome u leksikografiji a predstavljena su prvenstveno neografska djela (rječnici neologizma), ali i pojmovnici, zbornici i druge knjige i izvori leksikografske obrada neologizama u periodici ili drugi službeni resursi.

Posljednje poglavlje "Neologizmy v súčasnej španielskej lexikografickej produkcii" posvećeno je neologizmima u leksikografskim djelima u savremenom evropskom španskom jeziku. Bohdan Ulašin analizu započinje definicijom neologizma u španskome i slovačkome, poredeći različite stavove u vezi s definiranjem neologizama u dvjema jezičkim tradicijama. Osnovna razlika je u tome što se u slovačkoj jezičkoj tradiciji neologizmima smatraju one leksičke jedinice koje su u leksikon ušle nakon 1989,

dok se u španskoj tradiciji neologizmi prestaju smatrati neologizmima nakon uključenja u referentni rječnik općeg jezika. Zato se posebna pažnja posvećuje kriterijima za uključivanje neologizama u ovu vrstu referentnih rječnika. Autor daje i popis osnovnih karakteristika rječnika s fokusom na neološki sloj španskog vokabulara te predstavlja baze podataka BOBNEO i NEOMA lingvističkih korpusa Kraljevske španske akademije kao i različite pretraživačke platforme.

Monografija *Neologizmy a neologizácia v lingvistickej reflexii* eminentno je djelo slavenskih lingvista koji su, vodeći se specifičnim razvojnim putevima, predstavili složeni neološki i neografski pejzaž slovačkog, češkog, poljskog, lužičkosrpskog, ruskog, bjeloruskog, ukrajinskog, slovenskog, hrvatskog, bosanskog, srpskog, makedonskog, bugarskog, engleskog, njemačkog, francuskog i španskog jezika. Iako svaka jezička tradicija ima vlastitu neološku i neografsku historiju, začeci neologije i neografije u gotovo svim jezičkim tradicijama javljaju se u drugoj polovini 20. stoljeća. Intenzivirano publikovanje radova s različitim temama javlja se od polovine pa do kraja 20. stoljeća. Novi smjerovi u neološkoj i neografskoj analizi karakteriziraju početak 21. stoljeća; nastaju kao rezultat globalnih društvenih promjena i pod intenzivnim utjecajem informatičkih tehnologija.

Ova monografija, obimom i sadržajem, predstavlja nezaobilaznu literaturu za sve istraživače koji se bave / budu bavili neologijom i neografijom, jer omogućava uvid u najrazličitije procese koji su se odvijali i koji se odvijaju u slavističkim neološkim i neografskim korpusima, ali i u engleskom, njemačkom, francuskom i španskom neološkom i neografskom korpusu.

DOI: 10.46352/23036990.2025.347
Prikaz/Review

ELMA DURMIŠEVIĆ

REKLAMA KAKVA NIKAD NIJE BILA

Bagić, K., *Stilistika reklame*, Zagreb: Ljevak, 2025, 197 str.

Iako nije prva knjiga u kroatistici koja je posvećena reklami (Opašić, 2015, str. 222), bez sumnje je *Stilistika reklame* s radošću i intelektualnim nestrpljenjem dočekana u lingvističkim (možda ponajviše stilističkim) krugovima, no ništa manje ni kod marketinških stručnjaka te istraživača kojima su komunikacija i mediji glavna istraživačka tema. Prva rečenica našeg prikaza Bagićeve prethodne knjige *Figure i stilovi* (Durmišević, 2024, str. 1539) potpuno bi odgovarala i uvodnom dijelu ovog prikaza: neiscrpna je kreativnost, akribičnost i umijeće prepoznavanja detalja Krešimira Bagića – a ti elementi čine razliku između knjige, dobre knjige i izvrsne knjige.

Stilistika reklame nastala je samom omniprisutnošću glavnog predmeta proučavanja ove knjige, ali i nakon autorovog višegodišnjeg bavljenja reklamom u različitim lingvističkim kontekstima (v. npr. Bagić, 2006; 2023), dok je u *Rječniku stilskih figura* (2012) nemali broj primjera baš iz reklamnog stila (v. adinaton, str. 5–6; aluzija, str. 26; amblem, str. 28, anagram, str. 40; metafora, str. 193), što nam opet potvrđuje da Bagiću ništa *reklamno* nije strano.[1]

[1] Treba naglasiti da je i način oglašavanja ove knjige privukao pažnju – u stilu oglašavanja najpopularnijih svjetskih filmskih i književnih ostvarenja. Autorica ovog prikaza primjećuje elemente metadiskursa i ludizma, ali i oglašavačko umijeće, kako izdavača, a tako i autora jer je u svemu tome vidio primjerenu ludičku multimodalnu igru. Tako je autorica prikaza u julu 2025. godine na Trgu bana Jelačića ugledala zanimljivu, nesvakidašnju reklamu knjige *Stilistika reklame*, gdje je izlog Knjižare Ljevak gotovo potpuno oblijepljen portretom autora s podlogom naslovnice knjige. Nije neobično vidjeti reklamu, ali jeste pozitivno iznenađenje (a u ovom kontekstu savršeno odgovara prilici) vidjeti ovakav tip reklame za naučnu knjigu (baš kao što se oglašavaju i promoviraju beletristička i najprodavanija djela, npr. svjetska popularna djela naučne fantastike i sl.).

Predgovor i sedam formalnih poglavlja knjige otvara moto (sentence svjetskih književnika, filozofa, komunikacijskih i marketinških stručnjaka, književnih teoretičara) kao jaka pozicija teksta, u kojima je ključna riječ upravo *reklama* (oglašavanje ili slogan). Tako nas autor neposredno i priprema na sadržaj svakog poglavlja. No, prije nego što uđemo *in media res* knjige *Stilistika reklame*, važno je na samom početku prikaza, a ne kako to nerijetko biva samo spomenuto na kraju, naglasiti kako su različite slikovne ilustracije (većinom) hrvatskih reklama multimodalno obogatile ovu knjigu, i to na isti način kako se reklamna poruka u 19. i 20 st. transformirala od verbalne do multimodalne (str. 24). Knjiga se onda, zahvaljujući tome, recipira kao polifoni diskurs o reklami uz stalno iščitavanje, prepoznavanje i tumačenje odabranih reklamnih plakata.

Stilistika reklame nam kroz sva svoja poglavlja, i tekstom i slikom, ukazuje na različite aspekte i mogućnosti čitanja reklame. Prvo poglavlje knjige "Pojava i razvoj reklame" (str. 14–39) očekivano nudi sistematičan prikaz postanka i razvoja reklame, ali nikako kao niz općepoznatih činjenica, nego kao eruditsko tkanje neobičnih *vanreklamnih* priča koje svjedoče o autorovoj dosljednosti u traganju za detaljima. Pored zanimljivog izbora slikovnih ilustracija reklama, kao što su britanski oglas za sapun *Pears* iz 1900. godine, hrvatski oglas za *Franck* kafu iz 1893. godine te aktivistički oglasi Igora Miladinovića i Igora Manasteriottija o kurikularnoj reformi u Republici Hrvatskoj, pažnju plijene autorove analize tih reklama koje uvijek ostavlja blago nedovršene i namjerno nedorečene, i to svjesno, dajući priliku čitateljima da i oni čitaju i analiziraju svoju stranu reklame. Drugo poglavlje "Figurativnost reklamnih slogana" (str. 42–69) najviše je stilističko i retoričko od svih poglavlja, pa Bagić u ovom poglavlju na primjeru izabranih reklama i slogana analizira ponavljanje, tropološku antropomorfizaciju i paradoksalnost kao figurativne kategorije, zaključujući kako su retorika i poetika u službi estetskog artizma reklame (str. 69). U trećem poglavlju "Evokacijske atrakcije" (str. 72–86) autor istražuje poetiku ludičke parafraze u reklami, pronalazeći najuspješnije evokacije na bajku, jezičke rasprave, film, vremensku prognozu te kviz u hrvatskom reklamnom

diskursu. Uspješno identificira primjere interferencije političkog i reklamnog diskursa (usp. *Bez nas desni pocrvene*, *Ne primamo krunice u naše redove*, *Ne tražite dalje...* ***gotovina*** *je u našoj banci*) (str. 78). Posebno se u ovom poglavlju autor bavi oglašavanjem u pandemiji te analizira najuspješnije primjere, zaključujući kako su globalni brendovi uspjeli u svom zadatku, a to je uloga odgovornog subjekta koji promovira krizna pravila svjetskog zdravlja, ali i vlastite proizvode (str. 83). Četvrto poglavlje "Reklama i književnost" (str. 88–116) donosi nam nekoliko priča o svjetskim piscima koji su pisali reklamne slogane (Honoré de Balzac, Emile Zola, Salman Rushdie, Paul Auster i dr.), a Bagić posebno analizira slogane Jeana Cocteaua koji je zbog svoje svestranosti poznat kao *pjesnik-orkestar* – dok spaja umjetničke modernističke prakse i popularnu kulturu (str. 94). U ovom poglavlju čitatelji će saznati u kakvoj su vezi modernizam, kocka za juhu i sapun, L. Cappiello i P. Picasso, kakva je uloga reklame i plakata u nastanku kubizma i dadaizma. O odnosu reklame i hrvatske književnosti uspješno raspravlja u tekstu podnaslova od Matoša do *Kiklopa* (str. 104), a završava pisanjem o savremenoj prozi i poeziji koja nastaje "na razvalinama reklamne retorike" (str. 112). U petom poglavlju "Reklama i slikarstvo" (str. 118–131), koje se prirodno umjetnički nastavlja na prethodno, Bagić se bavi estetskim i vizuelnim elementima reklame, analizirajući nekoliko vrlo uspješnih reklamnih plakata na kojima se ocrtavaju strategije upotrebe slikarstva u reklami (*Djevojka s bisernom ogrlicom*, *Posljednja večera*), a sve prilagođeno marketinškoj svrsi, što je primjer *artketinga*. Poglavlje se završava pričom o muzealizaciji reklame kako bi sačuvala svoje mjesto u kolektivizaciji sjećanja. Poglavlje "Stil, žanr, diskurz" (str. 134–147) propituje poziciju i mjesto reklame u kontekstu funkcionalnih stilova, ističući ipak njenu hibridnost, graničnost, eklektičnost (str. 137). Na kraju poglavlja zaključuje se da je reklama neovisan i poseban funkcionalni stil, žanr ili diskurs.

Posljednje poglavlje "Mediteran kakav nikad nije bio" (str. 150–176) otkriva nam ulogu reklame kada je u pitanju stvaranje slike Mediterana, ali i na koji se to način Mediteran "koristi" u turističkoj *potrošnji*. I ne samo u

turističkoj: reklamni stratezi uključuju more i Mediteran u kampanju naftne industrije; morski prizori dio su reklame za duhanske proizvode. Bagić analizira reklamne strategije u kojima je Mediteran verbalni ili vizuelni element oglašavanja. Kao što se Matvejević u *Mediteranskom brevijaru* (2006, str. 15) nostalgično pita da li je ikad iko oplovio Mediteran, Bagić se (str. 175), u kontekstu turističke i reklamne (ne)kulture, realistično pita da li će Mediteran uopće *nastaviti plovidbu*.

S obzirom na to da nas, prema istraživanjima, oko 10.000 reklama svakodnevno "vreba" (str. 24) – onda našu ulogu u reklamnom diskursu možemo shvatiti i osvijestiti ludičkom parafrazom političke sentence: "Ako se vi ne bavite *reklamom*, onda će se *reklama* baviti vama." Ne sumnjamo i da hoće.

LITERATURA

1. Bagić, K., 2006. "Figurativnost reklamnoga diskurza". U: Bagić, K. ur. *Raslojavanje jezika i književnosti. Zbornik radova 34. seminara Zagrebačke slavističke škole.* Zagreb: Zagrebačka slavistička škola – FF press, str. 81–93.
2. Bagić, K., 2012. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
3. Bagić, K., 2023. "Reklama – stil, žanr, diskurz". *Pismo*, 21, str. 211–224.
4. Durmišević, E., 2024. "Od jezičke pojedinosti do ulaska u radnu sobu pjesnika: Krešimir Bagić, *Figure i stilovi*, 2023". *DHS*. [online], 2/26, str. 1539–1544. Dostupno na: https://www.dhs.ff.untz.ba/index.php/home/article/view/16997/1045 [15. 8. 2025].
5. Matvejević, P., 2006. *Mediteranski brevijar*. Zagreb: V.B.Z.
6. Opašić, M., 2015. "Filološki pogled na reklame". *Fluminensia*, 27/1, str. 222–227.

DOI: 10.46352/23036990.2025.351
Prikaz/Review

HENA JUSIĆ

O HUMORU – TEORIJSKI I PRAKTIČNO

Đuliman, S., Sadiković, A., *O humoru – teorijski i praktično,* Sarajevo: Slavistički komitet, 2024, 157 str.

Šta za pojedinca predstavlja humor i na koji je način prisutan u svakodnevnom životu? Da li je moguće ovaj fenomen lingvistički objasniti na sistematičan i teorijski utemeljen način? Kakvu ulogu u samoj analizi ima verbalni humor?

Ovo su pitanja na koja pokušavaju odgovoriti autorice Selma Đuliman i Amira Sadiković u svojoj nedavno objavljenoj knjizi pod naslovom *O humoru – teorijski i praktično*. Kako navode na samom početku, cilj im je uspostaviti jedinstven teorijski okvir za izučavanje humora, koji će biti ilustriran kroz analizu korpusa britanskih serija. Knjigu čini uvodna studija i pet poglavlja, a u nastavku će biti prikazane ključne teme obrađene u ovoj monografiji, s posebnim fokusom na teorijsko utemeljenje i metodologiju rada.

Nakon kratkog uvoda slijedi poglavlje knjige koje se temelji na definiranju koncepta humora te na razradi teorijskog okvira za njegovo proučavanje, uključujući prikaz osnovnih pragmatičkih teorija koje se primjenjuju u kontekstu proučavanja humora. U uvodnom dijelu ovog poglavlja autorice izlažu definiciju humora i razmatraju njegove temeljne karakteristike. Tu je od posebnog značaja teorijski opus Salvatorea Attarda i njegovo definiranje humora, gdje se ističe da je najpreciznija definicija humora ona koju je dala lingvistica Catherine Kerbrat-Orecchioni, prema kojoj je humor tekst koji za svoj perlokucijski efekat ima smijeh. "Drugim riječima, sve što je namijenjeno da bude smiješno jeste humor (iako, naravno, sve što je namijenjeno da bude smiješno, ljudi ne moraju tako i doživjeti)" (str. 9). Na ovaj se

način gradi polazište za sva daljnja razmatranja u knjizi. Pojašnjava se da će se verbalni humor koristiti kroz istraživačko produbljenje teme.

Dalje se autorice posvećuju postavljanju temelja za analiziranje humora unutar lingvistike, s fokusom na teorije nekongruentnosti i pragmatiku, uz analize zasnovane na teorijama superiornosti i olakšanja. U nastavku poglavlja prikazuju se ključne pragmatičke teorije od značaja za razumijevanje dijaloških razmjena i humora koji iz njih proizlaze. Poseban značaj pridaje se teoriji govornih činova, implikaturama, teoriji učtivosti te analizama konverzacije, koje su od presudne važnosti za razumijevanje dijaloških razmjena i humora.

U trećem poglavlju knjige daje se kratak pregled šest TV-serija koje će služiti kao osnova za analizu u knjizi. Autorice su, kako bi prikupile važne informacije o izabranim serijama, koristile dostupne podatke s internet-stranica, među kojima je i zvanična stranica BBC-jevog humorističnog programa (http://www.bbc.co.uk/comedy/), kao i baza podataka o filmovima i televizijskim sadržajima *Internet Movie Database* (www.imdb.com). Ti su izvori bili dobar temelj za postavljanje i razumijevanje bitnih osobina odabranih serija, uključujući detalje o produkciji, kao i prikaz likova. Istraživanje se ne fokusira samo na sadržaj serija već, prije svega, na način kako se to humor stvara kroz dijalog, karaktere, varijante govora i kulturne reference, te kako ti elementi funkcioniraju u procesu prevođenja. Analizirani korpus čine sljedeće serije: *Only Fools and Horses*, *Blackadder*, *Absolutely Fabulous*, *My Family*, *Little Britain*, *Black Books*.

U četvrtom poglavlju autorice pristupaju analizi navedenog korpusa britanskih serija na temelju teorije superiornosti. Prije svega razmatraju historijski i filozofski okvir ove teorije, čime nam najprije omogućavaju bolje razumijevanje njenih ključnih načela i ideja. Također, izlažu mišljenja iz raznih znanstvenih disciplina te predstavljaju različite stavove uglednih stručnjaka. Zatim nam prikazuju lingvističke elemente korištene u humorističkim tekstovima u okviru teorije superiornosti. "U doktorskoj disertaciji 'Linguistic Aspects of Verbal Humor in Stand-up Comedy' autorica Jeannine Schwarz (2010: 113) navodi da je satira bitan element ismijavanja.

U tom smislu, uvrštavamo satiru u teoriju superiornosti kao lingvistički element analize u ovoj studiji" (str. 31–32). Đuliman i Sadiković spominju i hiperbolu, koja u humornom iskazu ističe autoritet govornika u odnosu na podređenog. Metafora i poređenje su također uvršteni kao lingvostilistički elementi teorije superiornosti. Autorice naglašavaju kako ni ova analiza nije cjelovita i da se ovi lingvistički elementi mogu posmatrati i kroz niz drugih teorija.

U nastavku knjige se donosi detaljna analizu pojedinih scena iz već navedenih serija. Jedan od primjera, usudit ćemo se reći, majstorske analize prijevoda dijaloga iz scene jeste scena iz serije *Only Fools and Horses*. Riječ je o primjeru riječi *cockney*, gdje nam autorice argumentirano objašnjavaju kako i zašto je termin šaner najpogodniji prijevod ovog pojma. Još jedan zanimljiv prevodilački postupak odnosi se scenu iz serije *Little Britain* u kojoj se engleska riječ *lesbian* prevodi kao *lezbača*, gdje se naglašava bitnost hiperbole pri prevođenju ove riječi, a objašnjen je i efekat koji ta hiperbola u prijevodu izaziva.

Peto poglavlje bavi se analizom korpusa navedenih britanskih serija primjenom teorije olakšanja. Autorice započinju poglavlje detaljnim razmatranjem same teorije olakšanja, koja je prvobitno razvijena u okviru psihoanalitičke teorije te razmatraju mogućnosti njene primjene u lingvističkoj analizi. Također se osvrću na tri vrste situacija u kojima dolazi do izazivanja smijeha, te ih na odgovarajući način ilustriraju. Napominje se da će se u okviru analize koristiti i teorija učtivosti, kao i teorija govornih činova, uz koje će biti obrađene i implikature.

U knjizi se također predstavlja i analiza korpusa putem primjene teorijskog okvira teorije olakšanja. U nastavku ističemo dva izuzetno interesantna primjera. Prvi od njih odnosi se na scenu iz serije *Blackadder*, u kojoj se očituje Freudova situacijska šala, odnoseći se na temu seksa kao tabua, što ilustruje specifični oblik humora. To možemo primijetiti u korištenju vulgarnih termina koji opisuju gospođicu: *saucy young trollop* / *slatka mala kuravica*; *lucky tart* / *sretna fufica*. Na početku je očekivan pristojan ton pisma (jer ga piše princ George), u kojem bi uvrede, te čin ugrožavanja

recipijenta pisma bili svedeni na minimum. No, pismo iznenada postane neformalno pri čemu princ George koristi vulgaran ton. Ovdje se humorni efekat odražava u zamišljanju reakcije osobe koja čita ovo pismo. Drugi primjer koji smo izdvojili dolazi iz scene serije *Little Britain*. Izraz *Volim te više od transvestitske pornjave*, koji koristi djevojčica u "pobjeđivanju" majke u kontekstu ko koga više voli, iznenađuje publiku korištenjem vulgarizma. Humor se ogleda, još jednom, u Freudovoj situacijskoj šali gdje je pornografija tabu tema, a ponašanje djevojčice naivna šala.

Šesto poglavlje knjige fokusirano je na princip kooperativnosti i Griceove maksime konverzacije. Čitateljima se objašnjava značaj slijeđenja Griceovih maksima, te kako iz njihova nepoštivanja proizlazi humor. U ovoj analizi autorice nam argumentirano prikazuju glavne Griceove ideje i time su čitateljima omogućile kompletan uvid i širu sliku ovih pitanja. Ovo poglavlje donosi govor o svjesnosti i nesvjesnosti korištenja ovih maksima, poštivanju, nepoštivanju prepoznavanja značenja, i o tome šta je to vic za Attarda i zašto je on dobar primjer zloupotrebljavanja govornih maksima. Autorice se, zatim, posvećuju analizi scena iz već spomenutog korpusa. Analiza se sprovodi kroz četiri maksime: maksimu kvaliteta, maksimu kvantiteta, maksimu modaliteta i maksimu relevantnosti.

Primjer kršenja maksime kvaliteta možemo pronaći u sceni iz serije *Black Books*, gdje govornik ljutito tvrdi da je fizički mrtav. Upotreba termina "živi mrtvac" jasno ukazuje na laž, čime se narušava maksima kvaliteta. Također, primijećen je i primjer kršenja maksime relevantnosti u sceni iz serije *My Family*. U toj sceni dolazi do nesporazuma u percepciji svijeta, kada doktor, odgovarajući na žaljenje pacijenta zbog prevelikih zahtjeva od drugih, pokazuje razumijevanje za njegovu situaciju, istovremeno ističući da i njegova djeca od njega traže previše.

U završnici nam autorice iznose niz zaključaka nastalih na analizi korpusa. Napominju da su humorne i pragmatičke teorije primjenjive u oba jezika, ali i da razlike nastaju onda kada bi se uslijed doslovnog prevoda gubio humorni sadržaj. Pored toga, kada je riječ o žargonizmima, njih treba prevoditi žargonizmima. Veoma je bitno napomenuti da kulturološke

razlike nisu uvijek prepreka u razumijevanju humora i da u savremenim serijama postoje globalno prepoznatljivi elementi.

Studija *O humoru – teorijski i praktično* neiscrpan je resurs saznanja i naučnih stajališta koji objašnjavaju fenomen humora, ali i onoga što proizvodi humor. Veliki značaj ove knjige ogleda se u njenom multidisciplinarnom pristupu jer je zasnovana na relevantnoj literaturi ne samo iz lingvistike nego i drugih disciplina – psihologije, filozofije itd. Još jedna vrijednost ove knjige jesu upravo prijevodi serija kojima se knjiga, pored teorijskog dijela, bavi. Tako knjiga na veoma zanimljiv način prikazuje ono praktično o humoru i time opravdava svoj naslov.

Na kraju želimo reći da knjigu *O humoru – teorijski i praktično* svesrdno preporučujemo čitateljima naučne literature iz oblasti lingvistike, ali i istraživačima iz drugih srodnih oblasti koje za svoju temu imaju fenomen humora. Također, knjiga može biti korisna i onima koji se tek počinju baviti ovim oblastima ili žele proširiti svoje znanje o temi humora. Naravno, zbog temeljito obrađenih epizoda serija, odnosno njihovih prijevoda, knjiga može biti korisna i onima koji su ljubitelji britanske drame i kinematografije.

IN MEMORIAM

DOI: 10.46352/23036990.2025.359

SAFET KEŠO

IN MEMORIAM
POSLJEDNJI POZDRAV PROFESORU ALEKSANDRU DONEU

U vremenima potpunog sloma temeljnih civilizacijskih vrednota, u sjeni najbrutalnijeg sraza dobra i zla kojem je čovječanstvo ikada svjedočilo i koji agresivno opsjeda ljudski um današnjice, tiho i gotovo neprimjetno iz naših života zauvijek odlaze i oni najdraži, najbliskiji, najpoštovaniji.

U takvom je ozračju početkom mjeseca jula 2025. godine, u devedeset i prvoj godini života, s ovoga svijeta u prostore vječnosti otišao iznimno časni čovjek i vrsni pedagog prof. dr. Aleksandar Done.

U slovenačkom gradiću Kočevje prisustvovao sam posljednjem ispraćaju ovog našeg uglednog dugogodišnjeg redovnog profesora na Odsjeku za slavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Ispraćaj uz prisustvo članova porodice i prijatelja bio je emotivan i veoma dostojanstven, onakav kakav je bio i njegov život.

Prof. dr. Aleksandar Done rodio se u Sarajevu 1935. godine kao dijete ruskog emigranta. Staze njegovog života bile su veoma trnovite. Kada mu je bilo šest godina, svjedočio je početku II svjetskog rata i nacističkoj i ustaško-fašističkoj okupaciji njegovog rodnog Sarajeva.

Dobro je zapamtio vrijeme gladi, nestašica, ratnih strahota, progona, bombardovanja i smrti. Slike smaknutih sarajevskih antifašista koje su ustaški zločinci javno povješali na stablima u centru Sarajeva urezale su se trajno u sjećanje desetogodišnjeg dječaka. O tome mi je pred samu agresiju na BiH, kao mladom asistentu, profesor Done pričao nebrojeno puta, pokazujući prstom sa prozora našeg zajedničkog kabineta u pravcu stabala

na kojima je 1945. godine svojim očima vidio zastrašujuće slike obješenih ljudi čija su ukočena tijela danima visjela kao opomena.

Te iste godine doživio je još veću traumu kada su agenti sovjetske tajne službe uhapsili i odveli u gulag njegovog oca, kojeg je potom prvi i posljednji put vidio u invalidskom domu u dalekoj Rusiji tek nakon 21 godinu.

Te teške životne traume, uprkos svemu, nisu ga uspjele dehumanizirati i gurnuti u prostore bilo kakvog radikalizma, asocijalnosti ili destrukcije. Upravo suprotno, zahvaljujući snazi vlastite ličnosti, stasao je u plemenitog čovjeka inkluzivne prirode i najšire kosmopolitske orijentacije, koju je živio cijeli svoj život.

Bio je čovjek vanserijske erudicije, enciklopedijski širokog obrazovanja i gotovo da nije bilo društveno relevantne teme o kojoj nije mogao veoma kompetentno diskutirati na visokoj akademskoj razini. Ta se erudicija u najvećoj mjeri objašnjava kultom knjige, snažno prisutnim u njegovom roditeljskom domu za vrijeme odrastanja među visokoobrazovanim članovima aristokratske porodice, ali jednako tako i njegovim ličnim vanserijskim kapacitetima koji su rezultirali činjenicom da je u mladosti studirao i uspješno završio tri studija te stekao tri profesorska zvanja – profesora njemačkog jezika i književnosti, profesora ruskog jezika i književnosti i profesora engleskog jezika i književnosti. Magisterij i doktorat iz lingvistike bili su potom samo prirodan slijed stvari.

Pored ruskog, njemačkog i engleskog govorio je još i francuski, slovenački i, naravno, bosanski jezik. Francuski je, uz ruski, naučio u roditeljskom domu, dok je slovenački jezik usavršio sa svojom suprugom Slobodankom, rođenom Slovenkom.

Kao dijete ruskih emigranata koje je rođeno u Sarajevu, gradu koji je iskreno i mnogo volio, dva jezika je smatrao maternjim – ruski i bosanski. Posebno sam mu bio i ostao zahvalan na prihvatanju i javnoj akademskoj afirmaciji same nominacije, standarda i norme bosanskoga jezika i to odmah nakon što mu je 1993. vraćen njegov naziv.

Dugo smo moj profesor i mentor Aleksandar Done i ja dijelili životni i radni prostor na Filozofskom fakultetu. Taj je prostor uvijek bio definiran

i prožet onim čistim i jasnim vrednotama časnog pedagoškog poziva, nepatvorene izvorne ljudskosti i načelima intelektualne etike najvišega reda. Bio sam njegov asistent i viši asistent na velikom broju predmeta lingvističke, odnosno paleolingvističke slavističke orijentacije (Uvod u lingvistiku sa slavistikom, Pregled ruske gramatike, Fonetika, Morfologija i Sintaksa ruskog jezika, Staroslavenski jezik, Historija i akcentologija ruskog jezika, Komparativna gramatika slavenskih jezika). Obojica smo (i nismo, dakako, bili jedini) godinama imali i dvostruke norme časova nastave za koje nikada nismo niti tražili niti dobijali nikakav dodatni novac.

Moja i sve druge generacije studenata kojima je predavao profesor Aleksandar Done uvijek smo za primjer isticali njegovu potpunu predanost pedagoškom pozivu i neponovljivu posvećenost studentima, predavanjima, seminarima i vježbama, na koje nikada nije kasnio. Pauzu od striktnih 15 minuta između predavanja koristio je najčešće u hodniku zajedno s nama studentima, pružajući nam priliku da mu do mile volje postavljamo pitanja u vezi sa temama predavanja ili da se naprosto malo našalimo i relaksiramo, da nam ispriča neke od bezbroj anegdota koje je pamtio i prepričavao s besprijekornom akademskom pristojnošću i sa posebnim šarmom rođenog Sarajlije.

Jednom prilikom je, ponesen razgovorom s nama, "probio" 15-minutnu pauzu između časova za cijele tri minute. Pogledavši na sat, neobično oštro i glasno prekorio je sebe, a nama se izvinjavao tako ljudski iskreno i postiđeno kao da nam je priredio neoprostivu uvredu i pričinio nenadoknadivu štetu. Ta mi je scena i ta njegova reakcija u mom kasnijem dugogodišnjem radu sa studentima ostala kao trajni podsjetnik.

Iako prije rata (do 1992) nismo imali kompjutere, printere, pametne table i sl. i premda se sve radilo na pisaćim mašinama bez prava na grešku u pripremi (umnožavalo se na šapirografima), studenti su uvijek blagovremeno dobijali sva njegova predavanja, sve potrebne materijale, literaturu, vježbe, tekstove, primjere, analize. Za bilo koju reliktnu ili savremenu jezičku pojavu, proces, pravilo, jezičke zakonitosti, analogije, izuzetke i sl., uvijek je imao obilje primjera koje je sipao kao iz rukava, uzimajući ih iz više jezika i oplemenjujući ih posebnim akademskim humorom i pedagoškim šarmom.

Veliki dio agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992–1995) proveo je u radnoj obavezi profesora na Filozofskom fakultetu u svom rodnom opkoljenom Sarajevu, iz kojeg je, vrlo ozbiljno bolestan i sa jedva 50-ak kg težine, izašao "zalijek živ" krajem aprila ratne 1994. godine.

Spas i ozdravljenje pronašao je sa svojom suprugom i sinom u Ljubljani, "u sobičku dva sa dva", kako je kasnije šaljivo (a uvijek se najradije šalio na svoj račun) govorio o toj "raskoši i luksuzu" u koji su bili smješteni kao izbjeglice.

Kada sam nakon završetka agresije na BiH i potpisivanja mira u Dejtonu skinuo ratnu uniformu i vratio se u nastavu na Filozofski fakultet u Sarajevu, iskoristio sam gostovanje jednog uglednog profesora sa Ljubljanskog univerziteta i pitao ga da li su u Ljubljani primili u radni odnos profesora Aleksandra Donea. Odgovorio mi je da profesor Done nije primljen, da je tamo održao neka zapažena predavanja, ali da je, po njegovom mišljenju, "napravio grešku" jer ih je održao izlažući i navodeći primjere na pet stranih jezika, što je veoma "uznemirilo i zabrinulo" neke tamošnje kolege. "Jer ne voli niko pametnijeg od sebe imati pokraj sebe" – zaključio je tada ovaj ugledni gost.

Ozbiljno narušenog zdravlja, krajnje pristojan i nenametljiv, s već napunjenih 60 godina života odustao je tada od borbe za mjesto na Ljubljanskom univerzitetu, ostvario ubrzo pravo na svoju skromnu ali časno zarađenu bosansku penziju i povukao se u miran porodični život sa suprugom Slobodankom i sinom Gogom.

Debela je knjiga života profesora Aleksandra Donea. U njoj sam, s ponosom to ističem, i ja – njegov student, njegov asistent, poštovalac i njegov prijatelj.

A ovih skromnih nekoliko redaka, koje u znak najdubljeg poštovanja i zahvalnosti prema svom cijenjenom profesoru ispisujem, iz moje su knjige života, knjige u kojoj prof. dr. Aleksandar Done zauzima veoma posebno mjesto.

Neka mu je lahka zemlja i neka je mir Božiji s njim!

UPUTE ZA AUTORE

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu objavljuju naučne i druge radove iz područja društvenih i humanističkih nauka. Primaju se isključivo neobjavljeni radovi, pisani na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, kao i na oba službena pisma u Bosni i Hercegovini, odnosno na jednom od svjetskih jezika. Radovi se Redakciji dostavljaju u elektronskom obliku, a rukopisi se ne vraćaju. Prihvatanje rada za objavljivanje obavezuje autora na to da isti rad ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole Redakcije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* izlaze u štampanoj i elektronskoj formi.

PRIPREMA RUKOPISA

Obim

Preporučeni obim izvornog naučnog i preglednog članka je do 20 kartica teksta (1 kartica = 1.800 znakova sa razmacima). Prikazi knjiga, osvrti i ocjene ne mogu biti duži od 8 kartica teksta.

Prikazi knjiga trebaju sadržavati ime i prezime autora, naslov djela, naziv izdavača, mjesto i godinu izdavanja te broj stranica. U prikazu pojedinog broja časopisa, uz naziv časopisa, trebaju biti navedeni godište, godina i mjesto izdavanja te broj.

Naslov rada

Naslov rada treba biti što je moguće kraći (ako je moguće do deset riječi) te istovremeno davati dobar uvid u bit rada.

Naslov rada na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika mora imati i uporedni naslov na engleskom jeziku.

Autor(i) rada

Navodi se puno ime i prezime autora, odnosno svih autora rada. Autor ili autori navode se iznad naslova rada bez titula, i to prvo ime, a zatim prezime autora, a ispod se navodi adresa elektronske pošte autora, odnosno 560 svih autora. Ukoliko ima više autora, autori se navode jedan ispod drugog,

kao i njihove adrese elektronske pošte. Uz autorovo ime stavlja se fusnota, u kojoj se navodi mjesto zaposlenja autora.
U jednom broju *Radova* jedan autor može objaviti najviše jedan rad bez obzira na to da li je potencijalni drugi rad autorski ili koautorski.
Također, autor članka u popisu Literature može navesti najviše 20% vlastitih knjiga i/ili radova.

Sažetak

Sažetak može imati najmanje 200 a najviše 250 riječi. Sažetak se piše na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika i mora imati uporedni prijevod na engleskom jeziku. Sažetak treba ukazati na značaj teme, hipoteze, cilj istraživanja, metodologiju i rezultate istraživanja. U interesu je autora da sažetak sadrži termine (deskriptore) koji se često koriste za indeksiranje i pretraživanje članaka.

Ključne riječi

Ispod sažetka navode se ključne riječi, do 10 riječi najviše, koje su bitne za brzu identifikaciju i klasifikaciju sadržaja rada. Ključne riječi trebaju biti i na engleskom jeziku.

Stil citiranja

Prilikom navođenja bibliografskih referenci koristi se harvardski stil citiranja.

Postupak recenziranja

Svi radovi prolaze postupak dvostruke slijepe recenzije (engl. *Double-Blind Peer Review*), kojim se ne otkriva identitet autora i recenzenata. Dvostrukoj slijepoj recenziji ne podliježu prikazi knjiga, osvrti i ocjene. Na temelju preporuka recenzenata, Uredništvo odlučuje prihvatiti rad kakav jeste, tražiti dodatno recenzentsko mišljenje, izmjene ili ga odbiti.
Recenzirani radovi kategoriziraju se kao:

- izvorni naučni članak
- pregledni naučni članak
- stručni članak
- prikaz.

Odgovornost autora

Autor je u potpunosti odgovoran za sadržaj rada i korištenje ranije objavljenih informacija. Podrazumijeva se da rad prihvaćen za objavljivanje u *Radovima* nije predan drugdje radi objavljivanja i da nije već objavljen te da su objavljivanje odobrili koautori (ako ih ima). Ukoliko je rad dio neke veće cjeline (doktorske disertacije, istraživanja i sl.), ovakvo što obavezno treba navesti u radu, i to u uvodnoj fusnoti. Uz dogovor i saradnju s autorom, Redakcija može intervenirati na izvornom materijalu prema zahtjevu recenzenata ili radi prilagođavanja stručnim, jezičkim i tehničkim normama *Radova*. Prilozi objavljeni u *Radovima* i elektronskim izdanjima *Radova* mogu se bez posebne dozvole koristiti za ličnu ili obrazovnu svrhu, uz poštovanje prava autora i izdavača.

Autor(i) potpisuju izjavu o originalnosti rada, čime potvrđuju njegovu originalnost, te izjavu kojom dozvoljavaju objavljivanje rada u otvorenom pristupu.

Redakcija i lektura

Uredništvo za sve članke provodi jezičku lekturu, o čemu u pravilu obavještava autore.

NAVOĐENJE LITERATURE PREMA HARVARDSKOM STILU CITIRANJA

Knjige

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov knjige: podnaslov. Izdanje (samo u slučaju da se ne radi o prvom izdanju). Mjesto izdavanja knjige: izdavač.

Jedan autor

Blair, D. C., 1990. *Language and Representation in Information Retrieval*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.

Dva autora

Blažević, D., Hodak, V., 2001. *Upute za katalogizaciju omeđenih publikacija i nizova publikacija*. 2. dop. izd. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

Više od četiri autora

Levine, D. M. et al., 2004. *Statistics for Managers Using Microsoft Excel*. 4th ed. Upper Saddle River: Prentice Hall.

Urednici knjige

Prezime, inicijal(i) ur., godina. Naslov knjige: podnaslov. Izdanje (samo u slučaju da se ne radi o prvom izdanju). Mjesto izdavanja knjige: izdavač.

Keene, E. ed., 1988. *Natural language*. Cambridge: University of Cambridge Press.

Naučni i stručni rad u zborniku i zbirci radova

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov rada: podnaslov. U: Prezime, inicijal(i) ur. Naslov zbornika: podnaslov. Mjesto izdavanja: izdavač, str. od – do.

Afrić, V., 2002. "Informacijske tehnologije i društvo". U:. Tkalac, S., Lasić-Lazić, J. ur. Zbornik radova *Težakovi dani*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, str. 7–21.

Elektronska knjiga

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov: podnaslov. [medij]. Izdanje. Mjesto izdavanja: izdavač. Dostupno na: adresa: [datum pristupa].

Fishman, R., 2005. *The rise and fall of suburbia*. [e-book]. Chester: Castle Press. Dostupno na: http://libweb.anglia.ac.uk / E-books: [3. 3. 2007].

Članak u časopisu

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka: podnaslov. Naslov časopisa. Oznaka sveska (broj), stranice.

Milas-Bracović, M., Barany, I. i Boras, D., 1986. "Zastupljenost ključnih riječi iz naslova i teksta članka u njegovom autorskom sažetku". *Informatologia Yugoslavica*, 17 (3–4), str. 243–265.

Članak u elektronskom časopisu

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka. Naslov časopisa. [medij]. Oznaka sveska (broj), stranice. Dostupno na: adresa: [datum pristupa].

Baker, T., 2002. "A Grammar of Dublin Core". *D-Lib Magazine*. [online], 6 (10). Dostupno na: <http://www.dlib.org/dlib/october00/baker/10baker.html> [21. 11. 2011].

Novinski članak

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka: podnaslov. Naslov novina.
Datum. Stranice.

Slapper, G., 2005. "Corporate manslaughter, new issues for lawyers". *The Times*, 3 Sep., pp. 4–5.

Rad na konferenciji

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Puni naslov rada na konferenciji. U: Prezime, inicijal(i) urednika, ur. ili ime organizacije, Cjeloviti naslov konferencije. Mjesto održavanja, datum. Mjesto izdavanja: Izdavač.

Brown, J., 2005. "Evaluating surveys of transparent governance". In: UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs), 6th Global forum on reinventing government: towards participatory and transparent governance. Seoul, Republic of Korea 24-27 May 2005. New York: United Nations.

Diplomski rad, magistarski rad i disertacija

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov: podnaslov. Magistarski rad. Mjesto izdavanja: izdavač.

Richmond, J., 2005. *Customer expectations in the world of electronic banking: a case study of the Bank of Britain*. Ph. D. Anglia Ruskin University.

Veb-stranica

Prezime, inicijal(i) autora. (godina izdavanja). Naslov: podnaslov [online]. Mjesto izdavanja: izdavač (izdavač u tradicionalnom smislu ili organizacija odgovorna za održavanje stranice na internetu). Dostupno na: URL [datum pristupa].

Holland, M., (1996). Harvard System [online]. Poole: Bournemouth University. Dostupno na: <http://www.bournemouth.ac.uk/service-depts/lis/LIS_Pub/harvardsyst.html> [6. 12. 1996]

GUIDELINES FOR THE AUTHORS

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu publishes scholarly and other papers in the fields of humanities and social sciences. Only previously unpublished papers, written in Bosnian, Croatian, or Serbian, in one of the officially recognized and used alphabets in Bosnia and Herzegovina, or in one of the world's languages, are accepted. The manuscripts should be submitted to the Editorial Board electronically, and will not be returned. If the paper is accepted for publication, the author is obliged not to publish the same paper in another publication without prior consent of the Editorial Board. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* is published in print and electronic form.

PREPARING THE MANUSCRIPT

Length requirements

It is recommended that the manuscript is not longer than 20 pages (1 page = 1,800 characters with spaces). A maximum length of 8 standard pages is allowed for book reviews, scholarly reflections and critical reviews.
Book reviews will include the name of the author(s), the title of the book, the publisher, the place and year of publication and the number of pages. A journal review, aside from the journal title, will include the year the journal was launched, as well as the year, place and the journal volume number.

Title

The title of the paper should be as concise as possible (ten words maximum) and, as such, reflect the importance and content of the paper.

The title provided in Bosnian, Croatian, or Serbian, or one of the world's languages, should be accompanied by the equivalent in the English language.

Author(s)

Full name(s) and surname(s) of the author(s) should be provided. The author's name or authors' names should be placed above the title of the paper and followed by the author's or authors' e-mail address(es). No academic titles should be included. If there is more than one author, their names and

e-mail addresses should start on a new line. A footnote is inserted by the author's name containing the author's affiliation.
Radovi may contain only one paper by an author, regardless if another may be authored or co-authored.
Also, the author of an article may include up to 20% of their own books and/or papers in the literature list.

Summary

The length of the summary should be between 200 and 250 words. The summary should be written in Bosnian, Croatian, or Serbian, or in one of the world's languages and accompanied by a translation into English. The aim of the summary should be to give an insight into the relevance of the topic, the hypothesis, the aim of the research, the methodology used and the results obtained. It is in the interest of the author(s) to include in the summary the terms (descriptors) often used for citation indexing.

Key words

A maximum of 10 key words, important for shortcut identification and classification of the content, should be listed below the summary. The equivalent key words in English should also be provided.

Citation style

The Harvard citation style is the preferred referencing style.

Peer review

All manuscripts are subject to double-blind peer review, with the exception of book reviews, scholarly reflections and critical reviews. Based on the reviews, the Editorial Board decides to accept the manuscript in its original version, to request further reviews, to expect corrections of the manuscript or to reject the manuscript.
Manuscripts are categorized as:

- Original scientific paper
- Scientific review article
- Professional paper
- Review.

Author's responsibilities

The author is fully responsible for the content of the paper and citing the information published earlier. By submitting the manuscript, the author confirms that the paper accepted for publication in *Radovi* has not been submitted to any other journal, or has not been published earlier, and has been accepted for publication by co-authors (if any). The author will state in the introduction (or footnotes) if the paper is part of another publication (doctoral dissertation, research study, etc.). With the author's consent, the Editorial Board may intervene in the original text upon the reviewers' request or in case that such modifications are necessary in order for the paper to adhere to professional, lexical or technical requirements of *Radovi*. While acknowledging the rights of the authors and the publisher, the contributions published in *Radovi* and its e-editions may be used without special permission for personal or educational purposes.
The author(s) are required to sign the author's declaration, confirming the originality of the submitted manuscript.

Editorial Board and proofreading

The Editorial Board will send all papers to be proofread and, as a rule, inform the author(s) regarding the necessary corrections.

HARVARD CITATION STYLE GUIDELINES

Books

Surname, author initial(s), year. Title of the book: subtitle. Issue (only in case of a first-time issue). Place of publishing: publisher.

Single author

Blair, D. C., 1990. *Language and Representation in Information Retrieval*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.

Two authors

Blažević, D., Hodak, V., 2001. *Upute za katalogizaciju omeđenih publikacija i nizova publikacija*. 2. dop. izd. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

More than four authors

Levine, D. M. et al., 2004. *Statistics for Managers Using Microsoft Excel*. 4th ed. Upper Saddle River: Prentice Hall.

Edited book

Surname, initial(s) ed., year. Title of the book: subtitle. Issue (only in case the book has previously been published). Place of publishing: publisher.

Keene, E. ed., 1988. *Natural language*. Cambridge: University of Cambridge Press.

Scientific and professional papers in proceedings and collections of papers

Surname, initial(s), year. Title of the paper: subtitle. In: Surname, initial(s) ed. Title of the proceedings: subtitle. Place of publishing: publisher, pp. from – to.

Afrić, V., 2002. "Informacijske tehnologije i društvo". U:. Tkalac, S., Lasić-Lazić, J. ur. Zbornik radova *Težakovi dani*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, str. 7–21.

Electronic book

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title: subtitle. [medium]. Edition. Place of publishing: publisher. Available at: webpage: [date of access].

Fishman, R., 2005. *The rise and fall of suburbia*. [e-book]. Chester: Castle Press. Available at: http://libweb.anglia.ac.uk / E-books: [3. 3. 2007].

Article in a journal

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title of the article: subtitle. Journal title. Volume (number), pages.

Milas-Bracović, M., Barany, I. i Boras, D., 1986. "Zastupljenost ključnih riječi iz naslova i teksta članka u njegovom autorskom sažetku". *Informatologia Yugoslavica*, 17 (3–4), str. 243–265.

Article in an electronic journal

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title of the article. Journal title. [medium]. Volume (number), pages. Available at: webpage: [access date].

Baker, T., 2002. "A Grammar of Dublin Core". *D-Lib Magazine*. [online], 6 (10). Available at: <http://www.dlib.org/dlib/october00/baker/10baker.html> [21. 11. 2011].

Newspaper article

Surname, initial(s) of the author(s), year. Article title: subtitle. Name of the newspapers. Date. Pages.

Slapper, G., 2005. "Corporate manslaughter, new issues for lawyers". *The Times*, 3 Sep., pp. 4–5.

Conference paper

Surname, initial(s) of the author(s), year. Full title of the conference paper. In: Surname, initial(s) of the editor(s), ed. or organization name, Full name of the conference. Place of the conference, date. Place of publishing: publisher.

Brown, J., 2005. "Evaluating surveys of transparent governance". In: UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs), 6th Global forum on reinventing government: towards participatory and transparent governance. Seoul, Republic of Korea 24-27 May 2005. New York: United Nations.

Bachelor and master's thesis, doctoral dissertations

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title: subtitle. Master's thesis. Place of publishing: publisher.

Richmond, J., 2005. *Customer expectations in the world of electronic banking: a case study of the Bank of Britain*. Ph. D. Anglia Ruskin University.

Webpages

Surname, initial(s) of the author(s). (year of publishing). Title: subtitle [online]. Place of publishing: publisher (publisher in the traditional sense, or an organization responsible for webpage maintenance). Available at: URL [date of access].

Holland, M., (1996). Harvard System [online]. Poole: Bournemouth University. Available at: <http://www.bournemouth.ac.uk/service-depts/lis/LIS_Pub/harvardsyst.html> [6. 12. 1996]

KONTAKT PODACI AUTORA/AUTORICA

Sara Arslanagić
International Burch University
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sara.arslanagic@stu.ibu.edu.ba

Enisa Bajraktarević
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
enisa.bajraktarevic@ff.unsa.ba

Adriana Car-Mihec
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
Rijeka, Hrvatska
adriana.car.mihec@ffri.uniri.hr

Nermina Čordalija
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nermina.cordalija@ff.unsa.ba

Mihaela Daradan
Psihološko savjetovanje "Libertas"
Derventa, Bosna i Hercegovina
mihaeladaradan5@gmail.com

Shahzad Dastgir Nousherwani
International Burch University
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nou.shah.dastgir@stu.ibu.edu.ba

Strahinja Dimitrijević
Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet
Banja Luka, Bosna i Hercegovina
strahinja.dimitrijevic@ff.unibl.org

Elma Dizdar
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
elma.dizdar2@gmail.com

Elma Durmišević
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
elma.durmisevic@ff.unsa.ba

Damir Horga
Filozofski fakultet Univerziteta u Zagrebu
Zagreb, Hrvatska
dhorga@ffzg.hr

Hena Jusić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Manuela Karlak
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Osijek, Hrvatska
mkarlak@ffos.hr

Safet Kešo
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
safet.keso@ff.unsa.ba

Erika Kum
Centar za slovenski jezik, Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani
Ljubljana, Slovenija
erika.kum@ff.uni-lj.si

Minela Majstorić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
minelamajstoric@yahoo.com

Emira Mešanović-Meša
Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
emesanovic@pf.unsa.ba

Dženisa Mujević
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzenisa.m.mujevic@gmail.com

Melisa Okičić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
melisa.okicic@ff.unsa.ba

Adem Olovčić
Internacional Burch University,

Bosna i Hercegovina

adem.olovcic@ibu.edu.ba

Mahira Pašalić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mahira.pash@gmail.com

Ajla Pizović
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
ajlapizovic@gmail.com

Alma Sokolija
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
alma.sokolija@gmail.com

Sonja Stančić
Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet
Banja Luka, Bosna i Hercegovina
sonja.stancic@ff.unibl.org

Ivana Šarić Šokčević
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Osijek, Hrvatska
isaricsokcevic@ffos.hr

Amela Vilić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amelavillic@gmail.com

Silvana Vranić
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
Rijeka, Hrvatska
silvana.vranic@uniri.hr

Drago Župarić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
drago.zuparic@ff.unsa.ba